

काव्यादर्शः

महाकवि श्रीदण्डाचार्यः

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया विहत्या समलङ्कितः ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

नारायणयन्त्रे मुद्रितः ।

इ. १८८० ।

काव्यादर्शस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमपरिच्छेदः । (१-५५ पृष्ठा)		श्लोकाङ्कः	
मङ्गलाचरणम्	१	यमकलक्षणम्	५८
वाक्यप्रशंसा	३	ग्राम्यताया माधुर्यप्रति-	
काव्यप्रशंसा	५	वन्धकत्वम्	६२
काव्यलक्षणम्	१०	सौकुमार्यलक्षणम्	६८
काव्यभेदाः	११	अर्थव्यक्तिलक्षणम्	७३
महाकाव्यलक्षणम्	१४	उदारत्वलक्षणम्	७६
गद्यकाव्यभेदाः	२३	ओजोगुणलक्षणम्	८०
मिश्रकाव्यभेदाः	३१	कान्तिलक्षणम्	८५
काव्यस्य संस्कृतादिभे-		समाधिलक्षणम्	८३
दान्तराणि	३२	काव्यस्य कारणानि	१०
कथा-बृहत्कथयोर्भेदः	३८	—	
रौतिविवेकः	४०	द्वितीयपरिच्छेदः । १	
श्लेषादिगुणाः	४१	(५६-१८४ पृष्ठा)	
श्लेषलक्षणम्	४३	अलङ्कारसामान्यलक्षणम्	
प्रमादलक्षणम्	४५	अर्थालङ्कारविभागाः	
समताललक्षणम्	४७	स्वभावोक्तिः	
माधुर्यलक्षणम्	५१	उपमालक्षणम्	
प्रसङ्गतः अनुप्रासस्य		धर्मोपमा	
निरूपणम्	५५	वस्तूपमा	
		विपर्ययासोपमा	
		अन्योन्योपमा	

श्लोकाङ्कः

श्लोकाङ्कः

नियमोपमा	१८	मालोपमा	४२
अनियमोपमा	२०	वाक्यार्थोपमा	४३
समुच्चयोपमा	२१	प्रतिवस्तूपमा	४६
अतिशयोपमा	२२	तूल्यायोगोपमा	४८
उत्प्रेक्षितोपमा	२३	हेतूपमा	५०
अद्भुतोपमा	२४	उपमादोषः	५१
मोहोपमा	२५	उपमाबोधकशब्दाः	५७
संशयोपमा	२६	रूपकसामान्यलक्षणम्	६६
निर्णयोपमा	२७	समस्तरूपकम्	६६
श्लेषोपमा	२८	व्यस्तरूपकम्	६७
समानोपमा	२९	समस्तव्यस्तरूपकम्	६८
निन्दोपमा	३०	सकलरूपकम्	७०
प्रशंसोपमा	३१	अवयवरूपकम्	७२
आचिन्त्यासोपमा	३२	अवयविरूपकम्	७३
विरोधोपमा	३३	एकाङ्गादिरूपकम्	७५
तिषेधोपमा	३४	युक्तरूपकम्	७७
वटूपमा	३५	अयुक्तरूपकम्	७८
तत्त्वाख्यानोपमा	३६	विषमरूपकम्	७९
असाधारणोपमा	३७	सविशेषणरूपकम्	८१
अभूतोपमा	३८	विरुद्धरूपकम्	८३
असम्भावितोपमा	३९	हेतुरूपकम्	८५
वहूपमा	४०	क्षिप्ररूपकम्	८७
विक्रियोपमा	४१	उपमारूपकम्	८८

	श्लोकाङ्कः		श्लोकाङ्कः
लतिरेकरूपकम्	८८	साचिव्याक्षेपः	१४५
याक्षेपरूपकम्	८९	यत्नाक्षेपः	१४६
समाधानरूपकम्	९०	परवशाक्षेपः	१४८
रूपकरूपकम्	९१	उपायाक्षेपः	१५१
तत्त्वापन्नवरूपकम्	९४	रोपाक्षेपः	१५३
दीपकम्	९७	मूर्च्छाक्षेपः	१५५
मानादीपकम्	१०७	अनुक्रोशाक्षेपः	१५७
निरुद्धार्थदीपकम्	१०८	श्लिष्टाक्षेपः	१५८
एकार्थदीपकम्	१११	अनुशयाक्षेपः	१६१
श्लिष्टार्थरूपकम्	११३	संशयाक्षेपः	१६३
आवृत्तिः	११६	अर्थान्तराक्षेपः	१६५
तदुभेदाः		हेत्वाक्षेपः	१६७
आक्षेपः	१२०	अर्थान्तरन्यासः	१६८
तदुभेदा		तदुभेदाः	१७०
धर्माक्षेपः	१२७	व्यतिरेकः	१८०
धर्म्याक्षेपः	१२८	एकव्यतिरेकः	१८१
कारणाक्षेपः	१३१	उभयव्यतिरेकः	१८३
कार्याक्षेपः	१३४	संश्लेषव्यतिरेकः	१८५
अनुज्ञाक्षेपः	१३५	साक्षेपव्यतिरेकः	१८६
प्रभुत्वाक्षेपः	१३७	सहेतुव्यतिरेकः	
अनादराक्षेपः	१३८	प्रतीयमानसादृश्य- व्यतिरेकः	१८८
आशीर्वचनाक्षेपः	१४१	सादृश्यव्यतिरेक-	
परुपाक्षेपः	१४३	भेदान्तराणि	१८२

	श्लोकाङ्कः		श्लोकाङ्कः
विभावना	१८८	विरोधः	३३३
समासोक्तिः	२०५	अप्रत्युतप्रशंसा	३४०
तद्भेदाः	२०८	व्याजसृतिः	३४३
अपूर्वसमासोक्तिः	२१२	निदर्शनम्	३४८
अतिशयोक्तिः	२१४	सहोक्तिः	३५१
अतिशयोक्तिप्रशंसा	२२०	परिहृतिः	३५१
उत्प्रेक्षा	२२१	आशीः	३५७
तद्व्यञ्जकशब्दाः	२३४	सङ्कीर्णम्	३५८
हेतुः	}	तद्भेदौ	३६०
तद्भेदाः		भाविकम्	३६४
सूक्ष्मः	२६०	तद्भेदाः	३६५
लेशः	२६५	तृतीयः परिच्छेदः । (१८५-३८० पृष्ठा)	
क्रमः	२७३		
प्रेयोरसवदूर्जस्त्रि- लक्षणानि	२७५	यमकम्	}
पर्यायोक्तम्	२८५	तद्भेदाः	
समाहितम्	२८८	गोमूत्रिका	७८
उदात्तम्	३००	अर्धभ्रमः	८०
अपङ्गुतिः	३०४	सर्वतोभद्रम्	८०
श्लेषः	३१०	स्वरस्यानवर्णनियमाः	८३
तद्भेदाः	३१४	प्रहेलिका	८६
विशेषोक्तिः	३२३	तत्त्वानानि	८७
तुल्ययोगिता	३३०	समागताप्रहेलिका	८८
		वञ्चिताप्रहेलिका	८८

	श्लोकाङ्कः		श्लोकाङ्कः
व्युत्क्रान्ता	८८	यतिभंगः	१५२
प्रमुषिता	८८	वृत्तभङ्गः	१५६
समानरूपा	१००	विसन्धित्वम्	१५८
परुषा	१००	देशकालकलालोकन्याया-	
सद्गता	१०१	गमविरोधाः	१६२
प्रकल्पिता	१०१	देशविरोधः	१६५।१६६
नामान्तरिता	१०२	कालविरोधः	१६७।१६८
निश्चिता	१०२	कलाविरोधः	१७०
समानशब्दा	१०३	लोकविरोधः	१७२
संमृष्टा	१०३	न्यायविरोधः	१७४।१७५
परिहासिका	१०४	आगमविरोधः	१७७।१७८
एकच्छन्दा	१०४	देशविरोधे गुणः	१८०
उभयच्छन्दा	१०५	कालविरोधे गुणः	१८१
सङ्कीर्णा	१०५	कलाविरोधे गुणः	१८२
दोषविभागाः	१२५	लोकविरोधे गुणः	१८३
अपार्थत्वम्	१२८	न्यायविरोधे गुणः	१८४
व्यर्थत्वम्	१३१	आगमविरोधे गुणः	१८५
एकार्थत्वम्	१३५		
समशयत्वम्	१३८		
अपक्रमः	१४४		
शब्दहीनत्वम्	१४८		

ग्रन्थसमाप्तिः ।

काव्यादर्शः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

चतुर्मुखसुखान्भोजवनहंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलाकान्तं भक्ताभीष्टफलप्रदम् ।

काव्यादर्शस्य विवृतिं वितनोमि सता मुदे ॥

क्विवदन्तीयं यत् महामहोपाध्यायः श्रीमान् दण्डीनाम्
कविः ग्रन्थमिमं स्वयं विरच्य कमपि राजपुत्रम् अध्यापयामास
इति ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिक्षितपरिसमाप्तिकामनया कवि-
ग्रन्थाधिष्ठातृतया वाग्देवतायाः स्मरणरूपमङ्गलमाचरन्नाह
चतुर्मुखेति । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः मुखान्येव अभोजवनानि
पद्महृन्दानि तेषु हंसवधूः हंसीस्वरूपा सर्वतः सर्वावयवेन सर्व-
प्रकारेण च शुक्ला श्वेतवर्णा परिशुद्धा च सरस्वती वाग्धिष्ठात्री
देवौ नित्यं सततं मम मानसे चेतसि तदाख्यसरसि च रमतां
विहरतु मानसे सरसि पद्मवनेषु हंसीव या ब्रह्मणो मुख-
कमलेषु श्रुतिरूपेण सततं विहरति सा सर्वशुद्धा वाग्देवी मम
हृदये सततं वसतु इति निष्कर्षः । नित्यमित्यत्र दीर्घमिति
पाठे दीर्घं सुचिरमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोमानुपलभ्य च ।
 यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥२॥
 इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
 वाचामेव प्रसादेन लोकयावा प्रवर्तते ॥ ३ ॥

सम्प्रति ग्रन्थस्य अभिधेयं निर्दिष्टम् प्रतिजानीते पूर्व-
 शास्त्राणीति । पूर्वेषां कवीनां भरतादीनां शास्त्राणि काव्य-
 ग्रन्थान् संहृत्य सत्तेपेण तेभ्यः सारमाकुष्य प्रयोगान् महा-
 काव्यादिषु प्रयुक्तान् विषयान् उपलभ्य समालोच्य च अस्माभिः
 यथासामर्थ्यं यथाशक्ति यथाज्ञानमिति यावत् काव्यस्य लक्षण-
 स्वरूपं लक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या लक्षणम् इतरव्यव-
 ळ्टेयम् असामान्यधर्म इति यावत् क्रियते निर्णीयते । एतेन
 काव्यमेव ग्रन्थस्य अभिधेयं दर्शितम् ॥ २ ॥

इदानीं ग्रन्थस्य प्रयोजनकथनाय वाचा व्यवहारोपयोगि-
 त्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह इहेति इदमिति च । इह ससारे
 शिष्टे धीरैः । तदुक्तं महाभारते—न पाणिपादचपलो न नेत्र-
 चपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥
 इति । महेश्वरादिभिः अनुशिष्टानां साधितानां प्रकृतिप्रत्य-
 यादिविभागेन संस्कृतानां तथा शिष्टानां जातिदेशादिविभागेन
 सिद्धानां प्रचलितानां प्राकृतदेशीयानां वाचामेव प्रसादेन अनु-
 कम्पया माहाय्येनेति यावत् सर्वथा सर्वे प्रकारैः लोकानाम्
 उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधानां यात्रा व्यवहारः प्रवर्तते
 प्रचलति तच्चेत्तमा संस्कृतयैव वाचा व्यवहरन्ति मध्यमा-
 ततो निष्कटया साधुभाषया, अधमा नीचभाषया इति । देश-
 जातिभेदेन एवमेव भाषाव्यवहार इति फलितार्थः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमःकृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥

आदिराजयशोविस्वमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।

तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इदमिति । यदि शब्द. आद्वयः अभिधानं यस्य तत् शब्द-
नामकं वाङ्मयमित्यर्थः ज्योतिः तेज.प्रकाशकस्वरूपधर्मवलेन
वाङ्मवे तथात्वारोपः । आससारं जगत् अभिव्याप्य न दीप्यते
न विरालते तदा इदं कृत्स्नं सर्वं भुवनानां स्वर्गमर्त्यरसातलानां
त्रयम् अन्धं तमः गाढान्धकारव्याप्तमिति यावत् जायेत सूर्यो-
दयाभावे इव वागभावे जगत् अन्धकारमयमेव स्यात् वाग्भिरेव
सर्वेषां ज्ञानलाभादिति भावः । एतेन अस्य प्रयोजनं वाग्व्यव-
हाररूपमेव कथितम् । अभिधेयप्रयोजनयोश्च परस्परं ज्ञाप्य-
ज्ञापकत्वादिरूपः सम्बन्धः यथायथमवगन्तव्यः । एषाच्च
ग्रन्थादौ अवश्यवक्तव्यतोक्ता यथा,—ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतु
श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥
इति ॥ ४ ॥

इदानीं वाचामुपादेयत्वं दर्शयति, आदिराजेति । आदि-
राजानां सन्निधौ कुप्रभृतीनां यशोविस्वं कीर्तिरूपं प्रतिविस्वं
कर्तुं वाङ्मयं कविगणनिवहं काव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य
तेषाम् आदिराजानाम् असन्निधानेऽपि असत्तायामपि न
नश्यति न विलीयते इति स्वयं पश्य अवलोकयेति राजपुत्रं
प्रत्युक्तिः । दर्पणे विस्वपतनं सन्निहितानामिव इह तु वाङ्मय-
रूपे दर्पणे असन्निहितानामपीति उपमेयाधिक्यवर्णनव्यति-

गौर्गौः कामदुवा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।

दुष्प्रयुक्ता पुनर्गौत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥

तदल्पमपि नोपेक्ष्य काव्ये दृष्टं कथञ्चन ।

स्यादपुः सुन्दरमपि श्रित्वेगैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

रेकानङ्कार । इदञ्च पुरावृत्तवर्णितानां यशःकीर्तनं प्रयोजनान्तरमनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

वाचामुपादेयत्वं सामान्येनोक्त्वा वाग्विशेषस्य कविप्रणीत-
प्रारम्भस्य विशेषोपादेयत्वं कीर्तयन्नाह गौरिति । सम्यक्
प्रयुक्ता गुणालङ्कारादिवत्वेन दोषराहित्येन सुनिबद्धा गौः वाक्
मार्गेषु पशुवाग्वञ्जटिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रिया
पुमि गौरित्यमरः । बुधैः विद्वद्भिः सहृदयैः सुधीभिरित्यर्थः
कामदुवा कामदोहिनी यथाभिलषितपूरणी गौः धेनुः स्मर्यते
मन्यते । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च
कामधुक् भवति इति श्रुतेः । अपरञ्च, धर्मार्थकाममोक्षेषु
वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्य-
निषेवणम् ॥ इति । पुनः किन्तु सा एव गौः दुष्प्रयुक्ता सदोष-
त्वेन गुणालङ्कारादिराहित्येन च प्रयुक्ता निबद्धा सती प्रयोक्तुं
प्रयोगं कुर्वेत् कवेरिति यावत् गौत्वं हृषत्वमज्ञत्वमिति भावः
शंसति सूचयति ॥ ६ ॥

तत् तस्मात् प्रयोजकस्य गौत्वस्थापनात् काव्ये अल्पमपि
दृष्टं दोषं भावे क्लृप्त्ययः । कथञ्चन केनापि प्रकारेण न
उपेक्ष्य न क्षन्तव्यं सर्वथा दोषः परित्याज्य इत्यर्थः । ननु गुणा-
लङ्कारादिमद्भावे सामान्यदोषेण का क्षतिरिति चेत् तत्राह
स्यादिति । वपुः शरीरं सुन्दरमपि स्वभावतः गुणादिवत्तया वा

गुणदोषान् अशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।

किमन्वस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥

अतः प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः ।

वाचां विचित्रमार्गाणां निववन्धुः क्रियाविधिम् ॥ ९ ॥

सुदर्शनमपि एकेन एकाङ्गवर्तिना क्षुद्रेणापि श्वित्रेण धवल-
रोगेण दुर्भगं दृष्टितं स्यात् अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे. दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिविम्बनम्
इति ॥ ७ ॥

अशास्त्रज्ञः अविद्वान् जनः गुणदोषान् काव्यस्य उपा-
देयत्वव्यञ्जका धर्मा गुणाः तान् हेयत्वव्यञ्जका धर्मा दोषाः
ताञ्च कथं विभजते विशेषेण बुध्यते नैवेत्यर्थः अज प्रसादादि-
गुणानां च्युतिकट्टादिदोषाश्चाञ्च काव्यपाठान्वयमात्रेण सामा-
न्यतः परिज्ञानेऽपि शास्त्राविज्ञाने विशेषज्ञानामन्ववादिति
भावः । तथाहि रूपाणां सौन्दर्यादीनां भेदोपलब्धिषु विशेष-
ज्ञानेषु अन्वस्य अधिकारः शक्तिः किम् अस्ति नैवेत्यर्थः ।
अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ८ ॥

अतः कारणात् गुणदोषाणां विभागादेः शास्त्रगम्यत्वात्
हेतोः सूरयः पूर्वपरिणिताः भरतादयः प्रजानां लोकानां
व्युत्पत्तिं वाग्वैचित्र्यज्ञानम् अभिसन्धाय अभिप्रेत्य उद्दिश्य
इत्यर्थः विचित्रमार्गाणां विचित्रा विविधा मार्गाः अन्यान्
रीतयः गौडीप्रभृतयः यासां तथाभूतानां वाचां काव्यप्रवन्धा-
नाम् इत्यर्थः क्रियाविधिं रचनाविधानं निववन्धुः चक्षुः इत्यर्थः
काव्यग्रन्थान् रचयामासुः इति यावत् । ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥

गद्यं पद्यञ्च मिश्रञ्च तत् त्रिवैव व्यवस्थितम् ।

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥ ११ ॥

कृन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चो निदर्शितः ।

सा विद्या नैस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम् ॥ १२ ॥

इदानीं प्राचीनमवादनिर्देशपुरःसरं काव्यशरीरं निरूपयति तेरिति । तैः पूर्वपण्डितैः काव्यानां शरीरम् अलङ्काराश्च अलङ्घ्यते णभिरिति व्युत्पत्त्या अलङ्काराः काव्यशरीरशोभका गुणालङ्कारादयश्च दर्शिताः । काव्यानामिति बहुत्वप्रकारभेदविवक्षयोक्तमवगन्तव्यम् । किं तत्शरीरमित्याकाङ्क्षायाश्चमतमुद्घाटयति शरीरमिति तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । इष्टां हृद्या रमाद्यनुगमेन मनोहरा इत्यर्थः ये वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन विविधा अर्थाः तैः व्यवच्छिन्ना विभृषिता पदावली पदमसृष्टिः काव्यस्य शरीरमिति वर्तुलार्थः ॥ १० ॥

इदानीं काव्यभेदान् दर्शयति गद्यमिति । तत् काव्यत्रिवैव त्रिप्रकारेणैव व्यवस्थितं सिद्धान्तितं प्राचीनैरिति शेषः । गद्यः कृन्दोरहितः पद्यः कृन्दोबद्धः मिश्रः गद्यपद्योभयात्मकः इत्यर्थः । तत्र पद्यं चतुश्चरणनिबद्धं तदपि वृत्तं जातिरिति द्विविधम् अक्षरसंख्यया निबद्धं वृत्तमात्रेण निबद्धा जातिरिति त्रयम् ॥ ११ ॥

कृन्दामि विचीयन्ते विज्ञायन्ते अनयेति कृन्दोविचित्यापिङ्गलादिकृतच्छन्दोग्रन्थे तेषां वृत्तजातिप्रभृतीनां प्रपञ्चः

मुक्तकं कुलकं कोषः सङ्घात इति तादृशः ।

सर्गवन्धाङ्गरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥

सर्गवन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥

विस्तारः निर्दिष्टः निरूपितः सा विद्या छन्दोज्ञानमित्यर्थं
गम्भीरम् अगाधं दुर्गममित्यर्थः काव्यसागर काव्यरूपमणैव
तितीर्षूणां तरितुमिच्छूनां नौः तरणिस्वरूपा इत्यर्थः काव्यानां
प्रायेण छन्दोवद्धतया तत्प्राकारार्थिभिः छन्दोज्ञाने अवश्यमेव
यतितव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं महाकाव्यं निरूपयिष्यन् तदवान्तरभेदकथनस्य
तदन्तःपातित्वादनुपयोगित्वं दर्शयति, मुक्तकमिति । अत्र इति-
पदम् एवमर्थकम् । मुक्तकं श्लोकान्तरनिरपेक्षमेकमेव पद्यम् ।
तदुक्तम् अग्निपुराणे, मुक्तकं श्लोक एवैकक्षमत्कारक्षमं, सताम्
इति । कुलकं पञ्चश्लोकात्मकं पद्यम् । तदुक्तं, द्वाभ्यान्तु युग्मकं
ज्ञेयं त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् । चतुर्भिस्तु कलापं स्यात् पञ्चभिः
कुलकं मतम् ॥ इति । कोषः अन्योन्यनिरपेक्षः पद्यसमूहः ।
उक्तञ्च, कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानवेक्षक इति ।
सङ्घातः प्रत्येकपरिसमाप्तार्थकपद्यैः कथासमाप्तिः । तदुक्तं,
यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सङ्घातः स
निगादितो हन्दावनमेघदूतादिरिति एव तादृशः तथाविधः
युग्मकादिश्च पद्यविस्तरः पद्यानां विस्तारः सर्गवन्धस्य महा-
काव्यस्य अङ्गरूपत्वात् अवयवस्वरूपत्वात् अनुक्तः न निर्दिष्टः
इत्यर्थः अन्यविस्तारमभिया इति भावः ॥ १३ ॥

सम्प्रति महाकाव्यं निरूपयति सर्गवन्ध इत्यादिना । सर्गेण

इतिहासकयोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥

नगरार्गवशैलर्तु चन्द्रार्कोटियवर्गानैः ।

उद्यानमलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥

वन्धो यस्य स श्लोकमज्ञातः महाकाव्य तस्य महाकाव्यस्य
लक्षणं स्वरूपम् उच्यते आशी गृभागसन नमस्क्रिया नमस्कार
स्नापकर्षबोधकवचन वापि अथवा वस्तुनः प्रकृतस्य तद्वगस्य
ता निर्देशः कथनं तस्य महाकाव्यस्य मुख्यम् आदि आशी
प्रभृतीनामन्यतमं प्रथमं वर्णनीयमिति निष्कर्षः । तत्र कौशिक-
गभादाजाशी, रघुवशाटी नमस्कार शिशुपालवधाटी वस्तु-
निर्देशः इति ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासमाना रामायणभारतादीनां कथया
उद्भूत निवृत्तं भवेत् महाकाव्यमिति ज्ञेयं सर्वत्र वा अथवा
मन् सत्यभृतः वृत्तान्तः आश्रयो यस्य तादृशम् इतरत् रामा-
यणमहाभारतादिव्यतिरिक्तमपि एतेन असत्यवृत्तं महाकाव्ये
न वर्णनीयमिति प्रदर्शितम् । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां
वर्गं चतुर्वर्गं स एव फलं तेन उपेतं युक्तम् । चतुरः कार्य-
कुशल उदात्त महान् नायकः प्रधानपुरुष यस्मिन् तथा-
भूतम् । नायकलक्षणमुक्तं दर्पणे यथा त्यागी कृती कुलीनः
मृथोको रूपयौवनोत्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्य-
शीलवान् नेता इति ॥ १५ ॥

केवलं नायकवर्णनेन कवीनां न चरितार्थता इतिहासादि
एव तज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् अतः नायकवर्णनमाश्रित्य तदानु-
पह्निकनगरादिकमपि वर्णनीयं तथात्वे काव्यगोभाजननात्

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥

अलङ्कृतमसंलिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।

सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥

ओतृणामुन्मुखीकरणं स्यादित्याशयेनाह नगरेत्यादि । नगरं बहुसन्वृजनाकीर्णं प्रदेशः अर्धवः समुद्रं शैलं पर्वतः चन्द्रा-
कोदयः चन्द्रसूर्ययोरेदयः उपलक्षणमेतत् अस्तमनमपि,
एतेषां वर्णनै उद्यानसलिलयोः क्रीडा मधुपान रत्नोत्सवः
सन्भोगनृङ्गारं तै विप्रलम्भैः सन्भोगनृङ्गारात् पूर्ववर्त्तिभिः
पूर्वरागप्रवृत्तिभिः चतुर्विधभावे विवाहैः परिणयव्यापारै
कुमारोदयस्य पुत्रोत्पत्तेर्वर्णनै तथा मन्त्रं परामर्शः दूतप्रयाणम्
आजि युद्धं नायकस्य अभ्युदयः जयलाभं तै अलङ्कृतं शोभितं
नगरेत्यादयो महाकाव्ये वर्णनीया इत्यर्थः । उक्तञ्च । मन्त्रा-
सूर्येन्दुरजनीप्रदोषक्षान्तवासरा । प्रातर्मध्याह्नमृगया शैलतु-
वंनसागरा । सन्भोगविप्रलम्भौ च मुनिल्लर्गपुराध्वरा । रणे-
प्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः । वर्णनीयां यथायोगं साङ्गी-
पाङ्गा अमौ इह ॥ १६ । १७ ॥

असंलिप्तं सजेपेण न वर्णनीयं संविस्तरमित्यर्थः तथा सति
सहृदयहृदयङ्गमं भवतीति भावः । रमै नृङ्गारादिभिः भावै
प्राधान्येनाभिव्यक्तै व्यभिचारिभिः उद्बुद्धमात्रैः स्यायिभिः
रत्यादिभिः तथा देवादिविषयकैः अनुरागैश्च निरन्तरं सङ्कुलं
पूर्णम् इति यावत् । अनतिविस्तीर्णैः शान्दनियमिताद्यादिभिः
तदुक्तमौशानसंहितायाम् । अष्टमर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्मर्गाच्च
नाधिकम् । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्तियुगिति ।

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकरञ्जकम् ।

काव्य कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्घति ॥ १८ ॥

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिद्भैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विद्ः ॥ २० ॥

एतच्च प्रायिकम् आधिक्यस्यापि तत्रैव कीर्तनात् यथा
नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिशतो वा न चीनता । द्विशत्या नाधिक
कार्यमेतत् पद्यस्य लक्षणमिति । अव्यवृत्तैः दोषपरिहारे
गुणानङ्गारसंयोगेन च श्रुतिमुख्यावहपद्यैरित्यर्थः । सुसन्धिभि
परस्परमापेक्षैरित्यर्थः यच्च कैश्चित् “सन्धयो नाटकलक्षणोक्त
मुक्तप्रतिमुखगर्भविमर्गनिर्वहणाख्याः पञ्च” इति व्याख्या
तदभ्रान्त महाकाव्यलक्षणे नाटकीयलक्षणयोगस्य असम्भवा
इति ॥ १८ ॥

सर्वत्रेति । सर्वत्र भिन्नाः वृत्तान्ता येषु तैः सर्वेषु एव सर्ग
वर्णनीयविषयाणां प्रमेदादिति भावः । अथवा भिन्न पृथक्
छन्दसा रचितं वृत्तं पद्यम् अन्ते येषां तैः प्रत्येक सर्गान्
प्रायशस्तथा दर्शनात् एकवृत्तमयैः पद्यैः अवसानेऽन्यवृत्तकैरि
वचनाच्च यद्वा भिन्नानि पृथक्छन्दोभिर्बद्धानि तैः अन्ताः रम्य
तादृशैः । तदुक्तं, नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्य
इति । उपेत युक्तम् । सदलङ्घति सत्यः विद्यमानाः अथवा
गोभनाः अलङ्घतयः अनुप्रासोपमादयः यस्मिन् तादृशं काव्यं
लोकानां रञ्जकं सहृदयमनोहरं सत् कल्पान्तरस्थायि चि
स्थायि चिरकीर्तिकरमिति भावः जायेत भवेत् ॥ १८ ॥

इत्थं महाकाव्यलक्षणमुक्त्वा खण्डकाव्यमपि निरूपयति
न्यूनमिति । अत्र महाकाव्ये उक्तेष्विति शेषः यैः कैश्चित् अत्र

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
 निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥
 वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
 तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥
 अपादः पदसन्तानो गद्यसाख्यायिका कथा ।
 इति तस्य प्रभेदौ द्वौ तयोराख्यायिका किल ॥ २३ ॥

न्यूनं हीनमपि काव्यं न दुष्यति यदि उपात्तेषु वर्णितेषु विष-
 येषु सम्पत्तिः रचनामाधुर्यं तद्विदः काव्याभिज्ञान् आराधयन्ति
 रमादिसद्भावेन प्रीणाति । तदुक्तं, नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय
 विदुषां मनः । यदि शैलर्तुं रात्रादेर्वर्णनेनैव तुष्यति ॥ इति
 यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति पाठे स एवार्थः ॥ २० ॥

सम्पत्तिः काव्ये नायकप्रतिनायकयोर्वर्णनप्रकारमाह, गुणतः
 इति वंशेति द्वाभ्याम् । प्राक् प्रथमं नायकं गुणतः उपन्यस्य
 गुणवत्त्वेन कीर्तयित्वा तेन नायकेन विद्विषा शत्रूणां प्रति-
 नायकानामित्यर्थः निराकरण पराजयः, इत्येषः मार्गः वर्णन-
 रोतिः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावरम्यः यथा रामायणे, रामरावणयो-
 र्गुणदोषान् वर्णयित्वा रावणवधवर्णनम् ॥ २१ ॥

रिपोः शत्रोरपि वंशः कौलीन्यं वीर्यं पराक्रमः श्रुत
 शास्त्रज्ञानम् आदिना दयादाक्षिण्यादि यथायथमवगन्तव्यम् ।
 एतानि वर्णयित्वा कीर्तयित्वा तज्जयात् तस्य रिपो जयात्
 नायकस्य उत्कर्षवर्णनं नः अस्मान् धिनोति तोषयति । यथा
 किराते दुर्योधनस्य प्रजारञ्जनम् ॥ २० ॥

पद्यं निरूपयन्नाह अपाद इति । अपादः पादः छन्दोवद्धः

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।
 स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥२४॥
 अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।
 अन्यो वक्ता स्वयं वेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥२५॥

श्लोकचतुर्थांशः तद्वहित पदसन्तानः पदसमूहः गद्यं तस्य
 गद्यस्य ही प्रभेदौ आख्यायिका कथा च । तदुक्तं, कथायां
 मग्नं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । क्वचिदत्र भवेदार्था क्वचि-
 द्दत्तापवक्ष्यते । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्हत्तकीर्तनम् ॥
 इति । यथा कादम्बर्यादिः । आख्यायिका कथावत् स्यात्
 कथैवंशादिकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं क्वचित्
 क्वचित् ॥ इति । तयोर्मध्ये आख्यायिका नायकेनैव वाच्या
 नायक एव अस्या वक्ता इत्यर्थः एवकारादन्यव्यवच्छेदः । उक्तञ्च,
 वृत्तमाख्यायते यस्या नायकेन स्वचेष्टितम् इति । अन्या कथा
 नायकेन तद्वितरेण वा वाच्या यथा कादम्बर्या चन्द्रापीडस्य
 नायकस्य मयाश्वेतया सलापः । ननु नायकस्य वक्तृत्वे तस्य
 स्वगुणाविष्करणं दोषायेति शङ्का वारयन्नाह स्वगुणेति भूतार्थं
 शंसिनं यथार्थवादिनः नायकस्य अत्र वक्तृत्वे स्वगुणाविष्क्रिया
 निजगुणख्यापनं दोषः न भवतीति शेषः । असत्यकथनस्यैव
 दोषत्वात् इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वाक्तं प्राचीनमतं दूषयन्नाह, अपीति । अपितु किन्तु
 तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकभिन्नैः उदीरणात्
 कथनात् नायकादन्येषामपि वक्तृत्वादिति यावत् अनियमः
 पूर्वमतेन विरोधः दृष्टः । कथायाञ्च अन्यः नायकभिन्नः स्वयं
 नायको वा वक्ता इति भेदलक्षणम् आख्यायिकायां भेदकरणं

वक्ताश्चापरवक्ताश्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम् ।

चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥२६॥

आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्तापरवक्तायोः ।

भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो वास्तु किं ततः ॥२७॥

वा कौटुक् अकिञ्चित्कारमिति भावः । आख्यायिकाया वक्ता नायकः अस्याश्च यदा स एव वक्ता तदानयोः अभेदत्वस्य दुर्वारत्वादित्यनुसन्धेयम् ॥ २५ ॥

अपरश्च भेदकरणं दूषयति वक्तमिति । वक्तम् अपरवक्ताश्च छन्दसौ, तदुक्तं वक्तं नायान्नसौ स्यातामन्वेर्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति अयुजि ननरत्ना गुरुः समे तदपरवक्तमिदं नजी जरी इति । वैतालीयं पुष्पिताग्राश्चेच्छन्त्यपरवक्तकमिति च । उच्छ्वासः कथांशव्यवच्छेदः आश्वासपरपर्यायः तदुक्तं कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति कथ्यते । तत्साहित्यश्च भेदकं कथाया इति शेषः । एतत् त्रयम् आख्यायिकायाः चिह्नं लक्षणं चेत् कथासु अपि प्रसङ्गेन प्रस्तावक्रमेण आर्यादिवत् वक्तापरवक्तायोः छन्दसोः प्रवेशः किं न भवेत् इति शेषः । अपितु भवेदेव । उक्तञ्च कथालक्षणाधिकारे आर्यावक्तापरवक्ताणां छन्दसायेन केनचिदिति । तस्मादुक्तभेदकरणं भ्रमविजृम्भितमेवेति भावः । लम्भः कथापरिच्छेदस्य संज्ञाभेदः आदिपदेन उल्लासादीनां ग्रहणं लम्भादि उच्छ्वासो वा भेदश्च दृष्टः कुत्रचित् कथायां लम्भपदेन परिच्छेदः कृतः आख्यायिकायामुच्छ्वासपदेन वा उल्लासपदेन कृत इत्यनयोर्भेदः वा अस्तु ततः किं संज्ञामात्रभेदो न किञ्चित्कार इत्यर्थः स्वरूपवैलक्षण्यैव भेदकत्वेन कीर्तनात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत् कथाख्यायिकेतिका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता ।
 अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥
 कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।
 सर्गबन्धसमा एव नैते वैशेषिका गुणाः ॥ २९ ॥

इदानीं स्वमतमाविष्करोति तदिति । तस्मात् कथा
 आख्यायिका च इति संज्ञाद्वयेन नामभ्याम् अङ्किता न तु
 स्वरूपत इति भावः । एका अभिन्ना जातिः उभयोरपि गद्य-
 मयत्वात् इति भावः । अत्रैव कथाख्यायिकयोः इत्यर्थः शेषा
 अवशिष्टा आख्यानजातयः खण्डकथादयश्च अन्तर्भविष्यन्ति
 एतयोः प्रकारभेदा इति भावः । तदुक्तम् आग्नेये, आख्यायिका
 कथा खण्डकथा परिकथा तथा । कथालिकेति मन्यन्ते गद्य-
 काव्यञ्च पञ्चधा ॥ इति ॥ २८ ॥

कथाख्यायिकयोर्भेदान्तरमपि दूषयति कन्येति । कन्याया
 हरणं युद्धादिना बलात् ग्रहणं राक्षसोद्वाह इत्यर्थः । तदुक्तं,
 हत्वा हित्वा च भित्त्वा च क्रीशन्तीं रुदती गृहात् । प्रमह्य
 कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ इति । संग्रामो युद्धं विप्र-
 लम्भः सम्भोगशृङ्गारस्य पूर्वभावः स च पूर्वरागमानप्रवासकरु-
 णात्मकश्चतुर्विध इति दर्पणकारः । उदयः सूर्यचन्द्रयोः अभ्यु-
 न्नातिर्वा नायकस्य, आदिना उद्यानेनगरादयो गृह्यन्ते । एते
 गुणा आख्यायिकाया इति शेषः यथा आख्यायिकामुपक्रम्य
 कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयान्वितेति सर्गबन्धसमाः महा-
 काव्यमामान्या एव कथायां किमु वक्तव्यमिति भावः अतः एते
 वैशेषिका भेदका धर्मा न । उक्तञ्च अयमेव हि भेदो भेद-
 हेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्याम इति ॥ २९ ॥

कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति ।

मुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ३०

मिश्राणि नाटकादीनि तेषामन्यत्र विस्तरः ।

गद्यपद्यमयी काचिन्मूर्खित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

ननु कथायां कवेर्भावविशेषो लज्यते आख्यायिकायान्तु न तथेत्याशङ्क्य तदपि निरस्यति कवीति । कविभावकृत कवेः भावकृतम् अभिप्रायरचितं चिह्नं लक्षणम् अन्यत्रापि कथायाम् इति शेषः न दुष्यति यथा शिशुपालवधे सर्गशेषश्लोकेषु त्री-
शब्दः किराते च लक्ष्मीशब्दः प्रयुक्तः । एवम् आख्यायिकायां प्रयुक्तं तत् न दूष्यं भवति तथाहि इष्टार्थसंसिद्धौ अभिप्रेतार्थ-
साधनाय कृतात्मनां सुधियां किं हि सुखं प्रारम्भः न स्यात्
अपितु सर्वमेव तेषाम् इच्छाधीनत्वात् निरङ्कुशः कवय इति
भावः ॥ ३० ॥

सम्प्रति मिश्रकाव्यमाह मिश्राणीति । नाटकादीनि दृश्य-
काव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितानि आदिपदेन प्रक-
रणादीनां परिग्रहः । उक्तञ्च नाटकमथ प्रकरणं भाषव्यायोग-
समवकारडिमाः । ईहानृगाङ्गवीत्यः प्रहसनमिति रूपकाणि
दृश । तथा । नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासक
प्रस्थानोत्थाप्यकाव्यानि प्रेह्णनं रासकं तथा । संलापकं त्री-
गदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्नसिका प्रकरणौ हल्लीशो
भाणिकेत्यपि । अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनीषिणः ॥ इति ।
तेषां नाटकादीनाम् अन्यत्र भरतादिग्रन्थे विस्तरः बाहुल्येन
प्रकाशः तद्विजिज्ञासुभिस्तत्रैव यतितव्यं ग्रन्थबाहुल्यभिया न
समात्र प्रयास इति भावः । न केवलं दृश्यकाव्यस्य मिश्रत्वं

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रञ्चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ ३२ ॥

संस्कृतं नाम देवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

अत्रकाव्यस्यापि कदाचित् मिश्रत्वमस्तीत्याह गद्येति । गद्य-
पद्यमयी काचित् वाणी इति शेषः चम्पूरिति अभिधीयते
आग्यायिकादौ गद्यस्यैवाधिक्यं पद्यमल्पमेव इह तु उभयोरेव
प्राधान्यमित्यनयोर्भेदः । काचित् इत्यनेन विरुदाख्यकाव्यव्यव-
च्छेदः तस्य राजस्तुतिविषयत्वेन विभिन्नविषयत्वात् तदुक्तं
गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुद्धमुच्यते इति ॥ ३१ ॥

तत् तस्मात् एतत् वाङ्मयं वागात्मकं काव्यशास्त्रं संस्कृतं
देवभाषया रचितं प्राकृतं तदाख्यभाषया रचितम् अपभ्रंश-
वक्ष्यमाणोक्तभाषाविशेषनिबद्धं तथा मिश्रञ्च नानाभाषामय-
मित्यर्थः इति एवरूपेण आर्याः विद्वांसः चतुर्विधम् आहु-
वर्णयन्ति । उक्तञ्च भोजेन, संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव
चापरः । शक्यो वाचयितुं कश्चित् अपभ्रंशेन वा पुनः ॥ पै-
शाच्या शौरसेन्या च मागध्यान्यो निबध्यते । द्वित्राभिः कोऽपि
भाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन ॥ इति ॥ ३२ ॥

संस्कृतादिकं विवृणोति संस्कृतमिति । देवी देवसम्बन्धिनी
देवव्यवहार्या वा वाक् महर्षिभिः संस्कृतम् अन्वाख्याता
कथिता, प्राकृतानां नीचानामिदं प्राकृतं तस्य क्रमः नियमः
अनेकः बहुविधः तथा तद्भवः तस्मात् संस्कृतात् भवः उत्पन्नः
तत्समः संस्कृतसदृशः तथा देशो तत्तद्देशप्रचलित इत्यर्थः ।

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।

सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥ ३४ ॥

शूरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥ ३५ ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

देशीनामपि संस्कृतसादृश्यात् हावेव भेदाविति केचित् ।

उक्तञ्च, आर्षोत्थमार्षतुल्यञ्च द्विविधं प्राकृतं विदुः इति ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्राश्रया महाराष्ट्रो नाम दक्षिणापथवर्ती जनपद-
विशेषः तदान्श्रया तत्सम्बन्धिनीं तत्तत्त्वैर्व्यवहृतामित्यर्थः भाषा
प्रकृष्टम् उत्कृष्टं प्राकृतं विदुः जानन्ति वृधा इति शेषः । सूक्ति-
रत्नानां सूक्तयः सुवचनानि एव रत्नानि सहृदयानन्दजननात्
रत्नस्वरूपाणि तेषां सागरः सेतुबन्धादि सेतुबन्धः तदाख्यकाव्य-
ग्रन्थविशेषः आदिपदेन दशमुखवधादीनां परिग्रहः यन्मयः
यदात्मकः महाराष्ट्रीयभाषया रचित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

शूरसेनो नाम मथुरासन्निहितजनपदभेदः गौडः देश-
विशेषः लाटीव कश्चित् देशभेदः तत्तद्देशप्रचलिता तथा तादृशी
तत्तादृशी अन्या च देशीया भाषा प्राकृतमिति एनं व्यवहारेषु
प्राकृतनामव्याहारेषु सन्निधिं याति प्राप्नोति अन्या च तादृशी-
त्यनेन सर्वदेशीया एव प्राकृतनाम्ना कविभिर्निवध्यन्ते इत्यपि
सूचितम् ॥ ३५ ॥

काव्येषु आभीरो गोपजातिविशेषः आदिपदेन कौवर्त्त-
चाण्डालादीनां ग्रहणं तेषां गिरः वाचः अपभ्रंश इति स्मृताः

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।

आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥३७॥

अपभ्रगनाम्ना कथिता शास्त्रेषु काव्यातिरिक्तेषु वेदादिषु तु
संस्कृतात् अन्यत् सर्वं प्राकृतम् उल्लिखितमाभीरादिवचनञ्च
इत्यर्थं अपभ्रगतया उदित कथितम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतादिक निरूप्य तत्तत्तद्व्याणि निरूपयति संस्कृत-
मिति । सर्गबन्धः पूर्वमुक्त प्रबन्धविशेषः महाकाव्यमित्यर्थः
आदिपदेन खण्डकाव्यादीनां परिग्रहं संस्कृतं संस्कृतभाषया
रचितम् । तथाच अग्निपुराणम्, सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्ध
संस्कृतेन यत् । तद्वन्न विभेत्तत्र तत्सम नापि किञ्चन ॥ इति ।
स्कन्धकादिक स्कन्धक छन्दोभेदः आदिपदेन गलितकादीना
ग्रहणम् । तदुक्तं, छन्दसा स्कन्धकेनैव तथा गलितकैरपि
इति । स्कन्धकादिच्छन्दोरचित काव्य प्राकृतं प्राकृतभाषा-
मयमित्यर्थः । आसारादीनि आसारादिभिः छन्दोभिः निबद्ध-
मित्यर्थं काव्यम् अपभ्रशः । नाटकादि तु नाटकम् आदि
यस्य तत् आदिना प्रकरणनाटिकादिपरिग्रहः मिश्रकं नाना-
भाषामयमित्यर्थः । तथाचोक्त नाटकादिप्रस्तावे, पुरुषाणा-
मनीचाना संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या
तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥ आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं
प्रयोजयेत् । अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तपुरचारिणाम् ॥
चेटाना राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्द्धमागधी । प्राच्या विदूषका-
दीना धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥ योधनागरिकादीनां दक्षि-
णात्यार्हि दीव्यताम् । शकाराणां शकादीनां शाकारीं सप्रयो-
जयेत् ॥ इति ॥ ३७ ॥

कथाहि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च वध्यते ।

भूतभाषामयीं प्राहुरङ्गुतार्थां बृहत्कथाम् ॥ ३८

लास्यच्छलितशल्यादि प्रेक्ष्यार्थमितरत् पुनः ।

श्रव्यमेवेति सैषापि द्वयी गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

कथा पूर्वोक्त काव्यभेदः सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च वध्यते
विरच्यते हिशब्दोऽवधारणे तथाहि कथा द्विविधा मिश्रभाषा-
मयी संस्कृतमयी च इति भावः । बृहत्कथां तदाख्यकाव्यन्तु
भूतभाषा पेशाची भाषा तन्मयी तद्रचिताम् अङ्गुतार्थां विस्मय-
रमपूर्णं प्राहुः विद्वांस इति शेषः ॥ ३८ ॥

सम्प्रति दृश्यन्नव्यत्वभेदेन काव्यस्य द्वैविध्यमाह लास्येति ।
लास्यं नृङ्गाररसाविद्धस्त्रीजननृत्यम् । तदुक्तं, लासं स्त्रीपुंसयो-
र्भावस्तदहं तत्र माधु वा । लास्यं मनमिजोल्लासकरं नृदङ्ग-
हाववत् । देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभिः प्रयुज्यते ॥ इति ।
अन्यच्च, कोमलमधुरं लास्यं नृङ्गाररससयुतम् । गौरीतोष-
करश्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते ॥ इति । छलितं पुरुषनर्तनम् ।
तदुक्तं, पुंनृत्यं छलितं विदुः इति । शल्या कपालदेशे कर-
विन्यासपूर्वकं नृत्यं तदाह, भाले हस्तं समावेश्य नृत्यं शल्येति
कीर्तितम् इति । शल्येत्यत्र साम्येति क्वचित् पाठः तथात्वे
साम्यं गीतवादित्रादिसमन्वितं नृत्यं रासाणरपर्यायमभिहितम् ।
आदिपदेन ताण्डवादिपरिग्रहः । तथोक्तं, तल्लास्यं ताण्डवञ्चेति
छलितं शल्यया सह । हल्लीशकञ्च रासञ्च षट्प्रकारं विदुर्वुधा ॥
इति ताण्डवमुद्धतनृत्यं यथा, उद्धतन्तु महेशस्य शामनात्
तण्डुनोदितम् । भरताय ततः ख्यातं लोके ताण्डवसंज्ञया ॥
इति । हल्लीशं स्त्रीणां मण्डलाकारेण नृत्यम् । यदुक्तं, मण्ड-

चस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैटर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥

श्लेषः प्रसादः समता साधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थशक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ ४१ ॥

नेन तु यत् श्लोका नृत्य हल्लीशकं विदुः । तत्र नेता भवेदेको
गोपस्त्रीणा यथा हरिः ॥ तदेव लास्यादिमङ्गलित काव्य
प्रेमार्थं प्रेम्णः दृश्य अर्थं प्रतिपाद्य वस्तु यस्मिन् तत् नटै
रामाद्यनुष्ठानकरणस्य दर्शनविषयत्वात् इतरत् अन्यत् दृश्य-
काव्यात् भिन्नं मुक्तकादिश्रव्यमेव श्रवणमात्रविषयत्वात् ।
उक्तं भोजराजेन, श्रव्यं तत् काव्यसाधुर्येन्द्रेच्यते नाभिधीयते ।
आत्रयोरेव सुखद भवेत्तदपि षड्विधम् ॥ इति । इत्यं मा
प्रमिदा एषा उक्तरूपा द्वयी द्विविधा गतिः काव्यभेदप्रवर्तक
पन्था उदाहृता प्राचीनैरिति शेषः ॥ ३८ ॥

एव काव्यभेद निरूप्य तस्य रीतिर्निरूपयति अस्तीति ।
अनेकं विविधं गिरा वाचा मार्गं रचनापद्धतिः रीतिः इति
यावत् अस्ति । तथाच, गौडी वैटर्भा पाञ्चाली इति वामनः ।
अतिरिक्ता लाटीति दर्पणकारः । वैटर्भा चाथ पाञ्चाली गौडी
चावन्तिका तथा । लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यत
इति भोजराजादयः । स च परस्परं सूक्ष्मभेदः स्वल्पमात्रभेदः
अतः तन्निरूपणेन अन्यवाहुल्यकरणं दृश्येति भावः । तत्र विवि-
धेषु मार्गेषु मध्ये वैटर्भगौडीयौ वर्ण्येते यतः तौ प्रस्फुटम् अन्तर-
ययी तादृशी एकस्य सुकुमारत्वेन अपरस्य उत्कटत्वेन अत्यन्त-
वैसादृश्यात् इति भावः ॥ ४० ॥

के ते भेदभगौडीयौ इत्याह श्लेष इति । श्लेषादयः दश

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडीवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम् ।

शिथिलं मालतीमाला लोलालिङ्गलिला यथा ॥ ४३ ॥

गुणाः शब्दार्थोत्कर्षविधायिनो धर्मविशेषाः वैदर्भमार्गस्य वैदर्भीयरीत्याः प्राणाः जीवनानि एतेन श्लेषादिमत्पदरचना-वत्त्वं वैदर्भीत्वमित्युक्तम् । स्मृताः परिष्ठितैः इति शेषः । दर्पण-कारादयस्तु आत्मनः शौर्यादय इव रसस्य काव्यात्मभूतस्य धर्मा माधुर्य्यौजःप्रसादादय एव गुणा इत्याहुः । गौडीवर्त्मनि तु गौडीयरीत्यान्तु एषां श्लेषादीनां प्रायः बाहुल्येन विपर्यय वैपरीत्य दृश्यते विपर्ययश्च क्वचित् सर्वथा, क्वचित् केनचित् अशनेनेति बोध्यम् । उक्तञ्च, असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी । वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया इति बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीति-रनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोभवाक्या च इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इदानीं श्लेषादीनां लक्षणानि निरूपयति श्लिष्टमित्यादि । अल्प. प्राणः सारः उच्चारणप्रयासः येषां तानि अक्षराणि उत्तराणि प्रधानानि प्रचुराणि यस्मिन् तादृशम् अल्पप्राणाक्षराश्च ऋस्वस्वरा वर्गीया विषमवर्णा यरलवाच्चेति । शिथिलम् अपि-रत्नाध्याहार्य अतीव्रमपोत्यर्थ. अस्पृष्टं शैथिल्य येन तत् विन्यासवशात् शिथिलत्वेन अलक्ष्यमाणं वाक्यं श्लिष्ट श्लेषगुण-युक्तमित्यर्थः । तथाच, तादृशाक्षरघटितरचना श्लेष इति फलि-तम् । दृष्टान्तमाह मालतीति यथा लोलैः चपलैः अलिभिः

अनुप्रासधिया गौडैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।

वेदभैर्मालतीदाम लङ्घितं भ्रमरैरिति ॥ ४४ ॥

भ्रमरै कलिना व्याप्ता मालती माला । एतच्च सकारादिभि
अल्पप्राणाक्षरैर्घटितम् अनुप्रासवशात् गाढमिव प्रतिभासते
इत्यत्र श्लेषाख्यगुणो बोद्धव्यः । केचित्तु यत्किञ्चनवर्णघाटताना
पदानां बहूनां विन्यासमहिम्ना एकपदवत् अवभासनं श्लेष
इति वदन्ति उदाहरन्ति च यथा । उन्मज्जत् जलकुञ्जरेन्द्र-
रभसास्फालानुबन्धोद्धत सर्वा पर्वतकन्दरोटरभुवः कुर्वन्
प्रतिध्वानिनी । उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपयोन्माथी यथाय
तथा प्रायः प्रेङ्खदसङ्घर्षशङ्खधवला वेल्लेयमुद्गच्छति इति । वस्तु-
तस्तु अल्पप्राणेषु वर्णेषु विन्यासोऽप्यन्तरान्तरा । महाप्राणस्य
च श्लेषो यथाय भ्रमरध्वनिः । इति क्रमदीश्वरोक्तमेव समी-
चीनम् अनुप्रासस्य लक्षणघटकत्वे तद्वटितमाधुर्यादौ अति-
व्याप्तेरिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

गौडैः गौडदेशनिवासिभिः कविभिः अनुप्रासधिया अनु-
प्रासो वर्णावृत्तिरूपः शब्दालङ्कारः तस्य धिया बोधेन तथा
बन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वात् तत् मालतीमालेत्यादि ।
श्लेषोदाहरणम् इष्टम् अभिलषितं ते तादृशीमेव रचनां प्रायश
इच्छन्तीति भावः । वेदभै विदभदेशीयैः कविभिः भ्रमरैः
अत्र इवशब्दोऽध्याहार्यः मालतीदामेति वाक्यं मालतीमाले-
त्यनभिधाय इति भावः । लङ्घितम् आक्रान्तं श्लेषघटितत्वेन
अङ्गीकृतमिति यावत् तेषां कुत्रचित् अनुप्रासासङ्गावेऽपि
श्लेषत्वकौत्तनादिति भावः । अयञ्च श्लेषः शब्दमात्रगुणः ।
अर्थगुणस्तु दर्पणकारादिभिः उक्तस्तत्र तत्र द्रष्टव्यः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दौवरद्युति ।

लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥४५॥

व्युत्पन्नमिति गौडीयैर्नातिरुदमपीष्यते ।

यथानत्यर्जुनाञ्जन्म सदृचाङ्गो वलजगुः ॥ ४६ ॥

प्रसादं निरूपयति प्रसादवदिति । प्रसिद्ध अर्थः प्रति-
पाद्यवस्तु यस्य तत् उभयार्थकशब्दानाम् अप्रसिद्धार्थे प्रयोगो
निहतार्थतारूपदोषः तद्रहितमित्यर्थः प्रतीत्याम् अर्थपरिज्ञाने
सुभगं सरल भटित्यर्थबोधक वचः वचन प्रसादवत् प्रसादगुण-
युक्तं तथाच निर्दोषत्वे सति परिस्पृष्टार्थवत्त्वं प्रसाद इति
भावः तत्र उदाहरणम् इन्दोरिति । इन्दौवर नीलोत्पलं तद्वत्
द्युतिर्यस्य तादृशं श्यामवर्णं लक्ष्म कलङ्कः इन्दोः चन्द्रस्य लक्ष्मीं
त्रिय तनोति विस्तारयति । अत्र इन्द्रादिशब्दाः प्रसिद्धचन्द्रा-
द्यर्थेषु प्रयुक्ता भटित्यर्थबोधकाच्चेति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

गौडीयानां मतं दर्शयति व्युत्पन्नमिति । गौडीयैः तद्देश-
वासिभिः परिहृतैः न अतिरुदमपि अनतिप्रसिद्धमपि निह-
तार्थत्वदोषाकलितमपीत्यर्थः व्युत्पन्न व्युत्पत्तियुक्त योगार्थ-
घटितमित्यर्थः वाक्यं प्रसादवदिति शेषः इष्यते बन्धगाढता-
वशात् वैचित्र्याभावात्वादिति भावः । उदाहरति यथेति अन-
त्यर्जुनाञ्जन्मसदृचाङ्ग अनत्यर्जुन नातिघवलं यत् अञ्जन्म उत्पल
तस्य सदृशः सदृशः अङ्गः कलङ्कः यस्य तथोक्तः वलजः धवलः
गौः किरणो यस्य सः चन्द्र इति अत्र अर्जुनशब्दः कार्तवीर्या-
र्जुनपाण्डवयोः प्रसिद्धः श्वेतवर्णे अप्रसिद्ध इति निहतार्थत्व-
दोषदुष्टः अञ्जन्मशब्दश्च अप्रसिद्धः सदृशशब्दश्च उपमागर्भवहु-

समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः ।

बन्धामृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

ब्रीहिणेवार्थबोधनात् अधिकं प्रयुक्त इति अधिकपदतादोषदुष्ट
एव तथा वल्लक्षशब्देऽपि अप्रयुक्ततादोषकलितः । श्रुतिकटू
च सदृक्षवल्लक्षशब्दौ । इत्यञ्च बहुदोषमपि काव्यं विन्यासस्य
गाढत्वात् गौडा. काव्यत्वेनाद्रियन्ते । अयञ्च प्रसादाख्यगुण
पथगत एव शब्दगस्तु ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा इति दर्पण-
कार. । उदाहृतञ्च तेनैव यथा यो यः शस्त विभर्त्ति स्वभुज-
गुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनाम् । यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशु-
रधिक्रवया गर्भशय्या गतो वा । यो यः तत्कर्मसाक्षी चरति
मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह
जगतामन्तकस्यान्तकोऽहमिति ॥ ४६ ॥

समतां निरूपयति सममिति । बन्धेषु रचनासु अविषमम्
अवलक्षणम् उपक्रमोपसंहारयोः सदृशमित्यर्थः सम सम-
ताग्रगुणयुक्त तथाच उपक्रमेषु यादृशी रचना, उपसंहारेषु
तादृश्येव एव गुणः समता इत्यर्थः, ते बन्धाः त्रिविधाः मृदु
क्रोमल, स्फुट तीव्र, मध्यमः उभयात्मक इति । बन्धानां
मृदुत्वादेहेतुमाह, मृद्विति । मृदुवर्णानां ऋस्वस्वरादीनां
स्फुटानां दीर्घस्वरादीनां तथा उन्मिश्राणाम् उभयात्मकानां
वर्णानां विन्यास योनि कारणेपां तादृशाः । अयञ्च गुणः
शब्दगत एव अर्थगुणस्तु समताप्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाद्यविपर्यया-
मेन अर्थस्य अविमवादिता स च प्रक्रमभङ्गदोषाभाव एव
दर्पणकारिणोक्त यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति
चेत्यादि ॥ ४७ ॥

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्भरान्धः कणोजितः ॥ ४८ ॥

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।

स्पर्धते रुद्धमर्द्वैर्यो वररासासुखानिलैः ॥ ४९ ॥

इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्कारडम्बरौ ।

उक्ताया समताया त्रैविध्यं दर्शयति कोकिलेत्यादि ।
कोकिलानाम् आलापेन वाचालः सुखरः मलयानिलः माम्
एति पीडयितुं सुखयितुं वा इति शेषः । अत्र नृदुनोपक्रान्तस्य
तेनैव समापनमिति नृदुवन्धगा समता । उच्छलन्तः उद्गच्छन्तः
शीकरा जलकणा यस्य तादृशम् अच्छाच्छम् अतिस्रच्छ यत्
निर्भरान्धः तस्य कणैः विन्दुभिः उचितः अभिषिक्तः सुशीतल
इति यावत् मलयानिलः मामेति । अत्र स्फुटवन्धेन उप-
क्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव उपसंहार इति स्फुटवन्धगता समता ।
चन्दनेन प्रणयः संसर्गः चन्दनप्रणयः तेन उद्गन्धिः उद्गतगन्धः
मन्दः नृदुलः तथा रुद्धं निराकृत मम धैर्यं येन तथाभूतः मम
धैर्यं माश्रयन्नित्यर्थः वररामाणाम् उत्तमाङ्गनानां सुखानिलैः
सुखनिःसृतसुगन्धिमारुतैः स्पर्धते सादृश्यं लभते इति यावत्
मौगन्धिसाम्यादिति भावः । अत्र उपक्रमोपसंहारयोर्मिन्त्रवन्ध-
वशात् मध्यमवन्धगता समता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

उक्तायां समतायां गौडीयानामनादरं दर्शयति इतीति ।
इति उक्तप्रकारं वैषम्यं वन्धगतं मार्दवादिकम् अनालोच्य आव-
चार्य अर्थानां काव्यार्थानाम् अलङ्काराणाम् अनुप्रासोपमादी-
नाञ्च डम्बरौ आङ्गम्बरौ उत्कर्षौ इत्यर्थः अपेक्षमाणा अनु-
सरन्तीत्यर्थः पौरुष्याः पूर्वदेशीयाः गौडीया इत्यर्थः काव्यानां

अपेक्षमाणा बहधे पौरुष्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।

येन साद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ५१ ॥

पठति बहधे । ते हि अर्थानुसारेण अलङ्कारानुसारेण च कटा-
चित् बन्धस्य सादृश्यं कटाचित् वैकल्यं कुत्रचिद्वा मित्राभाव-
मादित्यन्ते न तु गुणपक्षपातेन पूर्वोक्तरूपा समताम् । अथ
भावः । यत्रार्थस्य मृदुत्वं तत्र मृदुलो बन्धः यत्र तु अर्थस्य वैकल्यं
तत्र विकटो बन्धः यत्र च अर्थस्य मित्राभावः तत्र मध्यमो बन्धः
न तु येनैवार्थस्तेनैव समापनमिति । युक्तञ्चेतत् तथाहि.
मागङ्गा किमु जलितैः किमफलैराडम्बरैजम्बुका सातङ्गा
महिषा मटं व्रजत किं शून्याऽयं शूरा न के । कोपाटोप-
ममुद्धटोत्पटगटाकोटेरिभारि शनैः मिथुध्वानिनि हृष्टं
स्फुरति यत् तद्वर्जितं वर्जितम् ॥ इत्यत्रोत्तरार्धे कुपितमिह-
वर्णनरूपाय वैकल्यात् उपक्रान्तमृदुबन्धत्यागो गुण एकेति
अनुमन्येयम् ॥ ५० ॥

माधुर्यं निरूपयति मधुरमिति । रसवत् रसा मृद्वारा-
दयः तद्गुणयोगात् भावतदाभासा अपि रसशब्दवाच्या ते
विद्यन्ते यत्रेति तत् वाक्यं मधुरं माधुर्यगुणयुक्तम् । तर्हि रस-
एव माधुर्यमित्यर्थः एव आयातः परगुणानां साक्षात् पर-
म्या वा रसोपकारकत्वं सर्वैरेव कविभिः अङ्गीकृतमित्या-
शङ्क्यते वाच्येति । वाचि तादृशगुणयुक्तवाक्ये वस्तुन्यपि प्रति-
पाद्यभूते अर्थेऽपि रसस्थितिः मृद्वाराद्यवस्थानम् । येन रसेन

यथा कयाचित् श्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।

तद्रूपाहि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ५० ॥

एष राजा यदा लक्ष्मी प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।

तादृशकाव्यायानुशीलनजन्मा भावविशिष एव रस । साधुर्यादि-
गुणान्तु तद्व्यञ्जकवर्णादिमत्वेन विन्यासमहिम्ना च तत्प्रोपका
एवेति विभावनीयम् । केचित्तु पृथक्पदत्वं साधुर्यं शब्दगुण
एव उक्तिवैचित्र्यमात्रन्तु अर्थगुण इति वदन्ति उदाहरन्ति च
क्रमेण यथा श्लासान् सुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
इत्यादि । भानुः सल्लयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिव गन्धवह प्रयाति
इत्यादि वस्तुतस्तु उभयमेव एकरूपं न तु कश्चित् प्रभेदो
लक्ष्यते उदाहरणयोरिति चिन्तनीयम् ॥ ५१ ॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णसहते, रसव्यञ्जकतां दर्शयति ययेति । यथा
कयाचित् कण्ठताल्लादिरूपया इत्यर्थः, श्रुत्या अवणसाधनीभूतेन
उच्चारणेन यत् समानम् अनुभूयते तद्रूपा तादृशानुभवविष-
यिणी सानुप्रासा रसव्यञ्जकप्रकृतविन्यासवती पदासत्तिः
पदानाम् आसत्तिः अव्यवधानेन अवस्थिति रसम् आवहतीति
रसवहा हिरवधारणार्थः निश्चितमेव रसोपपिकेत्यर्थः । एतेन
कण्ठताल्लादिस्थानैक्येन व्यञ्जनवर्णानां सादृश्यं श्रुत्यनुप्रास
इत्यर्थात् आयातम् । उक्तञ्च दर्पणकारेण यथा, उच्चार्यत्वात्
यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैष श्रुत्यनुप्रास
उच्यते ॥ इति अस्य च अलङ्कारप्रकरणीयत्वेऽपि इह गुण-
प्रसङ्गात् लक्षणमुक्तं वक्ष्यते च काञ्चिन्मार्गविभागार्थयुक्ता, प्राग-
प्यलङ्घ्रिया इति ॥ ५२ ॥

उदाहरणं दर्शयति एष इति । ब्राह्मणा, प्रिया यस्य

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥५३॥

इतीदं नादृतं गौडैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः ।

अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भैरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च ।

अथवा ब्राह्मणानां प्रिय एष राजा यटा लक्ष्मीं राजश्रियं
प्राप्तवान् ततः प्रभृति लोके जगति धर्मस्य उत्सवः अभवत् ।
असौ धर्मेण प्रजा पालयामास इत्यर्थः । इह षकारवकारयो
ऽण्कस्मात् मूर्ध्नि जकारयकारयोस्तालुत दकारलकारयोश्च
दस्तादुत्तरितत्वेन सादृश्यमित्यतः श्रुत्यनुप्रासात् माधुर्यगुण-
पुष्टौ राजविषयकरतिभाव इति विभावनीयम् ॥ ५३ ॥

अथ वैदर्भैर्गौडैर्मतभेदं दर्शयन्नाह इतीति । इतिपदं
पूर्वोक्तद्वयोक्तकम् इति पूर्वोक्तमिदं पद्यं गौडे गौडवासिभिः
कविभिः न आदृतं माधुर्यगुणवत्तया न स्वीकृतं विभिन्नवर्णा-
नामकस्यानोच्चरितत्वेऽपि रमानुगुणस्याननुभवादिति भावः ।
अनुप्रासस्तु वक्ष्यमाणवर्णावृत्तिरूपं तत्प्रियः तेषां गौडानां
प्रिय रमानुकूल्यतया आदृतः । वैदर्भैस्तु अनुप्रासात् पूर्वोक्तात्
श्रुत्यनुप्रासादपि प्रायः बाहुल्येन इदम् एष राजेत्यादि पद्यम्
इष्यते आद्रियते इत्यञ्च वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्रासवर्णावृत्तिरूपानु-
प्रासयोरनुभयोरेव प्रियता गौडानान्तु केदलवर्णावृत्तिरूपे इति
अनयोर्मतभेद इति दिक् ॥ ५४ ॥

अनुप्रासमाह, वर्णावृत्तिरिति । वर्णानां व्यञ्जनानाम्
आवृत्तिः पुनरुच्चारणम् अनुप्रासः । उक्तञ्च प्रकाशकारेण वर्ण-
साम्यमनुप्रास इति । वर्णानामिति एकशेषद्वन्द्ववशात् वर्णस्य
वर्णयोरपीति बोध्यम् । स च द्विविधः पादेषु पदेषु च पादाः

पूर्वाभुवनसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरद्विशोत्तसे सुन्दरवक्त्रमग्निमे ।

इन्द्रनीलनिसं लक्ष्म सन्दध्यात्यलिनः श्रियम् ॥ ५६ ॥

अथचतुर्थभागा तेषु पदेषु तत्तत्पादस्यसुप्तिङन्तेषु च पाद-
त पदगत इत्यर्थः । पादेषु चेति बहुवचनेन सर्वपादेषु अनु-
पस्थितिविशेषेण स्मरन्तेति सूचितम् । आहृतिश्च स्वर-
पन्थेऽपि वैचित्र्यमावहति । तथाचोक्त दर्पणकारेण, अनु-
गतं शब्दनान्य वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् इति । आहृतिश्च
व्यवहिता सुखा, व्यवधानेऽपि पूर्वसंस्कारस्यव्यवधिकेत्याह
वेति । पूर्वसुद्धरितस्य वरस्य य अनुभव आवरणज्ञान तच्छ-
नेत संस्कार भावनाविशेष, तस्य बोधिनी पालनी अदूरता
इतीयादिवर्णस्य सान्निध्यं यदि वर्तते इति शेषः तदैवानुप्राप्त
त्यन्वयः । अयं भावः संस्कारस्य प्रथमक्षणे उत्पत्तिः, द्वितीय-
क्षणे स्थितिः, तृतीयक्षणे निवृत्तिः इति नियमेन अव्यवधानेन
केचिद्व्यवधानेन वा सादृश्यप्रतीतिजननात् वैचित्र्यजनक-
सादृश्यवर्णइतिरनुप्राप्त इति निष्कर्षः । अथ द्विविधः
हेतवानुप्राप्त इत्यनुप्राप्तश्च तदुक्तं दर्पणकारेण, हेतुो व्यञ्जन-
नद्वयं सहस्यत्यन्वयनिवृत्तिः । अनेकस्यैकधा भाव्यमनहृद्वाप्य-
त्वा । एकस्य सहस्येऽपि इत्यनुप्राप्त उच्यते । इति । अपरश्च
रिक्ततोक्तं यथा, शब्दार्थयो पौनरुक्त्य भेदे तात्पर्यमात्रतः ।
यानुप्राप्त इत्युक्तं इति । उदाहरतश्च तेनैव यथा, क्षेपराजीव-
नि । नयने किं निर्मीलिते । पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्प-
गं प्रियम् । इति ॥ ५५ ॥

उदाहरति चन्द्रे इति । शरद्विशोत्तसे शारदीयरजन्या

चाक चान्द्रममं भीरु । विस्वं पश्यैतद्वस्वरे ।
मन्मनी मन्मयाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥५७॥

उन्मेषे गिरीभरणरूपे कुलस्तत्रक्रमन्निभे साव्यजुसुमगुच्छ-
मदृगे चन्द्रे इन्द्रनीलनिभे ग्यामलम् इत्यर्थं लक्ष्म कलङ्क
यनिन भ्रमरस्य शिगे गोभा मन्दधाति धारयति । अत्र
एतमदिनोपगततोनेषु पाठेषु गकार ककार वकार नकार-
नकाराणां वर्णानां पुनरावृत्तिप्रभात् साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनु-
प्राप्तम् । चतुर्थे च टकार धकार तकार नकाराणां दन्तरूपैक-
मानोपायित्वात् अलनुप्राप्तम् इति ग्रन्थेन च अलङ्कारद्वयेन
व्यञ्जितं साधुर्यं शृङ्गारस्य पद्यनिष्ठ परिपुष्पाति । अत्र रूप-
कागमाभ्यामनुप्राणिता निर्दयानाम् अलङ्कृतिः सुप्रीभिर्वि-
भारनीया ॥ ५६ ॥

स्वरवैषम्येण अनुप्राप्तो दर्शित इदानीं तत्सादृश्येन दर्श-
यति चाविति । हे भीरु । भयगीने । अश्वरे आकाशे एतत्
परिदृश्यमानम् इत्यर्थं चाक मनोज्ञ मन्मयाक्रान्त कामान्तं
मन्मन मम मालम् निर्दय यथा तथा हन्तुमुद्यत चान्द्रमम
विस्वं चन्द्रमण्डलं पश्यैत्यन्वयः । सानिनीं कामिनीं प्रति कस्य-
चित् नायकस्य उक्तिरियम् । इह प्रथमे पाठे चकाररका-
रयोः स्वरसहितयोः सादृश्यात् वृत्त्यनुप्राप्तम् । द्वितीयतृतीय-
याश्च यथाक्रमं व्यकारयोर्मन्ममन्मयोश्च साम्यात् छेकानुप्राप्तो-
ऽपि । तथा चतुर्थे टकारयोस्तकारयोश्च स्वरवैषम्येण सादृश्यात्
अन्वविधौ वृत्त्यनुप्राप्तम् । साधुर्यगुणोऽप्यत्र शब्दार्थोभय-
निष्ठत्वेन चमत्कारजननात् विप्रलम्भास्य शृङ्गार परिपुष्पाति
॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम् ।

न तु रासासुखान्भोजनदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥

स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।

च्युतोमानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवोगताः ॥ ५९ ॥

अदूरतैवानुप्रासस्य प्रयोजकमित्याह इतीति । अतिदूरं मस्यधिकम् अन्तर व्यवधानं यस्याः सा अतिदूरान्तरा न अतिदूरान्तरा नातिदूरान्तरा, तादृशी इति द्रव्यं यस्य तादृशम् इति पूर्वोक्तप्रकारम् अनुप्रासम् इच्छन्ति कवय इति शेषः रासासुखान्भोजनदृशश्चन्द्रमा इति एवविधं तृतीयचतुर्थेयो पादयोः साकारयोः सास्येऽपि अतिदूरान्तरश्रुतिम् अनुप्रासमिति शेषः न तु इच्छन्तीति च शेषः ॥ ५८ ॥

अनुप्रासस्य रसावहत्वकीर्तनात् यत्र वाक्यस्य सदोषत्वेन रसस्य अपरिपुष्टता तत्र न साधुर्यमज्ञाव इत्याह स्मर इति । स्मरः कामः खरः अतितीक्ष्णः, कान्तः प्रियः, खलः निष्ठुरः, न अस्माकं कायः शरीरः कोपश्च कान्तः प्रतीतिः शेषः कृशः जीर्णः नष्टश्च, मानः गौरवः च्युतः विनष्टः, रागः कान्तप्राप्त्यभिलाषः अधिकः, मोहः मूर्च्छा जातः क्षणे क्षणे इति शेषः, असवः प्राणगता, प्रायेणेति शेषः । इदं नायक निराकृत-
वत्या गलितमानायाः कस्याञ्चित् कानिन्याः पश्चात्तापवचनम् ।
अत्र प्रथमे पादे रकारयोः खकारयोश्च द्वितीये ककाराणां
नास्यात् वृत्त्यनुप्रासस्य तथा उत्तरार्धे तकारादिदन्त्यवर्णानां
नास्यात् द्वैकानुप्रासस्य दोषाङ्गुलतया तादृशविप्रलम्भनृङ्गारस्य
न अतिपरिपोषकता इति बोध्यम् ॥ ५९ ॥

इत्यादि बन्धपाकष्यं शेषिल्यञ्च नियच्छति ।

अतो नैवमनुप्रास दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ६० ॥

आवृत्तिं वर्णमङ्गातगोचरां यमकं विदुः ।

तत्तु नैकान्तमधुरसतः पश्चात् विधास्यते ॥ ६१ ॥

पूर्वोक्ते पद्ये दोषमाह इत्यादीति । इत्यादि एवमादिक मानुषामपि पद्य बन्धपाकष्य बन्धे रचनाया पाकष्य दुःश्रवत्वं शेषिल्यञ्च पतत्रकर्पतादिकञ्च नियच्छति ज्ञापयति । अतः पूर्वार्द्धे गद्यमिदमन्तया पाकष्यम् । तदुक्तम्, अनुस्वारविमर्गो तु पाक-
ष्याग्निरन्तरी इति । पूर्वार्द्धे यादृशी तीव्ररचना उत्तरार्द्धे तथा नैति पतत्रकर्पता । अतः कारणात् एव मदीयमित्यर्थं अनुप्रास दाक्षिणात्या पण्डिता न प्रयुञ्जते न व्यवहरन्ति माधुर्यस्य अमङ्गावादिमिति भावः । यत्र तु पाकष्यादिके रसानु-
कूलतया माधुर्यमस्ति तत्र पाकष्यादिकं न दोषः प्रत्युत गुण एव । तथाचोक्तं, यत्किञ्चिन् क्रोधमयुक्ते तथा वाच्ये समुदते । रौद्रा-
द्वा न र्मस्त्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् इति ॥ ६० ॥

ननु अनुप्रासयन् यमकमपि कदाचित् न निरूप्यत इत्याह शार्ङ्गमिति । वर्णमङ्गात वर्णः । सूत्र एव गोचर विषयो यस्या तथोक्तम् आवृत्तिं पुनरुच्चारणं यमकं विदुः जानन्ति कवय इति शेषः । तदुक्तं दर्पणकारेण यथा, सत्यर्थं पृथगर्थया व्यर्थञ्चनमहर्त । द्रामेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ इति । तत्तु यमकं पद्यं न एकान्तमधुरं न अतिशयेन माधुर्यवत् तथाहि तथाविधे वाक्ये प्रथमम् अर्थानुसन्धान-
व्यग्रतया रसप्रतीतेर्व्यर्हितत्वात् इति अनुप्रासे तु अर्थानु-
सन्धानव्यग्रताया अभावात् रसप्रतीतेर्व्यर्हितत्वमिति

कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चति ।

तथाप्यग्रास्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ ६२ ॥

कन्ये ! कामयमानं सां न त्वं कामयसे कथम् ।

इति ग्रास्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते ॥ ६३ ॥

सानुप्रासे वाक्ये माधुर्यमस्तीति च भावः । एकान्तेति पदेन यमकेऽपि रमावह माधुर्यमस्त्येव परम् अनुप्रासवत् सम्यक् न इति वक्तव्यम् अन्यथा अस्य अनलङ्कारत्वापत्तिरापद्येत शब्दार्थ-शोभाजननेन काव्यात्मभूतरसोपकारित्वस्य एव अलङ्कारत्वात् इति ध्येयम् । अतः पश्चात् अलङ्कारप्रस्तावे इत्यर्थः विधास्यते वक्ष्यते यमकमिति शेषः ॥ ६१ ॥

शब्दगतं माधुर्यं दर्शितमिदानीम् अर्थगतं माधुर्यं दर्शय-
न्नाह काममिति । सर्वोऽपि शब्दगतः अर्थगतः उभयगतश्च
अलङ्कारः अनुप्रासोपमा पुनरुक्तवत् आभासादि अर्थे वाच्य-
लक्ष्यव्यङ्ग्यरूपे प्रतिपाद्ये काम यथेष्ट यथा तथा रस निषिञ्चति
पुष्पाति उद्बोधयतीत्यर्थः तथापि अग्रास्यता ग्रास्यः इतरजन-
व्यवहृतः शब्दोऽर्थश्च स न भवतीति अग्रास्यः तस्य भावः भूयसा
वाहुल्येन एनं भारं रसनिषेकरूपं वहति तथाच अग्रास्यता-
परिहृतानाम् एव अलङ्काराणां रसपोषकत्वं सालङ्कारस्य
रसव्यञ्जकस्य एव अर्थस्य माधुर्यञ्चेति प्रतिपादितम् । भूयसा
इति ब्रह्मणात् इतरजनकथनेषु ग्रास्यता न दोषः प्रत्युत गुणः
एव तदुक्तं गुण इत्यनुवृत्तौ ग्रास्यत्वमधमोक्तिषु इति ॥ ६२ ॥

जामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि ! निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरगे दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रमावहः ॥६४॥

नायिकामस्वोधने तु प्रिये सुन्दरि इत्यादि प्रयोग एव साधु .
तस्मादत्र पर्यस्य ग्राम्यता एव न तु कन्यागञ्जस्य विदग्धाना-
मपि भ्रमिगस्तत्प्रयोगदर्शनात् यथा कन्येय कलधीतकीमल-
रुचि कीर्तिस्तु नात परेत्यादि । प्राचीनैस्तु ग्राम्यजनमात्र-
आहृतानां कथादिगञ्जानामेव ग्राम्यत्वमुक्तम् । इत्ययं ग्राम्य
पर्यस्य आत्मा प्रतिपाद्यवस्तु वैरम्याय रसोद्बोधव्याघाताय
प्रकल्पते प्रभवति । अयं भावः कामो नाम कामिना सुरतेच्छा-
रूपः कामिनीकुचकलसवत् गूढमतिचमत्करोति, अगूढस्तु
लज्जाजनकत्वेन वैरम्यमावहतीति न अत्र साधुर्यसद्भाव इति ।
अत्र च नायककामरूपकारणे सत्यपि नायिकाकामरूपस्य
कार्यस्याभावात् विशेषोक्तिलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणकारिण,
मतिं हन्ती फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति ॥ ६३ ॥

अग्राम्यता, दर्शयति काममिति । हे वामाक्षि । वामे
मुन्दरे कुटिले वा अक्षिणी यस्याः तत्सम्बुद्धौ । कन्दर्पचाण्डालः
मयि निर्दयः, दिष्ट्या भाग्येन त्वयि निर्मत्सर इति अग्राम्यः
अर्थः विदग्धजनवाक्यार्थः रसम् आवहति पुष्पातीति रसा-
वहः । अयं भावः वामाक्षीति सम्बोधनपदं नायिकायाः
मौन्दर्यं नायकस्य च तां प्रति चाटूक्तिं व्यञ्जयति, कन्दर्पो
मयि निर्दयः त्वयि तु निर्मत्सर इत्यनेन अहं त्वां कामये त्वन्तु
मां न कामयसे इति पूर्वोक्तिपदार्थः एव भङ्गा सूचित इति
अग्राम्यता महदयहृदयङ्गमतया रसं व्यञ्जयन्ती साधुर्यगुणम्
आवहति इति ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्राम्यतास्त्येव सा नभ्येतरकीर्तनात् ।

यथा यकारादिपदं रत्युत्सवन्निरूपणे ॥ ६५ ॥

पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।

दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥ ६६ ॥

ग्राम्यताया शब्दगतत्वमपि दर्शयति शब्देऽपीति । शब्दे-
ऽपि ग्राम्यता अस्ति एव. सा नभ्य माधु तदितरम् अमभ्य
ग्रामौण्डालिकादिप्रयोज्य वचन तस्य कीर्तनात् विदग्धजनै
इति शेषः कथनात् भवतीति शेषः । यथा रत्युत्सवस्य निरु-
पणे यकारादिपद यकार आदिर्यस्य तत् पद यम मैथुने इत्य-
स्मात् निष्पन्न पद यन्मनादिकमित्यर्थः । तादृशपदप्रयोक्तु
ग्राम्यतया उपहसनीयत्वं श्रोतुश्च लज्जितत्वमेव जायते सुतरा
रमास्वादस्य तिरोहितत्वात् न अत्र माधुर्यगुणप्रसर इति भावः
॥ ६५ ॥

अश्लीलताया ग्राम्यतायामन्तर्भावमाह पदेति । पदाना
सन्धान सम्प्रवेशो यस्मिन् तत् पदसन्धान वाक्यमङ्गार्तति पाठे
स एवार्थः । तद्वृत्त्या तद्वत्त्वेन वा अथवा वाक्यार्थत्वेन तद्वर्त-
गतत्वेन वा इत्यर्थः । दुर्दुष्टा प्रतीतिः दुष्प्रतीति तत्कारं
लज्जा जुगुप्सामङ्गलादिव्यञ्जकम् अश्लीलत्वमित्यर्थः अपि ग्राम्य
ग्राम्यतायामन्तर्भूत तदपि माधुर्यव्याघातकमिति भावः यथा
या भवतः प्रियेति अत्र या भवत इत्यर्थे यामः मैथुने इत्यस्मात्
घञि निष्पन्नः स विद्यते अस्येति याभवान् तस्येति प्रतीती
ब्रीडाव्यञ्जकत्वात् वाक्यमिदमश्लीलत्वदोषदूषितम् अतोऽत्र
न माधुर्यसङ्गतिरिति भावः ॥ ६६ ॥

खरं पङ्क्त्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्यवानिति ।

एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥

भगिनी भगवत्यादि सर्वतैवानुमन्यते ।

विभक्तमिति साधुर्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

वाक्यगतामश्लीलतामुक्त्वा तदर्थगतां निर्दिशति खरमिति ।
कश्चित् वीर्यवान् पराक्रमशाली 'पुरुष. खरम् अतितीक्ष्णं'
यथा तथा पङ्क्त्य शत्रूनिति शेषः विश्रान्त इति प्रकरणसङ्गतो-
ऽर्थः, पर वीर्यवान् शुक्ल कश्चित् पुरुष खर गाढ यथा
तथा पङ्क्त्य मेथुन कृत्वा विश्रान्त इत्यपि असभ्यार्थो वक्त्रादि-
रन्त्यर्थेन प्रतीयते । न च अत्र वाक्यगतमश्लीलत्वमिति
मत्ताय शब्दपरिवृत्तिमहत्त्वामहत्वाभ्यां तदव्यवस्थापनात्
तथाहि यत्र शब्दपरिवृत्तावपि तदर्थप्रतीतिस्तत्र न शब्दगतत्व
यत्र तु तथात्वे न तदर्थसम्भवस्तत्रैव शब्दगतनियमः, अत्र
तु खरमित्यादिवाक्यस्थपदानाम् एकार्थमात्रप्रतिपादकानां
प्रकरणवन्नात् प्रथमैऽर्थे प्रतीतेऽपि वक्त्रादिवैशिष्ट्यात् अपरोऽपि
अर्थो व्यञ्जनया वृत्त्या प्रतीयते । तथाचोक्त दर्पणकारेण यथा,
अनेकार्थस्य शब्दस्य सयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्वार्थेऽन्यधीहेतु-
व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥ इति । न च अत्र वीर्यपद विभिन्न-
योर्वैलक्षण्ययोर्वाचकमिति वाच्य बलस्य शुक्लजत्वेन एकमात्र-
पदार्थत्वात् इति । एवमादि दोषदूषित काव्यम् उभयोरपि
गौडवैदर्भयोर्मार्गयो न शसन्ति न आद्रियन्ते विद्वांस इति
शेषः ॥ ६९ ॥

ग्राम्यताया प्रतिप्रसवमाह भगिनीति । भगिनी भगवती
पादिपदग्राह्य योनिलिङ्गादिकञ्च सर्वत्र काव्येषु व्यवहारेषु च

अनिष्टुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते ।

वन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६८ ॥

अनुमन्यते अदुष्टतया लोकैः अङ्गीक्रियते तत्तच्छब्दप्रयोगे
दोषानुसन्धानविरहेण साधारणानां वैरस्यानुदयात् इति भावः ।
उक्तञ्च, सवीतस्य हि लोकेऽस्मिन् दोषान्वेषणं क्षमम् । शिव-
लिङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्यक्त्वभावनम् ॥ इति । सवीतं हि
अदुष्टतया सर्वजनव्यवहृतम् । अन्यच्च, ग्राम्य घृणावदस्त्रीला-
मङ्गलार्थं यदीरितम् । तत् सवीतेषु गुणेषु लक्षितेषु न दुष्यति ॥
इति । गुणेषु असम्यार्थेषु असिद्धेषु अपि भावेन तदर्थबोधकेषु
यथा, करिहस्तेन सन्वाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन्
ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥ इत्यत्र सन्वाधपदेन सङ्घ-
टार्थप्रसिद्धेनापि भावेन अप्रसिद्धस्य स्त्रीलिङ्गस्य बोधनम् ।
लक्षितेषु लक्षणया असम्यार्थप्रतिपादकेषु यथा जन्मभूमिपदेन
कुलचित् भावेन योनिबोधनम् । इति उक्तप्रकारेण माधुर्यं
विभक्तं विभज्य दर्शितम् अधुना सुकुमारता उच्यते ॥ ६८ ॥

अनिष्टुराणि अपरुषाणि अक्षराणि प्रायो बाहुल्येन यत्र
तादृशं पद्यं सुकुमारं सौकुमार्यगुणयुक्तमित्यर्थः प्रायः पदेन
अन्तरान्तरा परुषाक्षराण्यपि निवेशनीयानीति सूचितम् ।
तुशब्दोऽत्र हेतुऽवकः । यतः सर्वकोमले केवलसुकुमाराक्षर-
प्रयोगे वन्धस्य चनायाः शैथिल्यदोषः स्रग्धत्वरूपदोषः अगा-
दता इति दर्शितः पूर्वोक्ते मयैव मालतीमालालोलालि-
कलिलादयः इति शेषः । तथाच कोमलाक्षराणां बहूनां
मध्ये परुषाक्षरविन्यासेन वन्धस्य गाढतया यत् सहृदयहृदयत्वं
तदेव सौकुमार्यपदवाच्यं माणिक्यखचितमुक्तादामवत् इति
सुबोधिर्विभाव्यम् ॥ ६८ ॥

मण्डलीकृत्य वर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।

कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥७०॥

इत्यनर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।

सुकुमारतयवेतडारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

अथ उदाहरणमाह मण्डलीति । कलापिन मयूरा-
जीमूतमालिनि काले वर्पासु वर्हाणि पुच्छानि मण्डलीकृत्य
निम्नार्थे मधुरगीतिभि मधुरगीतिमदृशस्वनै इत्यर्थे कण्ठे
उपनिविता मन्त्र विगेषणे तृतीया । प्रनृत्यन्ति । अत्र
मन्तारतपाराटोना कोमलाचराणा मध्ये डकार रकारादि-
युक्ताचराणा परुषाणा निवेगात् रचनेय मौकुमार्यमाश्रयति ।
अथ । कलापिषु नर्तकव्यवहारममारोपात् समामोक्तिरुल-
दार । तदुक्त दर्पणकारण, समामोक्ति समैर्यत्र कार्यलिङ्ग-
प्रतिपत्ति । व्यवहारममारोप प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन ॥ इति ॥७०॥

उक्तमौकुमार्यस्य गुणत्वमनङ्गोक्त्वतो नव्यान् प्रत्याह
दर्शयति । इति उक्तविध अर्थे मण्डलीकृत्येति पद्यप्रतिपाद्य
इत्यर्थे न ऊर्जित न तेजस्वन एव न अतिमनोरम इत्यर्थे,
अनङ्गस्य समामोक्तिरूप तादृश वैचित्र्यजनक न, तथापि
एतत् पद्य सुकुमारतया तादृशमौकुमार्यगुणयुक्ताक्षरविन्यासेन
सता सामाजिकाना न तु साधारणानामिति ध्वनिः मनः
आरोहति आश्रयति मोहयतीति यावत् । अयं भावः अर्थ-
नङ्कारो हि अन्यविधौ पदार्थौ गुणस्तु न तथा, यतः अर्थस्य
अनङ्गस्य च बोधनात् पूर्वमेव गुणकृतवैशिष्ट्यं प्रतीयते
गुणस्य विन्यासविशेषरूपत्वात् । उक्तञ्च, तथा कवितया कि
दा तथा वनितया तथा । पदविन्यासमात्रेण यथा न ह्रियते

दीप्तमित्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि वध्यते ।

न्यक्षेण क्षयितः पक्षः क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥ ७२ ॥

अर्थव्यक्तिरनेयत्वसर्गस्य हरिणोद्धृता ।

मनः ॥ इति । असति गुणवैचित्र्ये अर्थालङ्कारौ न शोभेते अत-
एवोक्तं भोजराजेन. अलङ्कृतमपि अव्य न काव्य गुणवर्जितम् ।
अन्यच्च. यदि भवति वचश्चुरत गुणैभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्य-
मङ्गनायाः । अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि
मन्त्रयन्ते इति ॥ ७१ ॥

(रसविशेषे सौकुमार्यमनङ्गीकुर्वता मतं दर्शयति दीप्त-
मिति । अपरैः गौडीयकविभिः वीरादिषु रसेषु दीप्तिरौज्ज्वल्यं
तद्युक्तं तद्व्यञ्जकमित्यर्थः दीप्तः समुत्तेजनमिति यावत् पद-
कृच्छ्रेण कष्टेन उद्यम् उच्चार्यमपि भूम्ना बाहुल्येन वध्यते
विरच्यते । गौडीया हि वीररसादिध्वनौ परुषाक्षरविन्यासेन
तद्व्यञ्जनस्य हृद्यतया सौकुमार्यं न अङ्गीकुर्वते इति भावः ।
यथा न्यक्षेण नेत्रहीनेन अन्येनेत्यर्थः. धृतराष्ट्रेण क्षणात् अल्पे-
नैव कालेन क्षत्रियाणां पक्षः समूहः. समग्रक्षत्रियकुलमित्यर्थः
क्षयितः नाशितः. कुरुक्षेत्रयुद्धे इति शेषः । अत्र वीररसवर्ण-
नायां तादृशश्रुतिकटुपरुषवर्णप्रयोगः एव चमत्कारमातनोती-
त्येवंविधे प्रयोगे सौकुमार्यत्यागो गुण एवेति ध्येयम् । वैद-
र्भास्तु ईदृशेऽपि प्रयोगे सौकुमार्यमाद्रियन्ते यथा कृतमनुमत-
दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिः निर्मर्यादैः भवद्भि-
रुदायुधैः । नरकारिपुणा सार्धं तेषां सभौमकिरीटिनामयमह-
मसृङ्गासैः करोमि दिशां वलिमिति । अत्र रौद्रेऽपि रसे न
अतिपरुषाक्षराणि विन्यस्तानि ॥ ७२ ॥

भूः खुरक्षुसनागा चरलोहितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥

मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।

इतीयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगासृजः ॥ ७४ ॥

नेष्टुं वह्न मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

अर्थव्यक्ति नाम गुणं सोढाहरणमाह अर्थव्यक्तिरिति ।
अर्थस्य अनेगलम् अध्याहारादिकष्टकल्पनामन्तरेण प्रयुक्तपदेभ्य
णोपपन्निरित्यर्थः अर्थव्यक्तिः । उक्तञ्च क्रमटीक्षरेण, याव-
दापाभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणम् इति । इयञ्च शब्दमात्रगा
अर्थगायास्तु स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिगृहीतत्वात् न पृथग्व्यक्तिः ।
तदुक्तं दर्पणकारेण, अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः
इति । अपरे तु पदानां भटित्यर्थबोधकत्वं शाब्दीमर्थव्यक्ति-
माह । यदुक्तम्, अर्थव्यक्तिः पदानां हि भटित्यर्थसमर्पणम्
इति । यथा हरिणा वराहरूपिणा विष्णुना खुरैः स्त्रीयैः इति
भावः क्षणानां नागानां पन्नगानां रसातलवासिनाम् असृग्भिः
शोणितैः लोहितात् रक्तात् उदधेः समुद्रात् भू पृथ्वी उद्धृता
ऊर्ध्वं नीता । अत्र यावन्त एव शब्दास्तावतामेव अर्थाः विना
कष्टकल्पना प्रतीयन्ते इति ॥ ७३ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिमुक्त्वा तद्विपर्येत नेयत्व दर्शयति महीति ।
महावराहेण उरगासृजः पन्नगशोणितात् हेतोः लोहितात्
उदधे मही उद्धृता, इतीयति एवंप्रकारे निर्दिष्टे प्रयुक्ते सति
नेयत्वं भवति । तथाहि उरगासृज इत्युक्ते कथमिति हेतोः
आकाङ्क्षणीयत्वात् खुरक्षुसेत्यगस्य अध्याहारः कर्तव्यः अन्यथा
अर्थस्य स्फुटता न स्यात् इति भावः ॥ ७४ ॥

अत्र उभयोरपि मार्गयोः वैमल्यं दर्शयति नेति । उभयो-

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चित् यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।

तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

अर्थिनां ह्यपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सक्तत् ।

तदवस्था पुनर्देव ! नान्यस्य सुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

रपि वैदभीर्गौडोः मार्गयोः रीतिविशेषयोः कवय इति शेषः
ईदृशं पूर्वोक्तरूपं नयत्वयुक्तं वाक्यं न बहु मन्यन्ते न आद्रियन्ते ।
हि यतः शब्दन्याय शब्दबोधनियमः तस्य विलङ्घिनी व्यति-
क्रमसाधनी प्रतीतिः अध्याहारादिकष्टकल्पनेन ज्ञानमित्यर्थ-
न सुभगा न साध्वीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

श्रौदार्यं गुणं निरूपयति उत्कर्षेति । यस्मिन् वाक्ये उक्ते
कथिते सति कश्चित् उत्कर्षवान् वर्णनीयस्य विषयस्य उत्कर्ष-
प्रतिपादको लोकोत्तरचमत्कारकः । गुणः धर्मविशेषः प्रतीयते
बुध्यते तत् उदाराह्वयम् । श्रौदार्यगुणयुक्तं तेन उदारत्वगुणेन
काव्यपद्धतिः गौडवैदभीयां काव्यरीतिः सनाथा पूर्णा उत्कर्ष-
वतीति भावः । इदञ्च अर्थगतम् । शब्दगतन्तु विकटत्वलक्षण-
विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्वं यथा स्वचरणविनिविष्टै-
नूपुरैः नर्तकीनां भङ्गिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च
इति विस्मयाद्यः ॥ ७६ ॥

उदारत्वस्य उदाहरणं दर्शयति अर्थिनामिति । हे देव !
अर्थिना ह्यपणा दीना दृष्टिः त्वन्मुखे असक्तत् वारवारं पतिता
पुनः किन्तु तदवस्था दीनेत्यर्थः अन्यस्य सुखं न ईक्षते । एतेन
राज्ञ एतादृशी प्रभूतदानशक्तिर्यत् दातृन्तरोपसर्पणमर्थिनां

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।

अनेनेव पयान्यत्र समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥

आध्वैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ।

यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

नास्त्येति सूचितं महदयानाम् प्रतिगयेन चमत्कारेति हृदय-
मिति ॥ ७७ ॥

इति उक्तरूपे त्यागस्य दानस्य अस्मिन् वाक्ये उत्कर्षः
राजकीयदानस्य इति शेषः साधु सम्यक् लक्ष्यते प्रतीयते ।
मात्रं इत्यत्र खल्विति पाठे खलु निमित्तमित्यर्थः । अन्यत्रापि
पद्ये नानेन एव पद्या लीला समानं महद्ग न्याय नियमः
यत्र तत् यथा तथा उह्यता विभाव्यताम् एताम् एव गैतिमव-
लगाय पद्य विरच्यतामित्यर्थः ॥ ७८ ॥

मतभेदं दर्शयति आध्वैरिति । आध्वै विशेष्यस्य उत्कर्षा-
धायकत्वेन मामाजिकमनोरमै विशेषणै बहुवचनात् एकस्य
द्वयो वा विशेषणयो मद्भावे न अयं गुण इति सूचितम् । युक्तं
समन्वितं वाक्यम् उदारम् औदार्यगुणयुक्तं कैश्चित् कविभिरिष्यते
स्वमतं तु अपुष्टार्थतादोषपरिहारेण परिक्रान्तङ्कारस्य कीर्तनेन
च अस्य ग्रहणात् न पृथगुक्तिरिति भावः । यथा लीलाम्बुज-
क्रीडासरो हेमाङ्गदादयः । लीलाम्बुज इत्यत्र लीलेति विशेष-
णनं तदुपयोगिनो वर्णकारमोरभ्यातिगयस्य, क्रीडासर इति
कर्त्रित्वं तत्र क्रीडार्थककामलकैरवादिजनितशोभादिकस्य तथा
हेमाङ्गदेत्युक्ते अङ्गदस्य हेमनिर्मितत्वेन सुदृश्यत्वादिकस्य
प्रतीतिः महदयमनोहारिणीति विभावनीया ॥ ७९ ॥

ओजः समानभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम् ।

पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानासिद्धमेक परायणम् ॥ ८० ॥

तत् गुरुणां लघूनाञ्च बाहुल्याल्पत्वसिश्रणैः ।

उच्चावचप्रकारं तत् दृश्यसाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

ओजोगुणं निरूपयति ओज इति । समान. द्वयोर्वहना वा पदानाम् एकीकरणं तस्य भूयस्त्व बाहुल्य दीर्घता इत्यर्थं बहुभिः पदैः समान इति यावत् ओजः एतत् गद्यस्य पूर्वोक्तस्य प्रबन्धविशेषस्य जीवितं प्राणभृतम् । इदञ्च उभयोरपि मार्गयोः मानान्यम् । अदाक्षिणात्यानां दाक्षिणात्यव्यतिरिक्तानां गौडानाम् इत्यर्थं पद्येऽपि इदम् एजम् अद्वितीयं परायणं परमा गतिः तेषां बन्धगाढताप्रियत्वादिति भावः । इदञ्च शब्दगतं समानस्य शब्दमात्रगतत्वात् । केचित्तु ओजः प्रौढि सा ज्ञः पञ्चविधा यथा पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थं च पदाभिधा । प्रौढिव्याससप्तानौ च साभिप्रायत्वमस्य चेति । तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा चन्द्र इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये अत्रेर्नयनं समुत्पद्य ज्योतिरिति वाक्यरचनम् । वाक्यार्थे पदाभिया यथा निदाघशीतलहिमकालोष्णशरीरा सुकुमारी वरयोपिदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभिधानम् । एवमेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषाभिधित्तया बहुवाक्यैरभिधानं व्यानं बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्य एकवाक्येन प्रतिपादनं समानम् । एतत् चतुर्विधं प्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः, साभिप्रायन्तु अर्थगुण इत्याहुः ॥ ८० ॥

तत् समानभूयस्त्वरूपम् ओजः गुरुणा मन्त्राप्राणाक्षराणां लघूनाम् अल्पप्राणाक्षराणाञ्च बाहुल्येन क्वचित् अल्पत्वेन

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्ताकांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

इति पद्येऽपि पौरस्त्या वध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृदयमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

कचित् मिश्रणेन च क्वचित् उच्चावचप्रकारं बहुविधं तत्
आख्यायिकादिषु गद्यग्रन्थेषु दृश्यं लक्षणीयम् । गौडीयानान्तु
पद्यग्रन्थेऽपि सूर्यगतकादौ समासबाहुल्यं पूर्वमुक्तमवधेयम्
इति ॥ ८१ ॥

गौडाभिमतं पद्येऽपि समासभूयस्त्वप्रकारं दर्शयति
अस्मामिति । अस्तमस्तके अस्ताचलशृङ्गे पर्यस्ताः पतिताः
समस्ता ये अर्कांशवः सूर्यकिरणाः तैः संस्तरः आच्छादन
यस्या तादृशी वारुणी वरुणाधिष्ठिता दिगिति शेषः । पीन-
स्तने स्थितम् आताम्रम् रूपात् लोहितं सायकालीनसौर-
किरणम्य तथात्वात् इति भावः कम्रं कमनीयं वस्त्रं यस्या-
तथाभूता कामिनीव राजते इति शेषः । अत्र द्वयोः अप्यर्थयोः
समासबाहुल्यम् ॥ ८२ ॥

पौरस्त्या गौडवामिनः इति पूर्वोक्तप्रकारे पद्येऽपि ओज-
स्विनी समासबहुला गिरः वध्नन्ति । अन्ये तु पण्डिताः गिरा
वाचाम् अनाकुलम् अत्र भाषनिर्देशः, अनाकुलत्वमित्यर्थः
दौर्बल्यमामादौना भटिति प्रतीतेरन्तरायत्वात् तद्राहित्यरूप-
मिति यावत् हृदयं सहृदयमनोहारि च ओज इच्छन्ति तथा
च समासस्य दौर्बल्यम् अल्पत्वम् अभावो वा तु श्रोतृणां बुद्धे-
रनाकुलत्वमप्यादनेन तन्मनोहारित्वम् ओजपदार्थ इति
निष्पद्यते ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलङ्घनसन्ध्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

अत्र उदाहरति यद्येति । पयोधरो नेत्र एव स्तनः स एव तटः प्रदेशः तस्य उत्सङ्गे लङ्घनं सन्ध्यातपः सायकालीनमौर-
किरण एव अशुकं यस्याः तादृशी वारुणी कस्य चेतः कामातुरं
न करिष्यति इत्यन्वयः । अत्र पूर्वार्द्धे समासबाहुल्यमपि पूर्व-
वत् न श्रोतवुद्धिमाकलयति पर श्रोत्रमनोहरत्वेन चमत्का-
रातिशयसुग्धां करोतीति विभावनीयम् ॥ ८४ ॥

कान्तिगुणं निरूपयति कान्तमिति । लौकिकस्य लोक-
सिद्धस्य अर्थस्य अनतिक्रमात् अत्यागात् तन्मात्रस्यैव वर्णनात्
इत्यर्थः सर्वजगतां कान्त साधारणमनोरममित्यर्थः पद्यं कान्तं
कान्तिगुणविशिष्टं तथाच सहृदयमनोरञ्जकलोकमिद्वस्तु-
वर्णनमेव कान्तिगुण इति । उक्तञ्च क्रमदीश्वरेण यथा, वर्ण-
नात्युक्तिशून्या या सा कान्तिरभिधीयते इति । इयमर्थगा
विना अर्थानुसन्धानमस्याः प्रतीतिविरहात् । तच्च कान्तिमत्
वाक्य वार्त्ता अनामयप्रियालापः अनामयप्रियालापो वर्त्तिवार्त्ता
च कथ्यते इति वचनात् तस्या अभिधानेषु कथनेषु तथा वर्ण-
नासु वस्तुस्वरूपमात्रनिरूपणेषु दृश्यते अनामयप्रियालापेषु
वर्णनासु च यथावत् सत्यनिरूपणस्यैव औचित्यात् अयथावर्णने
लौकिकव्यवहारविमंवादः स्यादिति भावः । केचित्तु वार्त्ताभि-
धानेषु इतिहासवर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्य एव औ-
चित्यात् अयथावर्णने असत्यताप्रतिभासनेन विनेयानां प्रहृत्य-

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।

सम्भावयति यान्येव पावनैः पाटपाशुभिः ॥ ८३ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥

इति सम्भाव्यमेवैतत् विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्त भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्तिनः ॥ ८८ ॥

सम्भवात् प्रबन्धस्य गमादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्
इत्युपदेशपर्यवसायित्वानुपपत्तेरित्याहुः ॥ ८५ ॥

वार्त्ताभिधाने कान्तिं दर्शयति गृहाणीति । तानि एव
गृहाणि गृहपटवाच्यानि प्रशमनीयानि गृहाणि इत्यर्थः,
तपोराशिर्भवादृशः पावनैः पाटपाशुभिः चरणरजोभिः यानि
सम्भावयति समोदयति । अत्र गृहपदेन लक्षणया प्रशस्तगृहं
महात्माजनपदस्पर्शनं च स्थानस्य प्राशस्त्यञ्च लोकसिद्धमेव
प्रतीयत इति अवश्यम् ॥ ८६ ॥

वर्णनाया कान्तिं दर्शयति अनयोरिति । हे अनवद्याङ्गि
मुन्दरि । जृम्भमाणयोः वर्द्धमानयोः अनयोः स्तनयोः तव
बाहुलतान्तरे वक्षामि अवकाशः स्थानं न पर्याप्तं न प्रभूतं
अनयोरतिपीनोन्नततया वक्षसश्च क्षुद्रतया यथेष्टस्थानालाभात्
इति भावः । अत्र स्तनयोरतिपीनत्ववर्णनं लोकसिद्धमिति
विभावनीयम् ॥ ८७ ॥

उक्तयोः पद्ययोः कान्तिं महोदयति इतीति । इति पूर्वोक्त-
श्लोकद्वयप्रतिपाद्यं वस्तु सम्भाव्यमेव भवितुमर्हति एव न तु
प्रादोक्त्या कल्पनीयम् । एतच्च विशेषाख्यानेन विशेषस्य

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ ८६ ॥

देवधिष्णामिवाराध्यसद्यप्रभृति नो गृहम् ।

युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकिल्बिषम् ॥ ८७ ॥

उत्कर्षस्य आख्यानं कथनेन संस्कृतं शोभितं सत् लोक-
यात्रानुवर्तिनं लौकिकाचारपरायणस्य सर्वस्य जनस्य कान्त-
मनोरमं भवति । कान्तत्वमेव गुणपदार्थं न तु लोकनिष्ठवस्तु-
वर्णनमात्रं कान्तिः तथात्वे सूर्योऽस्तं याति गौ शीते इत्यादे-
रपि कान्तिमत्त्वात् काव्यत्वापत्तिः गुणालङ्कारादिमत्त्वस्यैव
काव्यत्वादिति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ ८८ ॥

निरुक्तकान्तौ गौडानां वैमत्यमाह लोकेति । इवशब्दोऽत्र
अप्ययंकः । अत्यर्थम् अनिश्चयेन लोकातीतः अलौकिकः अपि
योऽत्यर्थं, आध्यारोप्य कल्पयित्वा विवक्षितः वस्तुमिच्छया प्रयुक्तः
इत्यर्थः, तेन विदग्धा, सहृदयाभिमानिन इति मोक्षुण्डनोक्तिः ।
गौडीया इत्यर्थं अतितुष्यन्ति तेषां प्रौढोक्तिप्रियत्वात् इति
भावः । इतरे जनाः वैदर्भीयाः कवयः न तेषां यथावद्वर्णन-
प्रियत्वादिति भावः । सुतरामुक्तलक्षणा कान्तिगौडैः न अङ्गी-
क्रियते इति फलितार्थः ॥ ८९ ॥

वार्त्तायां निरुक्तकान्तेर्वैपरीत्यं वर्णयति । देवेति अय-
प्रभृति नोऽस्माकं गृहं युष्माकं पादरजःपातेन चरणरेणुपातेन
धौतं निःशेषं समस्तं किल्बिषं पातकं यस्य तथाभूतं सत् देव-
धिष्णं देवतास्थानमिव आराध्यं सेवनीयं भविष्यति इति
शेषः । अत्र महात्मनां चरणरजःस्पर्शं गृहस्य पावनत्वं लोक-

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ६१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतत् गौड़ोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥६२॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

सम्यगाधीयते यत्न स समाधिः स्मृतो यथा ॥६३॥

मिहमपि देवावामस्येव आराध्यकौर्त्तनमारेपितमिति कान्ति.

१। गरीयोऽवगन्ताय ॥ ८० ॥

वर्णनायां निरुक्तकान्तेर्वैपरीत्यं वर्णयति अल्पमिति ।
भवत्या स्तनयोजृम्भण इति एवंविधं व्यापकमित्यर्थः भावि
भविष्यति इदम् अनानलोच्यैव अविचार्यैव वेधसा विधात्रा
आकाशम् अल्प निर्मितम् । अत्र विधातुरनानलोचनपूर्विका
आकाशनिर्मितिर्तिगयोक्तिर्विजृम्भितैव न तु लोकप्रसिद्धेति
विभाव्यम् ॥ ८१ ॥

तदम् ईदृशं काव्यम् अत्युक्तिः इति उक्तं कथितं कविभिः
इति शेषः । उक्तञ्च भोजराजेन यथा, लौकिकार्थमतिक्रम्य
प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते । तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे ॥
इति । एतत् पदः गौडैः कविभिः उपलालित हृद्यतया गृही-
तम् । प्राक् पूर्वं कथितं प्रस्थानं लोकसिद्धवस्तुवर्णनरूपं प्रकृष्टं
स्थानं स्थितिर्मर्यादा इति यावत् अन्यस्य वर्त्मनः वैदर्भीयस्य
मार्गस्य मार मनोहरम् । अयमेव गौडवैदर्भयोर्भेद इति भावः
॥ ८२ ॥

समाधि सोदाहरण निरूपयति अन्यधर्म इत्यादि । लोक-

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाभ्यासात्तत्र तद्वाचिनी श्रुतिः ॥८४॥

मौमानुरोधिना लोकस्थितिसनुवर्त्तमानेन जनेन अन्यस्य अपरस्य अप्रकृतस्य यो धर्मः गुणक्रियादिः ततः तस्मात् अन्यत्र तद्विन्ने प्रकृते इत्यर्थः यत्रेति अव्ययं यत् इत्यर्थः सम्यक् आरोप्यते आरोप्यते स समाधिः सम्यगाधानरूपत्वात् तदास्यो गुण इत्यन्वयः । तथाच प्रकृते वस्तुनि अप्रकृतस्य धर्मोपलोकमिति सङ्गदयचमत्कारको गुणः समाधिरिति फलितार्थः । धर्म इत्यनेन धर्मिणः समारोपे न अयं गुणस्तत्रातिशयोक्तिरलङ्कार एवेति सूच्यते ॥ ८३ ॥

यथा कुमुदानि उत्पलानि निमीलन्ति कमलानि उन्मिषन्ति त्रिकाशन्ते च प्रभातवर्णनमिदं दिवाकुमुदनिमीलनस्य कमलानिमेषस्य च कविसमयप्रसिद्धत्वात् । अत्र निमीलनोन्मेषौ अप्रकृतस्य नेत्रस्य धर्मौ कुमुदकमलयोः सङ्गोचविकाशतादात्म्येन आरोपितौ सादृश्यातिशयमहिम्ना लोकसिद्धौ च । एतदेव स्वयं निर्दिशति इतीति । इति उक्ताभ्यां नेत्रक्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह अध्यासात् अभिन्नत्वे इति शेषः सङ्गोचविकाशाभ्यां तद्वाचिनी तयोः निमीलनोन्मेषयोः वाचिनी प्रतिपादिका श्रुतिः निमीलन्तीत्यादि तत्तत्क्रियावाचकः शब्द इत्यर्थः लब्धा प्राप्ता । अयञ्च अर्थगत एव प्रकृतेऽर्थे अप्रकृतस्यार्थस्यैव आरोपादिति । अन्ये तु समाधिर्यदृष्टिर्योऽर्थगुण एव स च द्विविधः अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । तत्र अयोनिरर्थः कविप्रसिद्धिमन्तरेणापि स्वकपोदन्तरि तत्र मयोसुष्टित्यतस्तद्वन्निदुक्प्रसिद्धिनाङ्गुलिनिर्दिष्टः । इति चिह्न-

निष्ठूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्ति व्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ६५ ॥

केन सह नारङ्गकम्प औपम्यभाव केनापि न प्रदर्शितः ।
केवलम्बुजा उद्भाविता । अन्यच्छायायोनिः कविममय-
प्रमिदोऽपि किञ्चित् वैचित्र्यभावेन रचितः । यथा निजनयन-
प्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि । नीलोत्पलेऽपि
निम्बगतिः कर्मपर्यायितुः कुसुमलावो इति अत्र नयननीलोत्-
पलयो माम्यः कविप्रमिदमपि किञ्चिद्वैचित्र्येण विरचितम्
इत्याहुः । अन्यैस्तु शब्दगुणोऽपि समाधिरुक्तः स च आरोहो-
रोहक्रमरूप एव आरोहस्तु अनुप्रासादिना वाचामुत्कर्षः, अव-
रोहस्तदमद्भावादपकर्षः तयोः क्रमः वैरस्यानावहो विन्यासः
यथा नञ्चङ्गजभ्रमितचण्डगढाभिघातमचूर्णितोरुयुगलस्य सुयो-
धनस्य । स्यानावनद्वधनशोणितशोणपाणिरुत्तसयिष्यति कचा-
स्ताव देवि । भीमः ॥ इत्यत्र पादत्रये बन्धस्य गाढता, चतुर्थ-
पादे तु अपकर्षः सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया न वैरस्यमावह-
तीति समाहितम् ॥ ६४ ॥

समाधि गौणलक्षणाक्रान्तं दर्शयति निष्ठूतेति । निष्ठूतम्
उद्गीर्णं वान्तम् इत्यादिपद गौणी या वृत्तिर्लक्षणा गुणयोगात्
इति भावः, सैव व्यपाश्रयः विशिष्टः आश्रयो यस्य तत् मुख्यार्थ-
मदृशेऽर्थे प्रयुक्तमित्यर्थः अतिसुन्दरम् अतिमनोरमं तदेव
समाधिस्थानमिति भावः । अन्यत्र तदभावे गौणवृत्त्याश्रया-
भावे इत्यर्थः ग्राम्यकक्षा ग्राम्यतादोषकालुष्यं विगाहते लभते,
तथाच मुख्यार्थं प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं ग्राम्यमेव लक्षणिकेऽर्थे
तु तादात्म्यारोपात् गुणवदिति फलितार्थः ॥ ६५ ॥

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वसन्तीव गुणैरुद्गीर्णारुगारेणुभिः ॥ ८६ ॥

इति हृदयसहृदयन्तु निष्ठीवति वधूरिति ।

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ८७ ॥

गुरुरभ्रभरत्नान्ताः सनन्त्या सेवपङ्कयः ।

उक्तमर्थमुदाहरति पद्मानीति । पद्मानि अर्कांशुनिष्ठूता
सूर्यमयस्त्रिचिह्नाः पावकविप्रुषः अग्निस्फुलिङ्गान् पीत्वा
उद्गीर्णा अरुणा रेणवः परागाः यैः तादृशैः मुखै विशिष्ये
तृतीया । भूय पुन पुन वसन्तीव । सायकालीनपवनामङ्गेन
स्खलत्परागाणां पद्मानां वर्णनमिदम् । अत्र निष्ठूतोद्गीर्णशब्दौ
दैहिककफादिनिक्षेपे शक्तौ अपि सामान्यनिक्षेपरूपेऽर्थे लाक्ष-
णिकौ सन्तौ सहृदयहृदयङ्मतां प्राप्ताविति समाधिरव्याहृतः ।
वसन्ति इवेत्युत्प्रेक्षायामपि न ग्राम्यता प्रत्युत समाधिगुण-
योगात् गुण एवेति पूर्वोक्तगौणवृत्तिपदस्य उत्प्रेक्षोपलक्षकत्व-
मवगन्तव्यम् ॥ ८६ ॥

इति पूर्वोक्तं निष्ठूतादिपदं हृदय गौणलक्षणयोगेन समा-
धिमत्त्वादिति भावः । वधू निष्ठीवति कफादिकं त्यजतीति
वाक्यन्तु अहृदयं ग्राम्यतादोषकलुषिततया सहृदयानाम् अप्रि-
यम् । तत्र नैकधर्माणां बहूनाम् अन्यधर्माणां युगपत् सम-
कालमेव न तु कालभेदेन अन्यत्र अध्यासः समारोपश्च स्मृतः ।
तथाच एकस्य अन्यधर्मस्य अन्यस्मिन्, तथा बहूनामपि अन्य-
धर्माणामन्यत्र समारोपः समाधिरिति फलितार्थः ॥ ८७ ॥

उक्तमर्थमुदाहरति गुर्विति । गुरवः महत्यः स्थूलकलेवरा

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिगेरते ॥ ६८ ॥

उत्सङ्गयनं मय्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।

इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ६९ ॥

इत्ये उभयतः समानम् । तथा गर्भस्य अन्तर्वर्त्तिजनपूरस्य
अन्यत कुक्षिस्यजोत्पन्न भरणे क्लान्ता मय्यरा स्तनन्य
गर्जन्त्य अन्यत क्लान्तिजनितगण्डविशेष कुपेत्य इमा मेघ-
पङ्क्तय अनन्य पर्वतस्य अधित्यका ऊर्ध्वभूमि, उपत्यकादे-
रामया भूमिरूर्ध्वमधित्यका इत्यमरः । तस्या उत्सङ्ग मध्य-
भागम् अन्यत्र मय्या क्रीड समधिगेरते । अन्यत्र मेघपङ्क्ति-
धर्मेषु गर्भिणीधर्माणां बह्वना युगपदध्यामात् वैचित्र्यातिशयः
महदयहृदयहारीति भाष्यम् अनङ्कारश्च समामोक्तिरिति ॥ ६८ ॥

उक्तश्लोके गर्भिणीधर्मं दर्शयति उत्सङ्गेति । अत्र उक्ते
श्लोके मय्या उत्सङ्गयन स्तनन गौरवं क्लम इति उक्तरूपा
इमे बहव गर्भिणीधर्माः दर्शिताः आरोपितत्वेनेति शेषः ।
यदि च स्तनित गर्जित मेघनिर्घोषे इत्याद्यमरोक्त्या स्तनन-
गण्डेन मेघगर्जितमेव बुध्यते तथापि शब्दमात्रार्थकस्तनधातु-
निष्पन्नत्वेन स्तनन्य इति पदस्य गर्भिण्यास्तादृशेऽपि शब्द-
प्रयोगो युज्यते । अन्यच्च मञ्जीरादिषु रणितप्राय पक्षिषु च
कृजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुख-
मिति वचनान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरतवाचकत्वमपि सिद्धं
तस्मात् स्तनधातोः केवलं मेघगर्जितमेवार्थो न अपितु सा-
मान्यशब्दमात्रमपि । ननु शब्दमात्रार्थकताया सिद्धायामपि
कथं स्तनन्य इति पदेन गर्भिण्या असाधारणशब्दविशेषस्य
उपपत्तिरिति चेन्न, गर्भिण्या अन्येषाम् असाधारणधर्माणाम्

तदेतत् काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।

कविसार्यः समग्रोऽपि तस्मिन्मनुगच्छति ॥ १०० ॥

इति सार्यद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकविस्थिताः ॥ १०१ ॥

अन्त पातात् अस्यापि गर्भिणीधर्मत्वस्य युक्तत्वात् वैचित्र्य-
जनकत्वेन अतीवहृद्यत्वात् इति विवेचनीयम् ॥ ८८ ॥

उपसहरति तदिति । तत् तस्मात् उक्तप्रकारेण अतः व-
वैचित्र्यावहत्वात् समाधिर्नाम यो गुणः एतत् काव्यस्य सर्वं
स्व धन सारभूतमित्यर्थः समग्र अपि सकल कविमार्यः कवि-
सम्प्रदायः गौडीयः वैदर्भीयो वा इत्यर्थः तं तथाभूतम् एनं
समाधिम् अनुगच्छति एतदनुसारेण काव्ये प्रवर्तते इत्यर्थः ।
यदि च एतेषां गुणानां दृशानां मध्ये केचित् तत्तद्दोषाभाव-
रूपतया केचिच्च अलङ्घ्यतिरूपतया नव्यैः अनादृता केवलं त्रय-
एव गुणा दर्शिता यथाः साधुव्यौजः प्रसादाख्यास्त्यस्ते न पुन-
र्देश इति तथापि प्राचा मतमनुसृत्य ग्रन्थकृतोक्ता इति अव-
ध्येयम् ॥ १०० ॥

इत्य गौडवैदर्भयोर्भेदं वर्णयित्वा उपसहरति इतीति ।
इति उक्तप्रकारेण तयो गौडवैदर्भयो स्वरूपनिरूपणात्
लक्षणकौत्तनात् मार्गद्वयम् उल्लिखितरौतिद्वयं भिन्न परस्पर-
विलक्षणम् । तद्भेदा ताभ्यां मार्गाभ्यां भेदा भिन्ना इत्यर्थः
लक्षदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् । लाट-
पाञ्चालादयः प्रतिकवि तत्तद्देशीयकविषु स्थिता तु किन्तु
ते वक्तुं न शक्यन्ते अतिविस्तारादिति भावः । अथवा तद्भेदा-
तयोः गौडवैदर्भयोः भेदाः अन्तर्गतविशेषा इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाग्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

नैमर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणां काव्यसम्पदः ॥ १०३ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयति इच्छति । इक्षुक्षीरगुडादी-
नामपि माधुर्यस्य अन्तरं भेदः तथा महत् अतिविस्तरमित्यर्थे
यथा सरस्वत्यापि किमु वक्तव्यमन्येषामिति भावः वाग्देव्यापि
तत् प्राग्यात् कथयितुं न शक्यते । एव काव्यमार्गाणां मधु-
र्मण आनन्त्यात् अनिर्नचनीयतया भेदद्वयमेव विशिष्य निरू-
पितमिति तात्पर्यार्थः ॥ १०२ ॥

इत्थं काव्यस्वरूपं निरूप्य तत्कारणमाह नैमर्गिकीति ।
नैमर्गिकी स्वभावमिदा प्रतिभा स्फुरन्ती मतिः बहु नानाविध
निर्मलं विशदं श्रुतं शास्त्रज्ञानं लोकाचारादिज्ञानञ्च तथा
अमन्दं प्रगाढं अभियोगं अभिनिवेशश्च एतत् त्रयम् अस्या
काव्यसम्पदः काव्यरूपाया सम्पत्तेः कारणं हेतुः, कारणमिति
एकवचननिर्देशेन समस्तस्यैव कारणता न तु प्रत्येकस्य इति
सूचितम् । उक्तञ्च प्रकाशकारेण, शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्र
काव्याद्यवेक्षणत् । काव्यज्ञगिज्ञयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥
इति त्रयं समुदिता न तु व्यस्ता तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्माणे
समुद्भासे च हेतुः न तु हेतव इति । केचित् तु प्रतिभा एव
काव्यकरणं व्युत्पत्तिस्तु तस्य चारुत्वे हेतुः, अभ्यासो हृदिहेतुश्च
प्रतिभा च क्वचित् स्वतः प्रसरति क्वचित् वा देवानुग्रहात्
भाविकव्रीणा बालानां मत्यामपि प्रतिभायाः काव्यानुदयात्
आनस्य तत्प्रकारित्वमद्वीकार्यमित्याहुः । उक्तञ्च, कवित्व

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
 गुणानुबन्धि प्रतिभानसङ्गतम् ।
 श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
 ध्रुवं करोत्येव कसप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥
 तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती
 श्रमादुपास्या खलु कीर्त्तिमीप्सुभिः ।
 क्लृप्ते कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा
 विदग्धगोष्ठीषु विहर्त्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इति आचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्ग-
 विभागो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

जायते शक्तेर्वर्द्धतेऽभ्यासयोगतः । तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्-
 पत्तिस्तु गरीयसी ॥ इति नवमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

उक्तकारणानां सर्वेषामभावेऽपि यत्नवतां शास्त्रानुशीलन-
 पराणां कथञ्चित् फलसिद्धिरित्याशयेनाह नेति । यद्यपि पूर्व-
 वासना प्राक्तनसंस्कारः स्वाभाविकी शक्तिरित्यर्थः, तथा अद्भुतम्
 अलौकिकं गुणानुबन्धि वैचित्र्यावह प्रतिभान स चेकणा बुद्धि
 न विद्यते, तथापि श्रुतेन शास्त्रानुशीलनेन काव्यज्ञोपदेशेन
 वा यत्नेन अभिनिवेशेन उपासिता सेविता वाक् ध्रुवं निश्चित
 कसपि अनुग्रहं करोति एव अवश्यमेव काव्यनिर्माणे किञ्चित्
 सामर्थ्यमातनोति इत्यर्थः । सन्त्यक् सामर्थ्यं तु उक्तवितयमेव
 हेतुरिति न परस्पर विरोध इति ॥ १०४ ॥

उपसंहरति तदिति । तत् तन्मात् अस्ततन्द्रैः अस्ता तन्द्रा

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रवक्षते ।

ते चाद्यापि विकल्पान्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ?

येषां ते आलम्ब्यरहिते इत्यर्थे कीर्त्तिं कवित्वजनितयश
इप्सुभिर्जने इति शेषेण श्रमात् परिश्रमेण अनियमं मरुत्वती
शङ्खनिशयेन उपाम्या मेवा, अवश्यमेव शास्त्रपरिशीलि-
तश्रममिति भावः कथमित्याह कथमिति । कवित्वे काव्यकरण-
मामर्थ्यं कृतेऽपि कृतश्रमा कृतशास्त्रपरिशीलनप्रयत्ना
जना निदग्धगोष्ठेषु कविममाजेषु विहर्तुम् ईशते प्रभवन्ति ।
अप्यस्यापि अस्य ज्ञाने करणे च ऐहिकामूर्तिकफलसिद्धि-
र्भवति, एकं शब्दं सुप्रयुक्तं सम्यक् ज्ञातं स्वर्गे लोके च काम-
धुग् भवतीति श्रुते. ॥ १०५ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्यविरचिताया

काव्यादर्शटीकाया प्रथम परिच्छेदः ।

परिच्छेदेऽस्मिन् अलङ्कारान् निरूपयिष्यन् प्रथमं तेषां
सामान्यलक्षणं निरूपयति काव्यशोभाकरानिति । काव्यस्य
पूर्वाक्तलक्षणस्य शोभा सौन्दर्यं तत्तद्विशेषज्ञातचमत्कारजनक-
वैचित्र्यमित्यर्थं तत्करणं तत्साधनानि धर्मान् गुणविशेषान्
अलङ्कारान् प्रवक्षते वदन्ति कवय इति शेषः । यथा हार-
कुण्डलादयः शरीरं शोभयन्ति तथा अनुप्रासोपमादयः काव्य-
शरीरभूतौ शब्दार्थां शोभयन्तीति भावः । पूर्वाक्तगुणास्तु
काव्यस्यान्तर्गोभाधायका अलङ्कारास्तु वाच्यशोभाकरा इति

किन्तु बीजं विकल्पानां पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंस्कर्तुमयसस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥
काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्घ्या ।
साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।
आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

गुणालङ्कारपदार्थयोर्भेद इति ध्येयम् । ते च अलङ्कारा अद्यापि
विकल्पान्ते विविधरूपेण उद्भाव्यन्ते कविभिरिति शेषः, अतः
कः पण्डितः तान् कात्स्न्येन साकल्येन वक्ष्यति निरूपयिष्यति न
कोऽपि निरूपयितुं शक्यतीत्यर्थः, उक्तिवैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात्
तस्य च कल्पनैकमूलत्वात् कल्पनायाश्च कदाप्यविरामात् इति
भावः ॥ १ ॥

किन्तु विकल्पानां विविधकल्पनानां बीजं मूलं सादृश्यम्
उपमेत्यादिनामान्यलक्षणं पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितं निरूपितं यत्
उपजीव्य नयानां वैचित्र्यभेदेन नाना कल्पना इति भावः ।
तदेव पूर्वाचार्यप्रदर्शितबीजानृतम् अलङ्कारलक्षणम् इत्यर्थः
परिसंस्कर्तुं सम्यक् स्फुटीकर्तुम् अयम् अस्माकं परिश्रमः
प्रयामः । २ ॥

काश्चित् अलङ्घ्या अलङ्कारा न्युत्यनुप्राणादयः मार्ग-
विभागार्थं रीतिविभेददर्शनार्थं प्रागपि पूर्वमेव उक्ताः, इदानीं-
मन्यत् साधारणं सामान्यं सर्वनन्तमित्यर्थः अलङ्कारजातं
प्रदर्श्यते निरूप्यते । ३ ॥

अलङ्कारान् निर्दिशति स्वभावित्यादि । स्वभावाख्यान

समामातिगयोत्प्रेजा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

प्रेयो रमवदूर्जस्ति पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापङ्गुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधापस्तुतस्तोते व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षात् विवृण्वती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या मालङ्कतिर्यथा ॥ ८ ॥

स्वभावोक्तिः, टीपकश्च आवृत्तिरावृत्तिश्च ते टीपकावृत्तौ, समासः
समामोक्तिः, अतिगयः अतिशयोक्तिः, समाहितः समाधिः,
अप्रस्तुतस्तोत्रम् अप्रस्तुतप्रशंसा, इति उक्तप्रकारेण नामतो
निर्दिष्टा स्वभावोक्त्यादिभाविकपर्यन्ताः पञ्चत्रिंशत्संख्यकाः
वाचा वाक्यानाम् अलङ्काराः पूर्वसूरिभिः प्राचीनकविभिः
दर्शिताः, वाचाम् इत्यनेन वाक्यगता एवैते अलङ्कारा इति
सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वभावोक्तिः निरूपयति नानेति । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च
इति नामद्वयवती आद्या प्रथमा सर्वाद्या वा यथार्थनिरूपण-
मार्गत्वादिति भावः । पदार्थानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणां
नाना अवस्था दृशा यस्य तादृशं रूपं प्रकारः साक्षात् प्रत्यक्ष-
मिव विवृण्वती प्रदर्शयन्ती सा प्रसिद्धा अलङ्कतिः अलङ्कारः,
तथाच पदार्थानां नानावस्थस्वरूपस्य वैचित्र्येण वर्णनं स्वभा-
वोक्तिरिति निष्कर्षः । एकरूपाया अवस्थायाः कीर्तने न
अग्रमलङ्कारः वैचित्र्यभावात् वैचित्र्यस्य एव अलङ्कारत्वात्

तुण्डैराताम्बुकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुक्लाः ॥ ८ ॥

कलक्वाणितगर्भेण कण्ठेनावूर्णितेक्षणाः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्रुस्वति प्रियाम् ॥ १० ॥

वध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामौलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

इति सूचते । यथा अम्भोदमुदित दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति बहिर्ण
इत्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणेऽपि वैचित्र्याभावात् न अलङ्कारता ।
उक्तञ्च प्रकाशकारिण यथा, स्वभावोक्तिस्तु डिम्भाटे स्वक्रिया-
रूपवर्णनम् इति । यथेति परोक्तस्य उदाहरणस्य सूचकम् ॥८॥

प्रथमं जातौ उदाहरति तुण्डैरिति । एते मञ्जुगिरः मधुर-
प्रलापिनः शुक्ला आताम्बाणि आलोहितानि कुटिलानि च
तैः तुण्डैः मुखैः हरिता पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः पक्षैः
तथा त्रयाणां वर्णानां हरितरक्तधूमराणां राजयः रेखा. येषु
तादृशैः कण्ठैः सर्वत्र विशेषणे तृतीया । उपलक्षिता इत्यर्थः ।
अत्र शुक्लजातैः तादृशतुण्डत्वादिकम् असाधारणधर्मं वर्णना-
वैचित्र्येण साक्षादिव प्रतीयते इति जातिगता स्वभावोक्तिः ॥८॥

क्रियायामुदाहरति कलेति । कलं मधुर क्वाणित गर्भं यस्य
तादृशेन कण्ठेन विशेषणे तृतीया पारावतः अनावृणिते ईक्षणे
नेत्रे यस्य तथाभूतं रिरंसु रन्तुमिच्छुं मनः परिभ्रम्य प्रियां
चुस्वति । पारावतानामुक्तविधचुस्वन स्वाभाविकमिति क्रिया-
गता स्वभावोक्तिरिति अवगन्तव्यम् ॥ १० ॥

शुणोदाहरणं दर्शयति वध्नन्निति । एष प्रियायाः स्पर्शः

कण्ठे कालः करस्थेन कपालिनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्बाभिराविरासीत् वृषध्वजः ॥१२

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥१३

यथा कथञ्चित् मादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

शङ्खेषु रोमान्त्रं यध्नन् जनयन् मनसि निवृति मातिशयानन्द
कुर्वन् तथा नेत्रे निमीलयन् मुद्रयश्च प्रवर्तते प्रसरति । अत्र
स्पर्शा गुण ॥ ११ ॥

द्रव्योदाहरण दर्शयति कण्ठे इति । कण्ठे कण्ठदेशे
काल नील कण्ठे कालगच्छ अलुक्तत्पुरुषनिष्पन्न । कर-
स्थेन कपालेन स्निग्धताम्बाभि जटाभिरिति च विशेषणे
तृतीया । इन्दुशेखर चन्द्रचूड वृषध्वज आविरासीदित्यन्वयः ।
अत्र वृषध्वजगच्छो द्रव्यवाचकः सन्नाशब्दस्य द्रव्यवाचकत्वात्
इति वृषध्वजगतामाधारणधर्मस्य कीर्तनात् द्रव्यगता स्वभा-
वोक्तिरिति ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपमहरन्नाह जातीति । अत्र द्रव्यपदेन सन्ना-
वाचकचैत्रमैत्रादीनां ग्रहणं न तु चित्यादेः तस्य जातिपदेन
एव उपादानात् । जातिक्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यान स्वभा-
वोक्ति इदृशम् एवमकारम् अनयैव रीत्या स्वभावो वर्णनीय
इति भावः । अस्यैव अलङ्कारस्य शास्त्रेषु काव्यतन्त्रेषु साम्रा-
ज्यत आधिपत्य काव्यशास्त्रेषु अस्यैव बहुलप्रचार इत्यर्थः
एतच्च शास्त्रेषु निहितं प्रियं कवीनामिति शेषः, कवयः स्वभा-
वोक्तिः शास्त्रेषु निहित इति भावः ॥ १३ ॥

यथा कथञ्चित् मादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते । यत्र काव्यादर्शं यथाकाव्यजित्

उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्श्यते ॥ १४ ॥

अम्भोरुहमिवातान्नं सुग्धे ! करतलं तव ।

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

येन केनापि प्रकारेण उद्भूतं सादृश्यं प्रतीयते सा उपमा नाम, तथाच काव्यनिविष्टमलौकिकचमत्कारजनकं सादृश्यमुपमेति तात्पर्यं चमत्कारित्वासङ्गावे नायमलङ्कारः यथा गौरिव गवय इत्यादि । उक्तञ्च रसगङ्गाधरे, सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकम् उपमालङ्कारितिरिति । व्याख्यातञ्च तत्रैव सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणं सौन्दर्यचमत्कृत्याधायकत्वं चमत्कृतिश्च आनन्दविशेष इति । तस्याः प्रपञ्चः विस्तरः विविधभेदः अयं वक्ष्यमाणरूपः निदर्श्यते प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

धर्मोपमाख्यभेदमुदाहरति अम्भोरुहमिति । हे सुग्धे ! तव करतलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आतान्नम् आलौकितम् । इति उक्तवाक्ये साक्षात् आतान्नमिति पदोपात्तस्य तुल्यधर्मस्य साधारणधर्मस्य आतान्नत्वस्य प्रदर्शनात् कीर्तनात् धर्मोपमा ॥ १५ ॥

वस्तूपमां लक्षयति राजीवमिति । ते तव वक्त्रं मुखं राजीवं पद्ममिव तथा नेत्रे नीलोत्पले इव । प्रतीयमानः गम्यमानः न तु अभिधीयमानः एकः सामान्यः धर्मः यस्या सा तथाविधा इयम् अलङ्कृतिः वस्तूपमा एव वस्तुनोरुपमानोपमेययो एवोपादानात् । एवञ्च सामान्यधर्माप्रयोगेऽपि स्फुट-

तवाननसिबोन्निद्रमरविन्दसम्भृदिति ।

स प्रसिद्धिर्विपर्ययात् विपर्ययोपमेयते ॥१७॥

तवाननसिवाश्मोजसम्भोजमिव ते सुखम् ।

इत्यन्योन्योपमा मेयमन्योन्योत्कर्षगमिनी ॥१८॥

मोक्षप्रतीतिं एव इयमनन्देति न तु स्फुटप्रतीतिं इति
निरुच्यम् ॥ १८ ॥

विपर्ययोपमा लक्षयति तवेति । उन्निद्रम् अरविन्द
तवाननसिमा उन्निद्र विकसितसम्भृत् । इत्यत्र प्रसिद्धे विप-
र्यामात् वेपरोत्यात् सा प्रसिद्धा विपर्ययोपमा इत्यते कवि-
भिरिति शेषः । तथाच प्रसूतानां सुखादीनाम् उपमेयत्वम्
अप्रसूतानां चन्दादीनाम् उपमानत्वमेव प्रसिद्धिः । ता विहाय
प्रसूतानां सुखादीनाम् अत्युत्कर्षप्रतिपादनाय उपमानत्वस्य
चन्दादीनाञ्च उपमेयत्वस्य च कल्पनं विपर्ययोपमा इति
शेड्यम् । दर्पणकारस्तु इयं प्रतीपालङ्कार इत्याह । यथा,
प्रसिद्धयोपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा
प्रतीतिप्रसिद्धिं कथ्यते ॥ इति । उदाहृतञ्च तेनैव, यत्त्वदेवसमान-
कान्तिभलिले मग्नं तदिन्द्रीवरं मेवैरन्तरितं प्रिये । तव
मुखच्छायानुकारी शशी । येषां त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते
राजदमा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते
॥ १९ ॥

अन्योन्योपमा निरूपयति तवेति । अश्मोज तव आनन-
सम्भृत्, ते सुखम् अश्मोजमिव । इत्यत्र अन्योन्यस्य परस्परस्य
अश्मोजोपमानत्वेन मुखस्य मुखोपमानत्वेन अश्मोजस्य द्रव्यार्थं
य उक्तं चेच्चित्रं तस्य शमिनी सूचयित्री सा प्रसिद्धा इयम्

तन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
 इत्यन्यनाल्यव्याहृतेरियं सा नियमोपमा ॥ १८ ॥
 पद्मं तावत् तवान्वेति सुखमन्यद् तादृशम् ।
 अस्ति चेदसु तत्कारिण्यनावनियमोपमा ॥ १९ ॥
 समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव सुखं तव ।
 ज्ञादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुसितीदृशी ॥ २० ॥

अन्योन्योपमा. एतेन पर्यायेण उपमानोपमेयभावस्य एव
 एतत् अलङ्कारविषयत्वमवर्धय तस्यैव वैचित्र्यजनकत्वात् सुख-
 मन्मोज्ज्वलं तुल्यमित्यादौ तथाप्रतीतौ अपि वैचित्र्याभावात् न
 अयमलङ्कारः । दर्पणकारस्तु एतानि उपमेयोपमामाह । यथा.
 पर्यायेण हयोरितत् उपमेयोपमा मता इति ॥ १८ ॥

नियमोपमां लक्षयति त्वदिति । तन्मुखं कमलेन एव
 तुल्यम् अन्येन केनापि नेति अत्र अन्यस्य साम्यं नादृश्य तस्य
 व्याहृतिं निरामं तस्या हेतो इयं सा प्रसिद्धा नियमोपमा.
 उपमानवाहुल्यम् उपमेयस्यापकर्षं गमयति. तद्व्याहृत्या
 एकेन प्रकृतमेव नादृश्यकल्पनात् उत्कर्षातिशयं नमधिक-
 वैचित्र्यम् आवहतीति ध्येयम् । १९ ॥

अनियमोपमां निरूपयति पद्ममिति । पद्मं तावत् तव
 सुखम् अन्वेति अनुवर्तते. अन्यद् तादृशं पद्मवत् सुन्दरं वस्तु
 चन्द्रादि तत्कारि तव सुखानुकारि अस्ति चेत् असु । इत्यत्र
 असौ अनियमोपमा पद्मस्य तदन्यस्य च यस्य अन्यचित् अपि
 उपमेयत्वकल्पनात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् इति ॥ २० ॥

समुच्चयोपमामाह, समुच्चय इति । तव सुखं कान्त्यैव

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

इयत्येव भिदा नान्येत्यमावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकल्पनैः ।

पद्मेऽपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

केवलगा कान्था न, द्वाटनाख्येन प्रद्वानजनकेन कर्मणा च
चत्वार समुपयद्योतक', इन्दुं चन्द्रम् अन्वेति अनुगच्छति
अनुकरोतीत्यर्थः । इति ईदृशी एवम्कारा समुच्चयोपमा अपि
अस्ति, ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियाममुच्ये वा साधारण-
ममुच्येऽपि वा अयमलङ्कारो बोद्धव्यः ॥ २१ ॥

अतिशयोपमां निरूपयति त्वयोति । तव मुखं त्वयि एव
दृष्टं, चन्द्रमा' दिवि आकाशे दृश्यते, इयती आश्रयनिवन्धना
एव भिदा प्रभेद' मुखचन्द्रममोरिति शेष', न अन्या न गुण-
क्रियादिकृता इति भाव', असौ अतिशयोपमा, भिन्नाश्रयत्वेन
शोपम्यस्य सातिशयचमत्कारित्वात् । अत्र साम्यमिव आदि-
गत्याप्रयोगात् व्यङ्ग्यं न च अत्र रूपकध्वनिः आश्रयभेदेन
अभेदप्रतीतिरभावादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां लक्षयति मयोति । अस्या मुखश्रीः मुख-
कान्ति मुखमदृशकान्तिरित्यर्थः मयि एव न अन्यत्र, इन्दो-
चन्द्रस्य इति एवं विकल्पनैः आत्मश्लाघनैः अनं, यत् यस्मात्
सा कान्ति पद्मेऽपि अस्ति पद्ममपि तत्सदृशकान्तीत्यर्थः असौ
उत्प्रेक्षितोपमा, इन्दौ आत्मश्लाघाया अतात्त्विकत्वेन नायकस्य
चाटूक्त्या तथा सम्भावितत्वात् सम्भावनायाश्च उत्प्रेक्षात्वात्
इति । साम्यञ्च अत्र व्यङ्ग्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चित् भवेत् पद्मं सुम्भु ! विभ्रान्तलोचनम् ।
तत् ते मुखश्चिद्यं धत्तासित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥
शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि ! त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।
इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥ २५ ॥
किं पद्मसन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेजगं मुखम् ?

अद्भुतोपमासाह यदीति । हे सुम्भु । यदि पद्म विभ्रान्त-
लोचन विवर्णितनयन भवेत्, तत् तदा ते तव मुखश्चिद-
वदनवान्ति धत्ता धारयतु । इत्यत्र अगौ अद्भुतोपमा, यद्यर्थ-
वलेन सादृश्यस्य समधिकचमत्कारद्योतनात् । उक्तञ्च, यत्रोप-
मेयधर्मा, स्युत्पमानेऽधिरोपिता । चमत्कारविधानार्थं ता-
माहुरद्भुतोपमान् ॥ इति । प्रकाशकारस्तु एनामतिशयोक्ति-
माह । यथा, निगीर्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परिण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ इति । उदाहृतञ्च
विश्वनाथेन यथा, यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।
तदोपमयीयते तस्या वदन चारुलोचनम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा निरूपयति शशीति । हे तन्वङ्गि क्लृप्ताङ्गि ।
तव मुखं शशीति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य भ्रान्त्या अभिन्न दुष्टा
इत्यर्थः, तव मुखाशया वदनस्यहया इन्दुमपि अनुधावामि ।
इत्यत्र मोहोपमा स्मृता कविभिरिति शेषः, मोहेन इन्दोर्मुख-
त्वेन ज्ञानात् । तथाचोक्तं, प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन
कीर्तनम् । उपमेयस्य यन्मोहोपमामो भ्रान्तिमद्वय ॥ इति ।
दर्पणकारस्तु एना भ्रान्तिमदलङ्कारमाह यथा, साम्यादतन्नि-
स्तदुद्भिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यतः इति । साम्यज्ञात् व्यङ्ग्यम्
॥ २५ ॥

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥
 न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरौ द्युतिः ।
 चतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥
 गिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धिं श्रीमत् सुरभिगन्धिं च ।
 चम्पोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

संशयोपमां निरूपयति किमिति । अन्तर्भ्रान्ते अली यस्य
 तत् पद्म किम् ? ते तव लोले चञ्चले ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् तत्
 मुक्त किम् ? मम चित्तम् इति इत्थं दोलायते सशेते । इयं
 संशयोपमा संशयस्य औपम्यपर्यवसायित्वात् । दर्पणकारस्तु
 ण्णा मन्देहान्नङ्गारमाह यथा, सन्देहं प्रकृतेऽन्यस्य संशय
 प्रतिभोऽस्थित इति । अत्रापि साम्यं व्यञ्जनया गम्यते ॥ २६ ॥

निर्णयोपमा निरूपयति नेति । इन्दुना निग्राह्यस्य निगृ-
 ह्योतस्य तिरस्कृतस्य इत्यर्थं पद्मस्य द्युति इन्दुलज्जाकरौ न
 पराजितस्य पराजेतलज्जाजनकत्वादिति भावः । अत इदं तव
 मुखमेव न पद्मं तव मुखस्यैव इन्दुपराजेतत्वात् इति भावः ।
 अस्मौ निर्णयोपमा निर्णयेन उपमानोपमेययोः सादृश्याव-
 गमात् । मुखं वा पद्मं वा इत्यादिसंशयात् परं निश्चयज्ञानं
 एवायमलङ्कारो बोद्धव्यः । उक्तञ्च, उपमेयस्य संशयं निश्चया-
 न्निश्चयोपमा इति ॥ २७ ॥

श्लेषोपमा निरूपयति गिशिरेति । ते वक्त्रं वदनम्
 चम्पोजमिव गिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धिं गिशिरांशुं चन्द्रः प्रतिस्पर्द्धिं
 विरोधौ यस्य तत् श्रीमत् सुश्रीकं तथा सुरभिगन्धिं च विशे-
 षणत्रयम् उभयत्र समानम् । अथवा वक्त्रपक्षे गिशिरांशुप्रति-

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

वालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ २८ ॥

पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

स्पर्दिनी या त्री. शोभा तद्वत् । इत्यत्र श्लेषोपमा स्मृता कवि-
भिरिति शेषः । श्लेषेण उपमानोपमेयगततत्तत्ताधर्म्यस्य द्योत-
नात् श्लेषश्च अत्र अर्थश्लेष एव समानोपमाया. शब्दश्लेषविषय-
त्वादिति ॥ २८ ॥

समानोपमा लक्षयति सरूपेति । सरूपशब्दै समानरूपै.
श्लेषात् भिन्नैरपि अभिन्नवत् प्रतीयमानैः शब्दैः वाच्यत्वात् साध-
र्म्यस्य प्रतिपाद्यत्वात् सा प्रसिद्धा समानोपमा, यथाशब्द उदा-
हरणप्रदर्शनार्थः । इयम् उद्यानमाला उपवनराजि वाला कामि-
नीव सालकाननशोभिनी सालानां वृक्षभेदानां काननेन वनेन
समूहेन इत्यर्थः शोभते इति तयोक्ता, अन्यत्र सालकम् अल-
कालङ्घनं यत् आननं तेन शोभते इति अत्र साधारणधर्मस्य
सालकाननशोभित्वस्य शब्दश्लेषेण द्योतनात् शब्दश्लेषमूलैवेय
दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वव्यवस्थिते. शब्दपरिहृत्तिसह-
त्वासहत्वमेव मूलम् अत्र सालकाननेत्यत्र सर्जकाननेति परि-
हृत्तौ न श्लेषः, पूर्वत्र शिशिराशु इत्यत्र शीतगु इति परिहृत्तौ
अपि न क्षतिरिति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ २८ ॥

निन्दोपमां लक्षयति पद्ममिति । पद्मं बहुरज. परागपूर्ण
रजोगुणबहुलञ्च. चन्द्रश्च क्षयी क्षयरोगी, पक्षान्तरे क्षय-
शीलञ्च. अतः आननं समानमपि साधर्म्यान्तरेण तुल्यमपि
ताभ्यामिति शेषः सोत्सेकं समधिकोत्कर्षशालि । इत्यत्र निन्दो-

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंभोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ३२

पमा मता, उपमाननिन्दया साम्यस्य कीर्तनात् । साम्य-
मातर्गतामागित्वादस्या व्यतिरेकात् भेद व्यतिरेके तु भेद
एव पर्याप्तमानमिति बोद्धव्यम् ॥ ३० ॥

प्रशमोपमा निरूपयति ब्राह्मण इति । पद्म ब्रह्मणोऽपि
उद्भा उत्पत्तिस्थान नारायणस्य नाभिकमलजातत्वात्, तथा
चन्द्र शम्भुशिरोधृत तौ पद्मचन्द्रौ लसुमेन तुल्यौ इति पद्म-
चन्द्रयोः प्रशमितयोरपि त्वन्मुखमादृश्येन प्रशमातिशयात्
सुखस्य न समनिकोत्कर्षव्यञ्जनात् प्रशमोपमा उच्यते । अत्र
सुखस्य उपसर्गत्वप्रसिद्धावपि, उपमानत्वकलानात् प्रतीपाल-
नार्होऽपि । यदुक्तं, प्रसिद्धयोऽपमानयोः समेयत्वप्रकल्पनम् ।
निरूप्यत्वविधानं वा प्रतीपमिति शक्यते ॥ इत्यनयोः सङ्करः ।
समते प्रियर्थासोपमा च मुखेनोपमानतया प्रसिद्धोपमेय-
खण्डनादिति तयोः सङ्कर इति, पद्म इति पुस्त्यनिर्देशेन
अप्रयुक्ततादोषश्चेति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

आचिख्यासोपमा लक्षयति चन्द्रेणेति । त्वन्मुखं चन्द्रेण
तुल्यम् इति आचिख्यासु आख्यातुमिच्छु मे मनः । स आख्या-
नाभिनाप गुणो वा दोषो वा वास्तु इत्यत्र आचिख्यासोपमा
विदुः । आख्यानकामनाविषयत्वेन मुखस्य चन्द्रेण उपमित-
त्वेऽपि गुणो वा दोषो वा इति कथनम् अधिकचमत्कारित्व
द्योतयतीति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रेस्त्वदाननमिति त्वयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितम् ।

कलङ्गिनी जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

मृगेक्षणाङ्गं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।

तथापि नम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

विरोधोपमां निरूपयति शतपत्रमिति । शतपत्रं पद्मं शरच्चन्द्रः शारदीयचन्द्रः तव आननञ्च एतत् त्वयं परस्परविरोधि अन्योन्यस्पर्द्धिं शतपत्रे शोभिते चन्द्रस्य मालिन्यं चन्द्रे च शोभिते शतपत्रस्य मालिन्यं प्रसिद्धं तवानने शोभिते च हयोरेव मालिन्यं स्यादिति वाग्वैचित्र्यशालिनी । सा प्रसिद्धा विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमामाह नेति । इन्दोः चन्द्रस्य ते तव मुखेन जातु कटाक्षित् प्रतिगर्जितुं प्रतिस्पर्द्धितुं नटशोभवितुम् इत्यर्थः शक्तिः सामर्थ्यं नास्ति, यतः कलङ्गिनी तथा जडस्य, इत्यत्र प्रतिषेधोपमा नाट्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्यप्रकटनात् निन्दोपमायां निन्दया, इह तु प्रतिषेधेन इत्यनयोर्भेदः ॥ ३४ ॥

चटूपमां निरूपयति मृगेक्षणेति । ते वक्त्रं मृगस्य ईक्षणाभ्याम् अवयवविशेषाभ्याम् अङ्गं चिह्नितं, शशी तु मृगेण सर्वावयवसम्पन्नेनेति भावः अङ्कितः । तथापि अधिकसामग्रीसत्त्वेऽपि असौ सम एव तव मुखेनेति शेषः न उत्कर्षो नाधिकवैचित्र्यजनकः । इत्यत्र चटुः प्रयोक्तिः तद्वटितत्वात् चटूपमा अत्र सत्यपि उत्कर्षकारणे न उत्कर्ष इति प्रतिपादनात् विशेष-

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गो चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टमादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥३६॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।

आत्मनेवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

योक्ति । तदुक्तं दर्पणकारिण, सति हेतौ फलाभावो विशेष-
योक्तिस्तथा द्विधा इति तन्मूला च इयं समधिकवैचित्त्य-
योतयति नान्यथा, सर्वत्रैवोपमाभेदेषु चाटूक्तिसङ्गादिति
श्रेयम् ॥ २५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमां लक्षयति नेति । इदं पद्मं न मुखमेव
भृङ्गो भ्रमरो न इमे चक्षुषी नेत्रे, इति इत्यविशेषेण सादृश्यस्य
स्पष्टत्वात् सूत्र्यतात्वात् सा प्रमिद्धा तत्त्वाख्यानोपमा इयमिति
गोप्य भ्रमनिरासेन तत्त्वस्य आख्यानात् निर्णयोपमाया तत्त्वा-
ख्यानस्य सगुणप्रवृत्तत्वं इह तु भ्रान्तिपूर्वकत्वं इत्यनयो-
भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमां लक्षयति चन्द्रेति । तव मुखं चन्द्रार-
विन्दयोः कान्तिं शोभाम् अतिक्रम्य आत्मनैव तुल्यम् अभवत्
इति असाधारणोपमा, चन्द्रपद्मयोः कान्त्यतिक्रमेण प्रकृतस्य
मुखस्य आत्मनैव साम्यकीर्तनेन च औपम्यस्य असाधारण-
त्वात् । दर्पणकारस्तु एनामन्वयाख्यमलङ्कारमाह । यथा, उप-
मानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वय इति । एवञ्च द्वयोः साम्यमुपमा
न तु एकस्य इति बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

अभ्रतोपमा निरूपयति सर्वेति । त्वदाननं क्वचित् सर्वेषां
पद्मानां प्रभामारं कान्तिपुञ्जं समाहृत इव विभाति, इत्यत्र

त्वदाननं विभातीति तान्मृतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥

चन्द्रविस्वादिब विषं चन्दनादिब पावकः ।

परुषा वागितो बह्नादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

चन्दनोद्वाचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बह्वपमा ॥ ४० ॥

ताम् अमृतोपमा विदुः . प्रभात्यारममाहरणस्य तत्त्वत अमृत-
त्वात् सम्भावनया त्रौपस्यस्य कीर्तनाच्च । दर्पणकारस्तु इमाम्
उत्प्रेक्षालङ्कारमाह । यथा भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य
परात्मना इति । प्राञ्चस्तु प्रकृते अप्रकृतस्य धर्मिणः सम्भावन-
मुत्प्रेक्षा. इह तु धर्मस्य सम्भावनया द्वयोः साम्यमित्यनयो
भेदः ॥ ३८ ॥

असम्भावितोपमा निरूपयति चन्द्रेति । इतः अस्मात्
बह्नात् परुषा वाक् चन्द्रविस्वात् विषमिव. चन्दनात् पावक
इव. इति अत्र उपमाभ्यां विषपावकानि सरणमिव वदनात्
परुषवाङ्नि सरणस्य असम्भावित्वात् असम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

बह्वपमा लक्षयति चन्द्रेति । तव स्पर्श चन्दनवत् उदक-
वत् चन्द्राशुवत् चन्द्रकान्तवत् आदिपदेन एवंविधपदार्थवत्
शीतल इति अतिशयम् अधिकशैत्यम् अधिकवैचित्र्यं वा
बोधयन्ती द्योतयन्ती बह्वपमा । एकस्य उपमानवाहुल्य-
कीर्तनात् बहुपदेन द्वयोरप्युपमानयोः सङ्गावे न द्वयमुपमा
वैचित्र्याणाम् अवाहुल्यात् इति बोध्यम् । दर्पणकारस्तु इमा
मालोपमामाह । यथा. मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते
इति ॥ ४० ॥

चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।
 तव तन्वङ्गि ! वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥४१॥
 पुष्पागतप इवाङ्गीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।
 विक्रमस्त्वय्यधाह्वयोमिति मालोपमा मता ॥४२॥
 वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
 एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥४३॥

विक्रियोगमां लक्षयति चन्द्रेति । हे तन्वङ्गि ! तव वदनं
 चन्द्रविम्बात् उत्कीर्णमिव, अथवा पद्मगर्भात् उद्धृतमिव इति
 अत्र चन्द्रविम्बपद्मगर्भां प्रकृतीभूतौ वदनस्य प्रस्तुतस्य ताभ्याम्
 उत्कीर्णत्वात् उद्धृतत्वात् वा विकृतिभावप्रतिपादनात् विक्रियो-
 पमा । उक्तञ्च, उपमेयस्य यत्र म्यादुपमानविकारता । प्रकृते-
 र्विकृते साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति । अत्र च
 उत्कीर्णत्वोद्धृतत्वयोः धर्मयोः उत्प्रेक्षणात् धर्मिणोश्च साम्य-
 प्रतीतिरुपमैव न तु उत्प्रेक्षा तस्या धर्मिगतत्वेन कीर्तनात्
 इति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

मालोपमा निरूपयति पुष्पीति । पुष्णि सूर्ये आतप इव,
 अङ्घ्रि दिवसे पूषा सूर्ये इव, व्योम्नि आकाशे वासरः दिवसः
 इव विक्रमः त्वयि लक्ष्मी अधात् । इत्यत्र मालायां यथा एकेन
 पुष्पेण अपरस्य पुष्पस्य योगः, तथा उपमानानां परस्परसम्ब-
 द्धात् मालोपमा, एवविधवैचित्र्येण एव अस्याः सत्त्वात्, बह्वप-
 मायाञ्च केवलमुपमानवाहुल्यात् अनयोर्भेदः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमा लक्षयति वाक्यार्थेनेति । वाक्यं पदसमुदायः
 तस्यार्थः वाक्यार्थः तेन कोऽपि अपरो वाक्यार्थः यदि अनु-

त्वदाननमधीराजमाविर्दशनदीधिति ।

भ्रमद्भृङ्गमित्रालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वङ्गास्तस्याः पद्मसिवाननम् ।

मया सधुव्रतेनेव पायं पायसरस्यत ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः ।

सास्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

मीयते सा वाक्यार्थोपमा. वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयत्वकीर्तनात्. सा द्विधा एकानेकेवशब्दत्वात् क्वचिदेकेवशब्दघटिता, क्वचिच्च अनेकेवशब्दघटिता इति ॥ ४३ ॥

एकेवशब्दां वाक्यार्थोपमाम् उदाहरति त्वदिति । अधीरे चञ्चले अक्षिणी यत्र तत्. आविर्भवन्त्य. दशनानां दीधितयो यत्र तादृश तव आनन भ्रमन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् तथा अलक्ष्या ईषलक्ष्या केसरा. किञ्चल्लाः यस्य तादृश पङ्कजमिव भाति । अत्र पूर्वार्धवाक्य परार्धेन एकेवशब्दघटितेन वाक्येन उपमीयते ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दम् उदाहरति नलिन्या इति । नलिन्या इव तस्याः तन्वङ्गा पद्ममिव आननं सधुव्रतेनेव मया पाय पायं पुनः पुनः पीत्वा अरम्यत । अत्र नलिन्या पद्ममिव इति वाक्येन तन्वङ्गा आननमिवेति वाक्यार्थस्य उपमितत्वात् अनेकेवशब्दघटितत्वाच्च अनेकेवशब्दा वाक्यार्थोपमा इति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमा निरूपयति वस्त्विति । किञ्चित् वस्तु किमपि प्रकृतम् उपन्यस्य तस्य सधर्मणः समानधर्मस्य कस्यचित्

नेकोऽपि त्वाद्दृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥४७॥

अधिकेन समीकृत्य हीनमैकक्रियाविधौ ।

यत् ब्रुवन्ति स्मृता सैयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥४८॥

ननु कृतस्य लभनात् पकृतस्य समर्थनाय उपादानात् साम्य-
प्रतीतिः सादृश्यात्तां भवति इति इत्य या साम्यप्रतीतिः
॥४७॥ उपमा इत्यन्वयः । दर्पणकारस्तु इमाम् अनङ्गारान्तर-
पदः । यथा, प्रतिरूपमा सा स्यात् वाक्ययोगस्य साम्ययो ।
भाषि भर्ग मामान्ता यत् निर्दिश्यते पृथक् ॥ इति । यथेति
प्रमाणानुदाहरणप्रदर्शनायम् ॥ ४६ ॥

उदाहरण दर्शयति नेति । जायमानेषु राजसु मध्ये
द्यापि त्वाद्दृश तव सदृश एकोऽपि नास्ति, ननु भो
पारिजातस्य पादप इत्त द्वितीया नास्त्येव । अत्र सदृशो
द्वितीयो नास्त्येति साधारणधर्म एव पुनरुक्तिभिर्या
दान्तरण उपन्यस्तः, साम्यञ्चात्र गम्यमिति दर्पणकारेण
या वैधर्म्येणापि उदाहरण दर्शितम् । यथा, चकोर्य एव
[राश्रुन्द्रिकापानकर्मणि । विनावन्तीर्न निपुणा. सुदृशो
नर्मणि ॥ अत्र चातुर्यानैपुण्याभ्यामपि वाक्यद्वयस्य साम्य-
प्रतीतिरस्तीति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

तुल्ययोगोपमा लक्षयति अधिकेनेति । एकक्रियाविधौ
एकजातीयक्रियाविधाने हीन न्यून वस्तु अधिकेन अधिक-
गुणेन समीकृत्य सदृशीकृत्य यत् ब्रुवन्ति सा इयं तुल्ययोगो-
पमा क्रियायामधिकहीनगुणयोः समीकरणादित्यर्थः । तथाच

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भवान् भुवः ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४८ ॥

कान्त्या चन्द्रसत्तं धान्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवन् ।

राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायानं यतोद्देशो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

एकजातीयक्रियया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सान्यकीर्तनं तुल्ययोगो-
पमा इति लक्षणम् । दृष्टेति उदाहरणप्रदर्शनार्थम् ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमामाह दिव इति । पुलोमारिः इन्द्र दिव
स्वर्गस्य रक्षायै, भवान् भुवः पृथिव्याः रक्षायै जागर्त्ति, तेन
इन्द्रेण असुरा हन्यन्ते. त्वया सावलेपाः गर्विताः नृपाः
हन्यन्ते । अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञः गुणाधिकेन इन्द्रेण
एकजातीयक्रियाकरणेन समीकरणात् तुल्ययोगोपमा इति
॥ ४८ ॥

हेतूपमाम् उदाहरति कान्त्येति । सुगमम् । अत्र राज्ञः
चन्द्रादिभिः सादृश्यस्य कान्त्यादिहेतुकत्वात् एषा हेतूपमा
इति ॥ ५० ॥

इत्युपमां तद्भेदांश्च निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्गतान् दोषान्
विवक्षुः तेषाञ्च कदाचित् अदूषकत्वमाह नेति । यत्र धीमतां
सामालिकानाम् उद्देशः प्रतीतिविधातः न भवति तादृशे
भिन्ने पृथग्भूते लिङ्गवचने तथा हीनाधिकता हीनपदत्वम्
अधिकपदत्वं वा उपमादोषाय न अल न प्रभवन्तीत्यर्थः ।
दोषाश्च प्राचीनैरुक्ताः । यथा हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो

स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं वक्तृषा स्त्री पुमानिव ।
प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता ॥५२॥

विपर्यय । उपमादृश्यामश्रवौ च दोषाः मसोपमा गता
इति । होनाधिकता च उपमानस्य उपमेयापेक्षया इति
कोऽयम् । निद्रवचनव्यत्यासे साधर्म्यस्य उभयान्वयाभावेन
साम्यस्य सम्यगप्रतीतिः, हीनतायाम् उपमानस्य अपक्वत्वव-
गनात् प्रस्तुतस्य उपमेयस्य अनुत्कर्षः, अधिकपदत्वे च उप-
मस्य निरुद्धत्वप्रतीतिरेतदेव दोषकारणं, यत्र तु एतानि
कारणानि न सन्ति तत्र एतेषां न दोषावहत्वमिति भावः ।
अत्र तु कालपुरुषविध्यादिभेदानपि उपमादोषानाहु-
रुदाहरन्ति च क्रमेण । यथा, काप्यभिख्या तयोरासीत्
अत्र नो गदपेगयो । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥
अत्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्याया न अतीतत्वम् अपितु सार्व-
कालिकत्वम् । नतैव राजसे तन्वि । अत्र लतापक्षे राजते इति
योज्यम् । चिर जीवतु ते सूनुर्माकण्डेयमुनिर्यथा इति । अत्र
माकण्डेयमुनिर्यथा जीवतीति प्रयोज्यम् । एते दोषाश्च प्रायशः
कविभिरगणिता इति बाध्यम् ॥ ५१ ॥

निद्रवचनभेदस्य अदृष्टकत्वं दर्शयति स्त्रीति । अयं षण्डः
स्त्रीव गच्छति, एषा स्त्री पुमानिव वक्ति । अत्र क्रियाद्वयस्य
साधारणधर्मस्य उभयत्रान्वयात् निद्रभेदेऽपि न दोषः । अयं
जन मे प्राणा इव प्रियः, तथा विद्या धनमिव अर्जिता ।
इत्येतयोरुपमानयोः वचनभेदेऽपि साधारणधर्मद्वयस्य वचन-
विपरिणामेन अन्वये धीमता न प्रतीतिव्याघात इति न दोषा-
वसरः । एवमुभयत्र अन्वययोग्यक्रियया वचनभेदेऽपि न

भवानिव सहीपाल ! देवराजो विराजते ।

अलसंशुभतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव क्वचिदुडेरः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥ ५४ ॥

दोषः । यथा. तद्देवोऽनृगोऽन्यामि स्त्रीभिर्मधुरतामृत ।
दधते स्त परा गोमा तदीया विस्त्रसा इव । अत्र दधते इति
क्रियापदं दावतेर्देहवचननिष्पन्नं तथा दधधातोरेकवचन-
निष्पन्नं इति उभयत्रान्वये न कश्चिद् बाधः । एवमन्यान्यपि
महाजविप्रदुक्तानि नन्तीति अवर्धयन् ॥ ५२ ॥

हीनतायास्तद्विवतायाश्च दोषाभाव दर्शयति भवानिति ।
नै सहीपाल ! देवराज भवानिव विराजते । अत्र उपमानस्य
राज्ञ मनुष्यत्वात् उपमेयदेवराजापेक्षया न्यूनत्वं स्वतः सिद्ध-
मपि राज्ञ लोकापालाशमन्मृतया न अत्यन्तं वैरस्यम् आवह-
तीति न दोषः । राज्ञश्च लोकपालाशमन्मृतत्वे प्रमाणं यथा
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धरयते नृप इति । इदन्तु विष-
यान्तेऽलोपलालङ्घति अग्राह्यं प्रायश एव दोषः नक्षवतीति
बोध्यम् । अपिच. उत्कृष्टितक्षुरङ्गोऽयन्मृदुमरुद्वत्तमध्यगः । विधु-
र्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्वलान् ॥ इति । अत्र स्निग्ध-
विशेषणेन निहृष्टस्यापि व्याघ्रस्य उपमानत्वं न दोषादेति ।
नृप. तेजसा अशुभतः सूर्यस्य कक्षां नादृशमिति यावत्
आरोढुम् अल सभयं । अत्र नृपस्य उपमानम् अशुभान् देव-
त्वादधिक इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ उत्कर्षेण एवमादिप्रयोगे जातुचित् कदाचित्
सौभाग्यम् न जहाति त्यजति एव, क्वचित् प्रयोगे तु वाग्-

हंसीव धवलचन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

दृष्टं वज्र्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

इववत् वा यथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः ।

तुल्यसद्भाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

एतिपक्षप्रतिहन्दिप्रत्यनीकविरोधिनः ।

महज्महशमवाटिसजातीयानुवाटिनः ॥ ५८ ॥

विश विदुषाम् उद्देशं प्रतीतिव्याघात अस्ति । यथेति उदा-
हरणार्थम् ॥ ५४ ॥

उदाहरति हंसीवेति । चन्द्र हंसीव धवल, नभः सरा-
सी । प्रमत्त, भटः सेनिकः श्वः इव भर्तृभक्त, स्वाम्यनुरक्त
तथा राशोत भानुवत् भाति । अत्र यथाक्रमम् उपमानानां
निर्द्देशेन वचनभेदे न्यूनत्वम् अधिकत्वञ्च सामाजिकानां
परस्परमाश्रयतीति एतेषां रूपकत्व नैयायिकमिति भावः ॥ ५५ ॥

उपमन्वति दृष्टमिति । सद्भिः सुधीभिः दृष्टं काव्यं
वज्र्यते त्यज्यते न प्रयुज्यते नाद्रियते च इति भावः । मनौ-
षिभिः महदृष्टये स्वयमेव तत्र वज्रने गुणदोषविचाराय चिन्त्य-
ताम् ॥ ५६ ॥

उपमाप्रतीतिरभिधया लक्षणया व्यञ्जनया च भवतीति
तस्या वाचकादीनि निरूपयति इवेत्यादि । इवाद्युपमान्ता
शब्दा वाचका, वदिति, कल्पदेश्यदेशीया इति च तद्धित-
प्रत्ययश्च वाचकेषु अन्तर्भवन्ति । वा इत्यन्योपलक्षणत्वात् च-

प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमससम्मिताः ।

सलक्षणमदृक्ताभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५६ ॥

कल्पदेशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि ।

सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।

स्पृष्टते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।

विडम्बयति सन्वत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥

तस्य सुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पद धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेत्यनुवध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

उपभाषामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

इत्युपमाचक्रम् ।

शब्दोऽपि तस्यापि औपम्यवाचित्वात् । निभादयः शब्दा
समासान्तर्गता एव निर्दिश्यन्ते । अन्यूनार्थवादिनः अहीनार्थ-
वाचकाः । समासश्च बहुव्रीहिः, कर्मधारयश्चेति वक्तव्यम्.
यया, पुरुषव्याघ्र इत्यादि । शशाङ्क इव वदनं यस्या इति
बहुव्रीहौ मध्यपदलोपः । स्पृष्टते इत्याद्यसूयतीत्यन्ताः शब्दा
लक्षकाः । तस्या सुष्णातीत्यादिनिषेधतीत्यन्ताः व्यञ्जकाः ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

तच्छीलमिति, तस्य शील स्वभावमित्यर्थः अनुबध्नाति अनु-
करोति इत्यर्थः । तत् तच्छीलमित्यर्थं निषेधति तद्वत् आच-
रित् वाग्यति इत्यर्थः । इमे कवीना बुद्धिमौख्यता रान सौख्य-
विजागिन मादृश्यम्चका मादृश्यबोधका शब्दा उपमाया
प्राप्ता निदिष्टा आपस्यद्योतनाय प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ॥५७—६५॥

इति उक्तरूपम् उपमायाश्चक्र प्रकरणमित्यर्थः ।

सम्प्रति रूपकं निरूप्यते उपमिति । तिरोभूत अन्तर्भूत
भेदः प्रकृताप्रकृतयो विमेषज्ञान यत तादृशो उपमा एव
रूपकम् उच्यते कविभि इति शेषः । तथाच उपमानोपमेययो
रभेदप्रतीतिपरिहाराय रूपकमिति लक्षणम् उपमायान्तु
रभेदप्रतीतिनास्तीत्यनयोर्भेदः । इह तु अभेदप्रतीति साध्य-
रूपा, अनिशयोक्ता च निदरूपेति अनयोर्भेदश्च बोध्यः ।
यथा, बाहुलतयादि बाहुरेव लता बाहुलता, पाणिरेव पद्म
पाणिपद्म, चरण एव पल्लव चरणपल्लव । अत्र रूपककर्म-
धारय व्यासं यथा, बाहुरेव लतयादि । अत्र बाहौ लता
त्वारोप बाहुलता इवेत्याद्युपमापेक्षया समधिक वैचित्र्यम्
आवन्ति इति बोध्यम् । मुखचन्द्र पश्यामीत्यादौ मुख चन्द्र
इव इत्युपमितसमासस्य तथा मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमास
स्यापि सम्भवात् उभयो सद्वर इति । यत्र तु साधन्य उपमेये
मुख्यतया, उपमाने तु उपचरितत्वेन स्थित तत्र उपमाया
प्राधान्यं यत्र च उपमाने मुख्यतया, उपमेये च उपचारिण
स्थित तत्र रूपकस्य प्राधान्यं यथा, मुखचन्द्र चुम्बतीत्यादौ

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।

वाह लते वसन्तश्रीस्त्व' नः प्रत्यक्षचारिणी ॥६७॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥६८॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

उपमा एव तथा मुखचन्द्र प्रकाशते इत्यादौ रूपकमेव न तु
उभयो' मङ्गर इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

व्यस्तरूपकस्य उदाहरणमाह अङ्गुल्य इति । त्व न
अस्माक प्रत्यक्षचारिणी परिदृश्यमाना वसन्तश्री' । तथाहि,
ते अङ्गुल्यः पल्लवानि नखार्चिषः कुसुमानि, वाह लते । अत्र
लिङ्गभेदप्रदर्शनेन । रूपके लिङ्गभेदो न दोषोवह इति
नूच्यते । कदाचित् वचनभेदोऽपि न दोषाय । यथा, शास्त्राणि
चक्षुर्नवमित्यादि । अत्र शास्त्राणि इत्यनेन सर्वशास्त्रज्ञानस्य
लाभात् ज्ञानस्य च एकजातीयत्वात् बहुवचनान्तमपि एक-
वचनान्तवत् भामते । अनौदृशस्याने तु दोषाय । यथा, मुख
पद्मानौत्यादि ॥ ६७ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तमेतत् अङ्गुल्य इत्यादि असमस्ताख्यम्
असमस्तरूपकम् इत्यर्थः, तत्पूर्वरूपकान्तु वाह लतेत्यादि
समस्तरूपकम् । स्मित नृदुहास्य मुखेन्दो मुखमेव इन्दु तस्य
ज्योत्स्ना इति । समस्तव्यस्तरूपकम् उभयमिन्नरूपकम्
इत्यर्थः । तथाच, स्मित ज्योत्स्ना इति व्यस्त मुखेन्दोरिति
समस्तम् ॥ ६८ ॥

सकलरूपक निरूपयति ताम्नेति । ताम्राङ्गुलय एव दल-
श्रेण्यः यस्य, तथा नखानां दीधितय किरणा एव केसरा यस्य

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६८ ॥
 चङ्गुल्यादौ दलादित्व पादे चारोप्य पद्मताम् ।
 तद्योग्यस्यानविन्यामादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥
 अकस्मादेव ते चण्डि ! स्फुरिताधरपल्लवम् ।
 मुख मुक्तारुचौ धत्ते घर्माभिःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

तादृशं भवच्चरण एव पङ्कजं तत् भूपालैः मूर्ध्नि ध्रियते । अत्र
 चङ्गुल्यादौ दलादित्व दलश्रेणित्वं तथा पादे चरणे पद्मतां
 पङ्कजलम् आरोप्य तस्य पङ्कजस्य योग्ये स्थाने शिरसि इत्यर्थः
 विन्यामात् धारणात् एतत् सकलरूपकं सम्पूर्णरूपकं सर्वा-
 यसरस्य रूपणात् । अत्र मूर्ध्नि धारणरूपस्य साधारणधर्मस्य
 उपमाने पङ्कज एव औचित्यात् रूपकसमासः न तु उपमित-
 ममाम उपमेयस्य चरणस्य मूर्ध्नि धारणायोग्यत्वात् इत्युक्तमेव
 प्राक् । दर्पणकारस्तु इदं साङ्गरूपकमाह । यथा, अङ्गिनी
 यदि साङ्गस्य रूपेण साङ्गमेव तत् । यथा, रावणावग्रहकान्त-
 मिति वागमृतेन स । अभिवृथ मरुच्छस्य कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥
 इति ॥ ६८ ॥ ७० ॥

अवयवरूपकं निरूपयति अकस्मादित्यादि । हे चण्डि ।
 अतिक्रोपने । चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः । ते तव मुखम्
 अकस्मादेव स्फुरितं कम्पितः अधर एव पल्लवः यत्र तादृशं सत्
 मुक्तानां रुच इव रुच कान्तयो यासां तादृशीः घर्माभिः
 कणा एव मञ्जर्यं ताः धत्ते धारयति । अत्र घर्माभिः मञ्जरी-
 कृत्य मञ्जरीत्वेन आरोप्य तथा अधरं पल्लवीकृत्य पल्लवत्वेन
 आरोप्य आम्यं मुखं न अन्यथाकृतं पद्मत्वेन न आरोपितम् ।
 अतः अवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकम् । मुखे पद्मत्वारी-

मञ्जरीकृत्य घर्मान्धः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथाकृतमवाह्यमतोऽवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

वल्लितभ्रु गलहर्म जलमालोहितेक्षणम् ।

विहणोति मदावस्थानिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

अविकृत्य सुखाङ्गानि सुखमेवारविन्दताम् ।

आसीत् गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन सुरधः सोऽप्येष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

पस्तु अर्थवशात् उद्भवे । दर्पणकारस्तु इदमेकदेशविवर्ति-
रूपकमाह । यथा, यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत्
इति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकं निरूपयति वल्लितेति । वल्लिते भ्रुवौ यत्र
तत् चलितभ्रुयुगलं गलान्त घर्मजलानि यस्मात् तादृशं तथा
आलोहिते आरक्ते ईक्षणे यस्य तथाभूतम् इदं वदनमेव पङ्कज
मदावस्थां मद्यपानजनितां दशां विहणोति । अत्र मुखानि
अविकृत्य पङ्कजाङ्गत्वेन अनारोप्य सुखमेव अरविन्दतां गमितं
पङ्कजत्वेन आरोपितम्, अतः अवयविमात्रस्य रूपणात् अव-
यविरूपकमिदम् । अत्र उपमा एव साधीयसी न रूपक
साधारणधर्मस्य भ्रूवल्लानादिकस्य उपमेये वदने एव मुख्यतया
वर्तनात् पङ्कजे च उपचरितत्वात् अतः वदनमम्बुजम् इति
पाठ एव साधीयानिति सुधीभिः विचार्यम् । दर्पणकारस्तु
इदं निरङ्गरूपकमाह ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकस्य विशेषान् दर्शयति मदेत्यादि । स एष

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगाद्युक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

जनोऽपि ते तव मन्देन पाटली गण्डौ यस्य तेन तथा रक्ते नेत्रे
एव उत्पले यस्य तादृगेन मुखेन मुग्ध तथा रागमयः अनु-
रागपूर्ण इत्यर्थे कृत इत्यन्वयः । अत्र रक्तनेत्रोत्पलेनेति एकाङ्ग-
मात्ररूपणात् एकाङ्गरूपकमिदम् । एव यत्र अङ्गद्वयेन रूपणं
तत्र द्वाङ्गरूपकम् । एव तत्राङ्गरूपकादि । अत्र अवयवरूपके
अङ्गानि रूपयन्ति अप्रस्तुतत्वेन आरोपयन्ति न तु अङ्गिनम्
इति शेषः, अतः अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गानां वा योगः अयोगश्च
भिदाकरौ भेदकौ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अथ युक्तरूपकं निरूपयति स्मितेति । स्मितमेव पुष्पं
स्मितपुष्पं तेन उज्ज्वलं लोले नेत्रे एव भृङ्गौ यत्र तादृशम्
इदं मुखमित्यत्र पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या योगेन स्मिते पुष्प-
त्वस्य नेत्रे भ्रमरस्य समारोपितेत्यर्थः, युक्तरूपकमिदम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमाह इदमिति । आर्द्रं स्मितमेव ज्योत्स्ना
यत्र तत् तथा स्निग्धे नेत्रे एव उत्पले पद्मे यत्र तादृशं
मुखम् इत्यत्र ज्योत्स्नोत्पलायोगात् ज्योत्स्नया उत्पलस्य
अयोगात् भिन्नकालीनत्वादुभयोरिति भावः, अयुक्तं नाम
रूपकम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥७८॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनद्वयम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलम्बजङ्घुकन्याजलांशुकः ।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्ध्वदीदृशम् ।

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

विषमरूपकमुदाहरति रूपणादिति । अङ्गिनः रूप-
णात् तथा अङ्गानां तदवयवानां रूपणारूपणात् कस्यचि-
दङ्गस्य रूपणात् कस्यचित् वा अरूपणात् ललितं सुन्दरं वै-
चित्र्यजनकमित्यर्थः विषमं नाम रूपणं जायते, यथा मदेन
रक्तौ कपोलौ यस्य तेन तथा नर्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृ-
शेन त्वन्मुखमेव इन्दुस्तेन मन्मथः भुवनद्वयं मर्दितुं जेतुम् अलं
समर्थः । अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गीभूतयोर्भ्रुवोः
लतात्वारोपः कपोलयोस्तु नारोप इति वैषम्यम् ॥ ७८ ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकं निर्दिशति हरीति । शिरसि अग्रभागे
लम्बं जङ्घुकन्याया गङ्गाया जलमेव अशुकं श्वेतवस्त्रनाड्यलं
यस्य सः तथा असुरेभ्यः निःशङ्का ये सुराः देवाः बलिदमनात्
इति भावः तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः हरिपाद वामनचरणः
जयति । विशेषणसमग्रस्य सविशेषणस्य केतोर्ध्वजस्य यत्
ईदृशम् उक्तं रूपं रूपं, पादे चरणे तस्य अर्पणात् आरोपात्
सविशेषणरूपकमिदम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहने ।
 त्वन्मुखन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥८३॥
 पक्षिया चन्द्रकाव्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।
 यत सन्दर्श्यते यस्माद् विरुद्धं नाम कूपाक् ८
 गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ॥
 कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादप ॥८८॥
 गाम्भीर्यप्रमुखैरत हेतुभिः सागरो गिरिश्च नैवे
 कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८ अनु-

विरुद्धरूपक निरूपयति नैत्यादि । तव मुखमेव इन्दु-
 न मीलयति न सङ्गाचयति अप्रकाशादिति भावः,
 प्राकाशान् न अवगाहते न उत्तिष्ठति अवनतत्वात् इति
 न न समं अमृता प्राणाना हरणाय एव कल्पते
 मानिनी प्रत्युक्तिरियम् । अत्र चन्द्रस्य आरोप्यमाणस्य काय-
 पद्मानिमीलनादीनामक्रियाः अननुष्ठानं प्रत्युत अन्यस्य
 कार्यस्य प्राणहरणरूपस्य क्रिया यस्मान् सन्दर्श्यते तस्मात्
 विरुद्धं नाम रूपकम् उपमेयस्य मुखस्य उपमानाभि-
 उपमानकार्यकारित्वस्य एवाचिन्त्यात् तदन्यकार्यकरण-
 विरोधाप्रभाम इति बोध्यम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

हेतुरूपक निरूपयति गाम्भीर्येणेत्यादि । गाम्भीर्येण
 दरवगाहायत्वेन समुद्रः असि, गौरवेण सारवत्तया पर्वत-
 यमि, तदा लोकाना कामदत्वात् कल्पपादपः असि, सर्वत्र
 चेतो दत्तोऽसि । अत्र गाम्भीर्यप्रमुखैः हेतुभिः उपमेये सागर-

राजहंसोपभोगार्हे भ्रमरप्रार्थ्यमौरभम् ।

सखि ! वज्रास्त्रजमिदं तवेति स्निष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

इष्टं साधस्यवैधस्यदर्शनाद् गौणसुखयोः ।

नाभाव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

हरिः लोहितच्छायो मदेन सुखचन्द्रमाः ।

जयत्ययरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

विशेषण

पादे ॥ कल्पद्रुमं क्रियते आरोप्यते तत् तस्मात् हेतु-
रूपेण चेतुरूपकमिदम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

विरूपकं निरूपयति राजेति । हे सखि ! तव इदं
रात् त्वस्त्रज राजहंसः राजश्रेष्ठः हंसविशेषश्च तस्य उप-
दङ्गस्य भोगयोग्य भ्रमरः कामुक षट्पदश्च तस्य प्रार्थ्यं
चित्रग्रं मौरभ यस्य तादृशं, राजहंसस्तु कादम्बे कलहमे
रहो न । भ्रमरः कामुके भृङ्गे इति च मेदिनी । इत्यत्र स्निष्ट-
शेन साधारणधर्मस्य राजहंसोपभोगार्हत्वादिरूपस्य स्नेह-
समर्पणात् इति ॥ ८७ ॥

लतापमारूपकं व्यतिरेकरूपकञ्च निरूपयति इष्टमिति ।

गौणात् आरोप्यमाणं चन्द्रादिगौणं आरोपविषयं, सुखा-
न्वयं मुख्यं तयो साधस्यदर्शनात् साधारणधर्मयोगात् उपमा-
रूपकं वैधस्ययोगात् व्यतिरेकरूपकम् इष्टं कविभिः इति
शेषः । यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ८८ ॥

उपमारूपकमुदाहरति अयमिति । मदेन मयपानेन
अलोहिता आरक्ता छाया यस्य तादृशः अयं सुखमेव चन्द्रमाः
सन्नहः समुज्ज्वलः उदयरोगः उदयकालीनलोहित्यं यस्य तथा-

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।
 असमग्रोऽप्यसौ शश्वद्यमापूर्णमण्डलः ॥ ६० ॥
 मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्यमन्योपतापिनः ।
 न ते सुन्दरि ! संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ६१ ॥
 मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्दहति निर्दयम् ।

भूतस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति, चन्द्रस्येति कर्मणि पठौ । तथा-
 भूतं चन्द्रं स्पर्द्धते न तु अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र चन्द्राभिन्नतया
 आरोपतिपयस्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनरूपसाधर्म्य-
 गमाभात् उपमारूपकमिदम् ॥ ६० ॥

व्यतिरेकरूपकमुदाहरति चन्द्रमा इति । देवैः असमग्रो-
 ऽपि असौ चन्द्रमा शश्वत् पीयते, मया तु आपूर्णमण्डल-
 सम्पूर्णप्रकाशः अयं तव मुखमेव चन्द्रमाः पीयते । अत्र मुख्य-
 गौणयोर्मुखचन्द्रयोः सम्पूर्णत्वासम्पूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यति-
 रेकरूपकमिदम् । अयञ्च व्यतिरेकः उपमेयस्य उपमानात्
 ममधिकमुत्कर्षं व्यञ्जयति ॥ ६० ॥

आक्षेपरूपकं निरूपयति मुखेति । हे सुन्दरि ! अन्योप-
 तापिनः कमलमन्तापकस्य अथवा विरहिजनपीडकस्य चन्द्रस्य
 इति शेषः, चन्द्रत्वमेतत् तव मुखमेव चन्द्रः तस्य न संवादि नानु-
 कारकं न सदृशमित्यर्थः । चन्द्रः परोपतापकरः त्वन्मुखन्तु
 सर्वाङ्गादकमिति भावः । एतत् आक्षेपो निन्दा, चन्द्रस्य
 उपमानभूतस्य परपीडकत्वेन निन्दाप्रकटनात् आक्षेपाख्य-
 रूपकम् ॥ ६१ ॥

समाधानरूपकं निर्दिशति मुखेन्दुरिति । हे चण्डि !

भाग्यदोषात् समैवेति तत्त्वसाधनरूपकम् ॥८२॥

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भूलतानर्त्तकी तव ।

लीलानृत्यं करोतीति रस्यं रूपकरूपकम् ॥८३॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे क्षसराक्षिसौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥८४॥

मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापङ्कजरूपकम् ॥ ८५ ॥

कोपने । समैव भाग्यदोषात् ते मुखमेव इन्दुरपि मा निर्दय
निर्देहति तापयति । इति अत्र समाधानात् भाग्यदोषान्ममेति
स्वयं हेतुवादप्रदर्शनात् एतत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

रूपकरूपकं लक्षयति मुखेति । अस्मिन् तव मुखमेव
पङ्कजं तदेव रङ्गं नृत्यशाला तस्मिन् त्वरेव लता मा एव
नर्त्तकी लीलानृत्यं करोति एतत् रस्यम् अतिमनोहरं रूपक-
रूपकं रूपितस्यापि रूपणात्, तथाच प्रथमं मुखे पङ्कजत्वा-
रोपं तदनन्तरञ्च मुखपङ्कजे रङ्गत्वारोपं एव भ्रुवि लतात्वा-
रोपं तदनन्तरं लतायां नर्त्तकीत्वारोपं इति । इदञ्च समासे
एव बोध्यम्, असमासे तु एकस्मिन् बहूनामारोपे हेतुमिति
हेतुरूपकम् अहेतुजे मालावयविरूपकमिति ॥ ८३ ॥

तत्त्वापङ्कजरूपकं निरूपयति नेत्यादि । एतत् तव मुखं
न पद्मं, न नेत्रे, इमौ क्षसरो, एतानि केसराणि किञ्चल्का,
एता दन्तार्चिषः न । अत्र मुखादित्वं मुखत्वादिकं निवर्त्य
प्रतिषिध्य एव पद्मादित्वेन पद्मत्वादित्वेन रूपणात् मुखादिषु
पद्मत्वादिभिरध्यासात् एतत् उद्भावितं, व्यञ्जितं, गुणस्य उप-

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ६६ ॥

रूपकचक्रम् ।

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकात्र वर्तिना ।

सर्ववाक्योपचारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा ॥ ६७ ॥

मेयगतस्य उत्कर्षं वैचित्र्यातिशयः यत्र तत् तत्त्वापङ्गवरूपक
तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य मुखत्वादिकस्य अपङ्गवमूलकत्वादित्यर्थः ।
दर्पणकारस्तु इदमपङ्गुतिमेवाह । यथा प्रकृत प्रतिपिधान्य-
स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति । रूपकलक्षणञ्च निरपङ्गुतिरेवाह ।
यथा, रूपक रूपितारोपो विषये निरपङ्गवे इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

रूपक मङ्गरति नेति । रूपकस्य उपमायाश्च विकल्पानां
विशेषाणां पर्यन्तं शेष न अस्तीति शेषः, अतः दिङ्मात्रं
प्रदर्शनमात्रं दर्शितं मया इति शेषः, अनुक्तम् अकथितं धीरैः ।
धीमद्वि अनुमीयताम् अनुमानेन ज्ञायताम् ॥ ६६ ॥

रूपकाणां चक्रं सहति. इदमिति शेषः ।

अथ दीपकमाह जातीति । एकत्र प्रबन्धस्य यस्मिन् कस्मि-
यित् अंगे आदावन्ते मध्ये वा इत्यर्थः । वर्तिना स्थितेन
जातिवाचकेन क्रियावाचकेन गुणवाचकेन वा द्रव्यवाचकेन
एकेन पदेन यदि सर्वस्य वाक्यस्य प्रबन्धघटकस्य उपचार
उपकारः अन्वयोपपत्तिरित्यर्थः । यदि भवति तं दीपकम्
आहुः दीपस्य एकदेशस्थितस्य अपि देशान्तरीयपदार्थप्रकाशन-
वत् अस्य सर्वोपकारकपदमूलकत्वात् इति भावः । दर्पण-
कारस्तु अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेक
स्यादनेकामु क्रियासु चेति लक्षणमाह ॥ ६७ ॥

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधान् ।
 स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥८८॥
 चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
 चक्रवाकाद्रिबुद्धेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥८९॥
 श्यामलाः प्राहृषेयाभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः ।
 भुवश्च सुकुसाराभिर्नवशाहलराजिभिः ॥९०॥

तत्र जातिगतदीपकमुदाहरति पवन इति । दक्षिण
 पवनः वीरुधां लताना जीर्णं पर्णं पत्र हरति । स एव पवनः
 अवनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते प्रभवति तस्य अतीवोद्दीपक-
 त्वात् इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धवाक्ये पवन इति जातिवाचक
 पदम् उत्तरार्द्धवाक्ये च स एवेति तच्छब्दपरामर्शात् पवन एव
 अवगम्यते अतः एकेन पवनेन पदस्य सर्वपादैरेव समन्वयात्
 जातिगत दीपकमिदम् ॥ ८८ ॥

क्रियादीपकमाह चरन्तीति । दन्तिन दिग्गजाः ते तत्र
 कुन्दभासः शुभ्राः गुणाश्च चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु तथा चक्र-
 वाकाद्रिबुद्धेषु चरन्ति, तत्र यशसि विश्वव्यापकानीति भावः ।
 अत्र एकेन चरन्तीति क्रियापदेन चकारबलयोगात् उभयार्द्धयोः
 वाक्यान्वयोपपत्तेः क्रियादीपकमिदम् ॥ ८९ ॥

गुरदीपकमाह श्यामला इति । दिशः प्राहृषेयाभि-
 वाषिंक्षीभिः जीमूतपङ्क्तिभिः नैघराजिभिः भुवश्च सुकुमा-
 राभिः कामलाभिः नवशाहलराजिभिः श्यामलाः । अत्र
 श्यामला इति गुणवाचकेन दिशः इति पदस्य तथा चकार-
 बलयोगात् भुव इति पदस्य समन्वयात् गुरदीपकमिदम् ॥ ९० ॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

क्वापि नीताः कुतोऽप्यामन्त्रानीता देवतर्ह्ययः १०१

इत्यादि दीपकान्यक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि ।

दात्रापोर्ह्येन ग्रामः कानिचित्तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति चित्तोत्सहे गायन्ति च कलापिनः ।

जगन्नि ॥ १०३ ॥

इति पद्योपक्रमेण विष्णुनेति । विक्रमस्थेन त्रिविक्रमेण विष्णुना दानवानां विभूतयः क्वापि नीताः, तथा देवानां अमन्त्रादीनाम् अद्वयः कुतोऽपि आनीता आनीता इति । अत्र विष्णुनेति एकव्यक्तिवाचितया द्वयेण पूर्व-
पक्षे अन्विताऽपि पुनरुक्तत्वात् अन्वयात् द्रव्यरूपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्ता मध्यान्तयोरपि दीपकानि वक्तुं प्रतिपादयति । इति उक्तप्रकारेण आदिदीपकानि अदिप्रदगतानि जात्यादिदीपकानि उक्तानि, एव आदि-
दीपकानि मध्यान्तयोरपि वाक्ययोः कानिचित् तानि दीप-
कानि दृग्ग्राहिण्यमर्थयति वक्ष्यमाणोदाहरणार्थम् ॥ १०२ ॥

जातिगतमध्यदीपकमाह नृत्यन्तीति । कलापिनः मयूरा निचुलव्य स्थनवेतमस्य उदाहरे अधोभागे नृत्यन्ति, गायन्ति
कंकावनि कुर्वन्ति तथा पयोदेषु मधेषु हर्षान्दुर्गभिणी.
अनन्तवायवार्हिनौ दृग् चक्षुषि वर्धन्ति । अत्र मध्यवाक्य-
रूपेण कलापिन इति पदेन चकारबलात् वाक्यान्तरान्वयात्
कलापिन इत्यस्य जातिवाचकत्वाच्च जातिगतमध्यदीपक-
मिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते ।

चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥१०४॥

जलं जलधरोद्गौर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलञ्च तडितां दाम वलं कुसुमधन्वनः ॥१०५॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्र शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्वयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमध्यदीपकमाह मन्द इति । मन्दः मृदु गन्ध-
वहः वायुः क्षारः तीक्ष्णः असह्य इत्यर्थः, इन्दुश्च वह्निः अग्नि-
चर्चा शैत्यक्रिया, तद्रूप, चन्दनपात चन्दनानुलेपनञ्च शस्त्र-
पातः जायते, प्रवासिनां विरहिणामिति सर्वत्र योज्यम् । अत्र
मध्यवाक्यगतेन जायते इति क्रियापदेन सर्ववाक्यान्वयात्
क्रियागतमध्यदीपकमिदम् । गुणद्रव्यगते मध्यदीपके यथा-
यथमूहनोये इति ॥ १०४ ॥

जातिगतमन्तदीपकमाह जलमिति । जलधरोद्गौर्णं जल-
हृष्टिरित्यर्थः, गृहशिखण्डिनां गृहमयूराणां कुलं तथा चलं
चञ्चलं तडितां दाम एतत् त्वय कुसुमधन्वनः कामस्य वल-
सैन्यम् उद्दीपकत्वात् एतेषाम् इति भावः । अत्र वलमिति
जातिवाचकेन अन्तवाक्यस्येन पदेन सर्ववाक्यसमन्वयात् जाति-
गतान्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

क्रियागतान्तदीपकमाह त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पल-
स्मरेण कामेन शरासने अस्त्रं, मयापि मरणे चेतः चित्तम्
एतत् त्वय समं युगपत् कृतम् । मानिनीं प्रति नायकस्य उक्ति-
रियम् । अन्तवाक्यस्येन कृतमिति क्रियापदेन सर्ववाक्यसम-

शुक्ल. श्वेतार्चिषो वृद्धैः पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः १०७

इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥१०८॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।

कर्णयन्ति तु घर्मस्य मारुतोद्धूतशीकराः ॥१०९॥

नयात् क्रियागतान्तादीपकमिदम् । गुणद्रव्यगते अन्तदीपके
तु स्वगमूहनीये ॥ १०६ ॥

अथ मालादीपकमाह शुक्ल इत्यादि । शुक्ल पक्षः श्वेता-
निष गंतिकरणस्य चन्द्रस्य वृद्धैः भवति, स. पक्षः पञ्चशरस्य
कामस्य वृद्धैः, स च कामः रागस्य अनुरागस्य वृद्धैः रागोऽपि
यूनां तरुणानां रत्युत्सवे श्रियः वृद्धैः । इति अत्र आदिदीपक-
त्वेऽपि आदिवाक्यस्येन शुक्ल पक्ष इति जातिगुणवाचकेन
सर्ववाक्यान्वयेऽपीत्यर्थः पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्ष-
माणा वाक्यत्रया वाक्यममूह प्रयुक्ता इति वैचित्र्यातिशयात्
इति भावः मालादीपकं मतम् । तथाच उक्तदीपकस्य पूर्व-
पूर्वमापेक्षोत्तरोत्तरवाक्यगतत्वं मालादीपकमिति तात्पर्यम् ॥

१०७ ॥ १०८ ॥

विरुद्धार्थदीपकं निरूपयति अवलेपमिति । बलाहका
मेघा अनङ्गस्य कामस्य अवलेपं वर्धयन्ति, घर्मस्य ग्रीष्मस्य तु
अवलेपं कर्णयन्ति ग्रीष्मः कुशौकुर्वन्तीत्यर्थः । मारुतोद्धूतशीकरा
इति बलाहका इति पदस्य विशेषणम् । अत्र अवलेपपदेन
बलाहकपदेन च वर्धनकर्णनरूपक्रिययोः कर्मभूतेन कर्तृभूतेन

अवलेपपदेनात्र वलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे सयुक्ते तद्विद् द्वार्थदीपकम् ॥११०॥

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।

आदत्ते चाद्य ते प्राणानमौ जलधरावली ॥१११॥

अनेकशब्दोपादानात् क्रियेकैवात्र दीप्यते ।

यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥११२॥

हृद्यगन्धवहा स्तुङ्गा स्तनालग्न्यामलत्विषः ।

दिवि क्षमन्ति जोमूना भुवि चैते मतङ्गजाः ११३

च विरुद्धे वर्धनकर्शनरूपे क्रिये सयुक्ते अन्विते, तत् तस्मात् विरुद्धार्थदीपकमिदम् । एतच्च आदिवाक्येन अवलेपमिति पदेन वलाहका इति पदेन च सर्ववाक्यान्वयात् वलाहकस्य जातिवाचकत्वात् अवलेपस्य च गुणवाचित्वात् आदिगत-जातिदीपकगुणदीपकयोः सङ्गर इति ध्येयम् ॥ १०८ ॥ ११० ॥

एकार्थदीपकमुदाहरति हरतीत्यादि । असौ जलधरावली आशानां दिशाम् आभोग विस्तार हरति, ज्योतिषां गणं गृह्णाति, अद्य मे मम प्राणांश्च आदत्ते । अत्र अनेकेषां शब्दानां हरति गृह्णाति आदत्ते इति क्रियावाचकानाम् उपादानात् ग्रहणात् अपिरत्र ऊहनीयः । यतः जलधरावल्या एका एव क्रिया एकार्थकत्वात् त्रयाणामेव क्रियावाचकपदानामिति भावः दीप्यते, तस्मात् एकार्थदीपकमिदम् ॥१११॥११२॥

स्निग्धार्थदीपकमुदाहरति हृद्येति । हृद्यं शीतलत्वात् मनोरमः गन्धवहो येषु ते, इति जीमूतविशेषणम् । हृद्यं गन्धं मदजनितं वहन्तीति तयोक्ता इति मतङ्गजाविशेषणम् ।

अत्र धर्मेरभिन्नानामभागां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥११४॥

पक्षेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥११५॥

इति दीपकचक्रम् ।

पर्यावृत्तिः पदावृत्तिकभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ॥११६॥

द्वयगन्धान्ना तमानजत् श्यामला त्विष कान्ताय येषां
तादृशा जीमूता दिवि आकाशे, एते मतङ्गजाश्च भुवि
भ्रमन्ति । अत्र धर्मं साधारणै हृद्यगन्धवहत्वादिभिः अभि-
न्नानाम् अभ्राणां तथा दन्तिनाम् एकया भ्रमणक्रियया एव
वाक्यद्वये सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपक हृद्यगन्धवहत्वरूप-
श्लिष्टार्थस्य प्रकटनान् इति भावः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

दीपक महरति अनेनेति । अनेन एव प्रकारेण वैचित्र्य-
विशेषवगेन दीपके शेषाणाम् उक्तावशिष्टानां विकल्पानां
भेदानाम् अवगतिं ज्ञान विचक्षणैः सुधीरैः विधातव्या ॥११५॥

इति उक्तविध दीपकानां चक्रं समूहः ।

अथ आवृत्ति निरूपयति अर्थावृत्तिरिति । दीपकस्थाने
दीपकस्य सम्भवे अर्थावृत्ति पदावृत्तिः उभयावृत्तिश्च इदम्
अलङ्कारत्रयम् इष्ट कविभिरिति शेषः । अर्थस्य एकस्य वाक्या-
दस्य आवृत्तिः वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः, पदावृत्तिः वाक्या-
न्तरीयपदस्य वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः, उभयावृत्तिः वाक्या-
र्थस्य पदस्य च वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः । दीपके तु वाक्या-

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ११७

उत्कण्ठयति नैषानां माला हृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येषः मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

नन्तरे तत्पदम्यानुपादानेऽपि वाक्यान्तरौपदस्य अनुपज्ञादिना
अन्वयनिर्वाह इह तु तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुन-
रुपादानमित्यनयोर्भेदः । भोजराजेन तु ग्राह्यतितयं दीपक-
स्यैव भेद इत्युक्तम् । यथा दीपकनिरूपणे, अर्थाहृत्ति पदा-
हृत्तिरभयाहुत्तिरावली । सम्पुट रसना माला चक्रवालश्च
तद्भिदा ॥ इति ॥ ११६ ॥

अर्थाहृत्तिसुदाहरति विकसन्तीति । कदम्बानि विकसन्ति
कुटजद्रुमाः स्फुटन्ति कन्दल्य उन्मीलन्ति ककुभानि दलन्ति ।
वर्षावर्षननिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदं भिन्नप्रकृतिका-
मपि एकादन्तेनेति अर्थस्य पुनरावर्तनात् अर्थाहृत्तिरियम्
॥ ११७ ॥

पदाहृत्तिमाह उत्कण्ठयतीति । नैषानां माला कलापिना
हृन्दम् उत्कण्ठयति, एष मकरध्वजः यूना मानसम् उत्कण्ठ-
यति च नैषानाम् उद्दीपकत्वात् इति भावः । अत्र प्रथमम्
उत्कण्ठयति इति पदस्य आनन्दोदयात् दिष्टत्वात् उद्दीव-
कररूपोऽर्थः, अपरम् उत्कण्ठयतीति पदस्य श्रीलुक्पदार्थ-
कररूपोऽर्थः तस्मात् उत्कण्ठयतीति पदमात्रस्य पुनराहृत्तिः
न तु अर्थस्येति पदाहृत्तिः ॥ ११८ ॥

उभयाहृत्तिमाह जित्वेति । अत्र भुवि भवान् विश्वं जित्वा

विहरत्यासरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११६

इत्यादिगणः ।

प्रतिषेधोक्तिगच्छेपस्तकान्त्रापेक्षया ॥ ११७ ॥

पञ्चम्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्याद्वयता ॥ १२० ॥

पञ्च. पञ्चभिः पुष्पैर्विजयं व्यजयते ॥ १२१ ॥

नलसंगाव्यमयवा विचिता वस्तुगतयः ॥ १२१ ॥

पञ्चम्येने अन्तर्पञ्चभिः विहरति, ते तत रिपुवर्गं
गतं गन् अस्माभिर्विहरति गृहमरणे स्वर्गं भादृष्यं प्रा
पित भा ॥ अत्र विहारातीति गृहस्य तदर्थं ॥ उत्तरव
पुनराक्षेप उभयावतिरिति बोध्यम् ॥ ११६ ॥

इति उक्तप्रज्ञा गच्छेपान्त्रापेक्षया गण प्रभेद इत्यर्थः ।

प्राक्षेप निष्पद्यति प्रतिषेधेति । प्रतिषेधस्य उक्ति क
न तु तत्त्वत प्रतिषेध, तात्त्विकत्वे वैतर्क्यभावात् अलङ्क
त्वाभावप्रसङ्गात् इति भावः । आक्षेप प्रतिषेधाभावा इत्यर्थः
उक्तञ्च आक्षेपपरां, प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्स्य
तमाक्षेपं नुवन्तीति । स च त्रैकाल्यापेक्षया त्रैकालिकव
गतत्वेन विधा वर्तमानाक्षेप अतीताक्षेप भविष्यदाक्षेप इ
त्यस्य च त्रिभिर्विधा अपि आक्षेपस्य पुन आक्षेप्यस्य आक्षेपविपर
भेदात् अनन्तता अनन्तप्रभेद इत्यर्थः ॥ १२० ॥

वृत्ताक्षेप निर्दिशति अनङ्ग इत्यादि । अनङ्गः कामः ॥
भिर्गणभूतैः पञ्चभिः पुष्पैः अरविन्दादिभिः । उक्तञ्च, ॥
विन्दमगोक्षं चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चते प
ञ्चम्य मायकाः ॥ इति । विश्वं व्यजयत विजितवान् इति

५ त्वेनङ्गजयायोगदुद्धिहेतुबलादिह ।

इनावृत्तैव यदाजिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

उत्तुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभापिणि ! ।

यू किमपाङ्गमपय्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ? १२३

हि स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।

न कर्णे काचित् प्रियेणैव चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

५ असम्भाव्यम् अविश्वस्यमित्यर्थं तथाच विजेतुस्तावदनङ्गत्व
५ वाणानाञ्च पञ्चमख्यता तेषाञ्च पुष्पमयत्व न तु दृढत्व जित-
व्यञ्च प्रकारद्वयार्थो विश्वमिति विजयोऽश्रित्य एवेति भावः ।
अथवा वस्तूनां प्रदार्थानां शक्तयः विचित्रा अचिन्त्यस्वरूपा,
वस्तुशक्त्या सर्वमेव सम्भाव्यते इति तत्त्वम् । इत्यत्र प्रवृत्ता जाता
अनङ्गस्य विश्वजयामम्भाव्यत्वदुद्धिः हेतुबलात् वस्तुशक्तेः यत्
आक्षिप्ता प्रतिपिडा. अत ईदृश एष इत्यर्थः स. प्रसिद्ध. वृत्ता-
क्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य रुज्जातस्य इत्यर्थः असम्भवदुद्धिरूपस्य
आक्षेप इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

वर्त्तमानाक्षेपमुदाहरति कुत इत्यादि । हे कलभापिणि ।
कर्णे कुवलयं नीलोत्पलं करोषि धारयामि कुतः कस्मात्,
अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभाकर्मणि अपाङ्गं किम् अपर्याप्तम्
अक्षमं मन्यसे ? अपाङ्गेनैव कर्णशोभामम्पादनात् कुवलय-
धारणं व्यर्थमिति भावः । स. अयं वर्त्तमानाक्षेपः, यतः अस्मि-
तोत्पलं नीलोत्पलं कर्णे कुर्वती एव न तु कृतवती वा करि-
ष्यन्ती काचित् नायिका चाटुकारेण प्रियेण एवं रुध्यते प्रति-
विध्यते । अतोऽत्र वर्त्तमानस्य असितोत्पलधारणस्य आक्षेपात्
वर्त्तमानाक्षेप इति भावः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे ।
 अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाचारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥
 मोऽयं भविष्यद्वान्निपः प्रागेवातिमनस्विनी ।
 कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥ १२६ ॥
 तव तन्वङ्गि ! मिथ्यैव रुढमङ्गेषु मार्दवम् ।
 यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् १२७
 धर्मान्निपोऽयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।
 कामुकेन यद्वैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

भविष्यद्वान्निपमाह सत्यमित्यादि । हे वल्लभ । सत्यं ब्रवीमि,
 त्वत् अन्यस्या नायिकाया चुम्बनेन संक्रान्तया लाक्ष्या रक्तेन
 चक्षुषा मां द्रष्टुं न लप्स्यसे महर्शेन न प्राप्स्यस्यैत्यर्थः । अत्र
 अतिमनस्विनी अतिमानवती काचित् नायिका कदाचित्
 अप्य नायकस्य अपराधो भावी भविष्यतीति आशङ्क्य यत् एवं
 नायकम् अरुन्ध नायिकान्तरप्रसक्तौ निषिद्धवती अतः अयं स
 प्रसिद्ध भविष्यत नायिकान्तरानुरागस्य आक्षेपात् प्रतिषेधात्
 भविष्यद्वान्निप इति निष्कर्षः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

आक्षेपस्य भेदानामानन्त्येऽपि कतिचित् भेदान् दर्शयिष्यन्
 प्रथमं धर्मान्निपमाह तवेत्यादि । हे तन्वङ्गि । तव अङ्गेषु
 मार्दवं रुढं मितं मिथ्यैव, यदि सत्यं तव अङ्गानि मृदूनि
 एव, तदा अकाण्डे अकारणं मां किं रुजन्ति तापयन्ति ।
 अत्र कामुकेन एवम् उक्तिनैपुण्येन इत्यर्थः तद्विरोधिना मार्दव-
 विरोधिना कर्मणा तापनरूपेण अङ्गनाया गात्रस्य मार्दवम्

सुन्दरी सा न विल्ये ष विवेकः केन जायते ।

प्रभाभात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२८ ॥

धर्म्याक्षिप्रोऽयमाजिप्तो धर्मो धर्मं प्रभाह्वयम् ।

अनुज्ञायैव दद्रुपसत्याश्रय्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्यते म्युत्पद्यमानः ।

भ्रुवौ च भुज न तदाश्रयः दृष्ट्यास्ति ने भयम् १३१

स एव कारणं चैव प्रधानं कारणं भयः ।

स्वापराधो निजोऽत्र यन् प्रियेण पटीयमा १३२

आक्षिप्तं प्रतिष्ठितं तदात् अयं धर्मस्य मादंवरूपस्य आक्षिप्तात्
धर्मोऽयं ॥ १२९ १३० ॥

धर्म्याक्षिप्रोऽयं इति सुन्दरीत्यादि । अत्र सा सुन्दरी
नायिका उच्यते इति इति न वा इत्येष विवेक निश्चयज्ञान
केन कथं जायते न अत्यल्पोत्थर्यं, हि यतः तरलं चञ्चलम्
इतस्तुतः विवक्षितरतिर्यं प्रभाभात्रं दृश्यते, तस्य प्रभाभात्रस्य
आश्रयः आश्रयभूता नायिका न । अत्र अत्याश्रय्यं रूपं
विवक्षता नायकेन प्रभाह्वय प्रभारूपं धर्मम् अनुज्ञाय एव
सस्याप्यैव धर्मो तदाश्रयभूता नायिका आक्षिप्तं प्रतिष्ठितं इति
अयं धर्म्याक्षिप ॥ १२८ । १३० ॥

कारणाक्षिपमुदाहरति चक्षुषी इत्यादि । तव चक्षुषी
रज्यते आरक्षे भवतः, अधर पक्षव इव स्फुरति, भ्रुवौ च
भुजौ वक्षोवर्तौ, तथापि भयकारणं नत्यपोत्थर्यं, अदुष्टस्य
निरपराधस्य ने भय नास्ति । अत्र पटीयमा सुनिपुणेन प्रियेण
भयः प्रधानं कारणं स्वापराधः निजगतदोषः यत् यस्मात्

दूरे प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्ट्वा च फुल्लानिचुलानमृता चाम्बि किं न्विदम् १३३

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

न चिरमम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

उद्विग्नो नास्मि यातव्यमलमाशङ्क्याऽह ते ॥ १३५ ॥

नितिउ अत एव स प्रसिद्ध कारणाक्षेपः । अत्र न भयम्
अतोऽति तयनेन भयरूपकार्यस्य प्रतिषेधात् अयं कार्याक्षेप-
नं यनयो मद्भर । विभावना च स्फुटतया लभ्यते, विभावना
विना हेतु कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति तन्नक्षणात् अतस्त्वयाणा-
न्य मद्भर इति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

कार्याक्षेप दर्शयति दूरं इत्यादि । प्रियतम दूरे तिष्ठति
इति शेषः, स अयं जलदागम वर्षासमय आगतः, यतः
फुल्लानिचुलान्मलवेतमा दृष्ट्वा च, तथापि न मृता च अस्मि,
न वितर्कः, किमिदम् अत्यसम्भाव्यमिदम् इति भावः, विरहि-
गुक्तिरियम् । अत्र तस्य कारण दारुण जलदागमम् उपन्यस्य
कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् प्रतिषेधात् स प्रसिद्ध कार्या-
क्षेपोऽयम् । अत्र सति कारणे फलस्य मरणस्य प्रभावकौर्तनात्
विशेषोक्तिरपि । तदुक्तं दण्डकारिणः, सति तौ फलाभावो
विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति तदनयोः सङ्कर इति बोध्यम्
॥ १३३ ॥ १३४ ॥

अनुप्राप्तेपमुदाहरति नेत्यादि । तव यात्रां प्रवासगमनं
समं चिरं तापाय न भविष्यति, विरहिणं मरु भटिति प्राणा-

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याजिप्यते गतिः ।

सरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं जेमञ्च वर्त्तन्ति ।

न च ते प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय ! मास्मगाः १३७

इत्याचक्षाण्या हेतून् प्रिययादात्तुर्विभक्तः ।

प्रभुत्वेनैव तद्वस्तु प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

जीवितागा वलवती धनाशा दुर्वसा मन ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त ! स्वावस्था तु निवेदिता १३९

त्ययस्य अवश्यम्भावादिति भावः । यदि तु दाम्बणि तटा
यातव्यं याहीत्यर्थः, ते तव अत्र सविषये आशङ्कया अलम् ।
अत्र विरहवेदनया सरणं सूचयन्त्या कयाचित् अनुज्ञामुखेन
विदेशगमनानुमत्या एव कान्तस्य गतिः विदेशगमनम् आचि-
प्यते निषिध्यते. अतः सः अनुज्ञाक्षेप इत्युच्यते ॥ १३६ ॥ १३६ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमुदाहरति धनज्ञेत्यादि । हे प्रिय ! ते विदेश-
गमने इति अध्याहार्यं बहु धनं सुखञ्च तथा वर्त्तन्ति पयि
जेम कुशलञ्च लभ्यम्. अत्र च ते प्राणसन्देहः न तव शीघ्र-
प्रत्यागमनस्य बहुधनलाभस्य च सम्भवादिति भावः. तथापि
मा स्म गा मा गच्छ । अत्र प्रिययादाया प्रियस्य विदेश-
गमनस्य अनुबन्धिनः पोषकान् हेतून् आचक्षाण्या कौर्त्तयन्त्या
कयाचित् स्वाधीनपतिकया इति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया
एव पतिः रुद्धः. विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एव प्रभुत्वा-
क्षेप उच्यते ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

अनादराक्षेपमुदाहरति जीवितेत्यादि । हे कान्त ! मम

असावनादराक्षेपो यदनादरवद् वचः ।

प्रियप्रयाण रुभय्या प्रयुक्तमिह रक्ताया ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

समापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

जोतितागा जीवनेच्छा जनवती दीर्घकाल जीवितुमिच्छामि
इत्यर्थे धनागा सम दुर्गेना तत्र विदेशगमने धनलाभो भवि-
ष्यति इत्येवा आकाङ्क्षा सम नास्त्येव अतः गच्छ वा तिष्ठ,
एवम् अत्राया अभिप्राय इत्यर्थे निवेदिता कथिता । इह
रक्ताया अनुरागिण्या प्रियप्रयाण यत्तु विदेशगमनं रुभय्या वा-
यन्त्रा कयाचित् यत् यस्मात् अनादरवत् अनाग्र्याव्यञ्जक वचः
प्रयुक्तम् अतः अर्था अनादराक्षेप इति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

आशीर्वचनाक्षेपामुदाहरति गच्छेत्यादि । हे कान्त !
गच्छसि चेत् गच्छ, ते तव पन्थानः शिवा निर्विघ्नाः सन्तु,
क्रिन्तु, ~~(१३)~~ भवान् गतः तत्रैव समापि जन्म भूयात्, अयं
भावः तत्र गमने जनरमेव सम मरणं भविष्यति, कृतायाश्च
अवश्यं जन्म भविष्यति, तत् तु तव सन्निधौ भवति चेत् पुन-
स्त्वर्गनं लप्सा इति । अत्र आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वचन-
गैव्या स्वावस्थां सूचयन्त्या कान्तया यत् यस्मात् कान्तस्व-
यात्रा विदेशगमनं निषिध्यते अतः अयम् आशीर्वचनाक्षेपः
॥ १४१ ॥ १४२ ॥

दे सत्यैव यात्रा ते काप्यन्या नृद्यतां त्वया ।

हमद्यैव रुडास्मि रन्ध्रापेक्षेण सृत्युना ॥ १४३ ॥

त्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

गान्तस्याजिप्यते यस्मात् प्रस्थान प्रेसनिघ्नया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेत् गच्छ तूर्णं ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः

शक्तैवन्मुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।

प्रियप्रयाणं साचिव्यं कुर्वत्येवानुरक्ताया ॥ १४६ ॥

परुषाक्षेपमुदाहरति यदेत्यादि । यदि ते तव यात्रा विदेशगमन सत्यैव, तदा त्वया अन्या कापि प्रियतमा नृद्य-
ताम् अन्विष्यताम् । अहं रन्ध्रापेक्षेण छिद्रानुसन्धायिना सृत्युना
अद्यैव न तु कालान्तरे, रुडा आक्रान्ता अस्मि, अद्यैव मम
सृत्युर्भविष्यति इति भावः । इत्यत्र प्रेसनिघ्नया अनुरागवश-
वर्त्तिन्या कयाचित् परुषाक्षरपूर्वकं निहुरवचनमुक्त्वा इत्यत्र
यस्मात् कान्तस्य प्रस्थानं विदेशगमनम् आक्षिप्यते निषिध्यते
अतः एष परुषाक्षेपः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

साचिव्याक्षेपमुदाहरति गन्तेत्यादि । हे कान्त ! गन्ता
गामी चेत् गमिष्यसि यदीत्यर्थः, भविष्यदर्थे क्त्वा । तूर्णं गच्छ
शक्तानां शोकाकुलानां मन्मथरत्नेति भावः, वन्धूनां मुखोद्-
गीर्णां मुखोद्हरिता, प्रयाणपरिपन्थिनः विदेशयात्राप्रतिरोधिनः
रवाः मन्मथुसूचका वणाः, ते कर्णौ पुरा यान्ति अवणोचरी-
भविष्यन्ति इत्यर्थः । पुरायोगे भविष्यदर्थे लट् । अत्र अनु-
रक्ताया कयाचित् साचिव्यं सहायता तूर्णं गच्छेत्यनेनेति भावः,

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियेपिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति करोमि किम् १४७

यत्नाक्षेपः स, यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥१४८॥

क्षणा दर्शनविघ्नाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णा, प्रयागां त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥१४९॥

मोऽग परवशाक्षेपो यत्प्रेमपरतन्त्राया ।

तया निषिध्यते यात्रत्यन्यार्थस्योपदर्शनात् ॥१५०॥

पूर्वत्वा यत् गम्मात प्रियप्रयाण प्रियस्य विदेशयात्रा प्रति-
षिध्यत अत एव मानिञ्चाक्षेप ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

यद्वान्तप निरूपयति गच्छेत्यादि । त्वत्प्रिय तव अनुकुलं
गच्छेति इति वक्तुमिच्छामि, किन्तु मुखात् मा गा इति
मत्प्रियपिणी वाणी निर्गच्छति किं करोमि तव गृहे अव-
स्थानस्यैव मत्प्रियत्वात् इति भावः । अत्र अनिष्टवस्तुनि
गच्छेति गमनविधानं कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतस्य फलस्य
मा गा इति वाणीनि मरणरूपस्य उत्पत्ते जातत्वात् अनर्थ-
क्योपदर्शनात् अनर्थमश्वद्योतनात् विदेशगमनमाक्षिप्यते
इति अयं यत्नाक्षेपः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

परवशाक्षेपमुदाहरति क्षणमित्यादि । हे कान्त । त्वं क्षणं
श्राप्य दर्शनविघ्नाय दर्शनप्रतिबन्धकाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः
पञ्चाणा नेत्रलोम्ना स्पन्दनमपि असहमानात् प्रेम्णः अनु-
गागापरनाम्न प्रणयात् प्रयाण यात्रानुमतिं ब्रूहि प्रार्थय, मया
तस्य प्रेम्ण एव इष्टम् इष्यते । प्रेमाधीनाया मम अनुज्ञया

महिष्ये विरहं नाथ ! देहदृश्याङ्गनं यथा ।

यदन्तर्निद्रां कन्दर्पः प्रहर्तुं मां न पश्यति १५१॥

दुष्कारं जीवनोपायमुपन्यस्योपसृध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याहुस्तपायाच्चेपसीदशम् ॥१५२॥

प्रहर्तैव प्रयान्तीति वाणी बल्लभ ! ते सुखात् ।

अयतापि त्वयेदान्तीं सन्द्रेप्सुणा रुसास्ति किम् १५३

रोषाच्चेपोऽयमुद्रिक्तस्नेहतिर्यन्त्रितात्मना ।

संरञ्जया प्रियारञ्जं प्रयाणं यद्विजिध्यते ॥१५४॥

अल प्रेम्णः अभिमतश्चेत् तव गमनं तदा गच्छेति भावः ।

प्रयाणानुमतिं कामयमानं पतिं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् ।

यत्र प्रेमपरतन्त्रया नायिकया अन्यार्थस्य प्रेमानुमतिग्रहण-

रूपस्य उपदर्शनात् उपदेशात् यात्रा कान्तस्य विदेशगमन-

निषिध्यते इति अयं स प्रसिद्धः परवशात् ॥ १४८ ॥ १५० ॥

उपायाच्चेपमाह महिष्ये इत्यादि । हे नाथ । तव विरह-

सहिष्ये, मम अदृश्याङ्गनम् अदर्शनजनकं कज्जलविशेषं देहि,

किं तत इत्याह यदिति । कन्दर्पः येन कज्जलेन अङ्गे लिप्ते

नेत्रे यस्या तादृशी मां प्रहर्तुं न पश्यति, तव विरहे कन्दर्पो

मा व्यथयिष्यति, यदि तस्याशङ्का न स्यात् तदा तव प्रयाणे

न हानिरिति भावः । अत्र दुष्कारं जीवनोपायं कामादर्शन-

जनकसिद्धाङ्गनविशेषदानरूपं जीवनोपायम् उपन्यस्य तद-

सम्भवात् पत्युः प्रस्थानं विदेशयात्रा उपसृध्यते प्रतिषिध्यते

इति ईदृशम् उपायाच्चेपम् आहुः कवय इति शेषः । १५१॥१५२॥

रोषाच्चेपमुदाहरति प्रहर्तैवेत्यादि । हे बल्लभ ! ते तव

मुग्धा कान्तस्य यावोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।
 बुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरिणागतो भवान् १५५
 इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाचिप्यते गतिः ।
 कान्तस्य कातराद्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६

मुग्धान् प्रणामि गच्छामि इति वाणी प्रवृत्ता उन्नरिता एव
 इत्यग प्रेमणि तत्र प्रयाण दूरापास्त, तदर्थकवाणीनि मरणमपि
 यमभातिमिति भावः, अतः अनुरागस्तादृशोऽपि त्वया शिथिली-
 कृत इत्यागनेनाह अयतेति । इदानीं मन्दप्रेम्णा शिथिलिता-
 नुरागेण अयता गच्छतापि त्वया मम, किम् अस्ति न किमपि
 प्रयाजनमस्त्यर्थः । अयतेति इ गतादित्यस्मात् भौवादि-
 तात् निष्पन्नम् । अत्र उद्विक्तेन अतिरिक्तेन स्नेहेन प्रेम्णा
 निर्यान्त्रित आक्रान्त आत्मा यस्यास्तादृश्या सरब्ध्या कुपितया
 क्रयान्वित प्रियेण आरब्धम् उद्युक्त प्रयाण प्रियकृतविदेश-
 गमनोद्योग इत्यर्थः यत् यस्मात् निषिध्यते अतः अय रोषा-
 क्षेपः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

मूर्च्छाक्षेप निरूपयति मुग्धेत्यादि । काचित् मुग्धा
 कान्तस्य यावत्तया विदेशगमनस्य उक्तिश्रवणात् एव न तु
 विदेशगमनात् मूर्च्छिता मोह प्राप्ता, अथ बुद्ध्वा सज्जा लब्ध्वा
 बुद्धेति पाठे सज्जातचैतन्या प्रियं दृष्ट्वा वक्ति भवान् किं कथं
 चिरिण आगतः, एतादृशं विलम्बं कृत्वा कथमागतोऽसीत्यर्थः ।
 अन्यत्र तत्काले गमनश्रवणकाले सम्भूता मूर्च्छा यस्याः तया
 कातराद्या मुग्धया कान्तस्य गतिः यत् आचिप्यते निषिध्यते
 स ईदृशः मूर्च्छाक्षेपः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

प्रातं न कृतं कर्णं स्त्रीभिर्नधुनि नार्पितम् ।

द्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

सावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्य कर्म तद्योन्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

सुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

इति सुखेन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्त्तिनः ।

तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥

अनुक्रोशाक्षेप निरूपयति नेत्यादि । तव द्विषां शत्रूणां स्त्रीभिः नीलम् उत्पलं न प्रातः न कर्णं कृतं मधुनि च न अर्पितं सुतरा दीर्घिकासु एव विशीर्णं विशुष्कम् । अत्र राजविषया रतिर्ध्वन्यते, तेषां पराजयेन मरणात् पलायनाच्चेति भावः । अत्र उत्पले सानुक्रोशमिव सदयमिव तस्य उत्पलस्य योग्यं कर्म स्त्रीजनकर्तृकाघ्राणादिकं व्यावर्त्य निषिध्य शोच्याया अवस्थाया अनुपभोगेन वापीषु विशीर्णतारुपाया उपदर्शनात् प्रदर्शनात् असौ अनुक्रोशाक्षेपः । १५७ ॥ १५८ ॥

श्लिष्टाक्षेपमुदाहरति अमृतात्मनीत्यादि । अमृतस्येव आत्मा स्वभावो यस्य तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थः, अन्यत्र अमृतं जलं तदात्मके, पद्मानां द्वेष्टरि पराजयकारिणि, अन्यत्र सहोचकत्वात् शत्रौ तथा स्निग्धे तारके आर्चिकनीनिके यस्य तस्मिन् तव अस्मिन् सुखेन्दौ सति अपरेऽ इन्दुना किं न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । इत्यत्र तत्समान् तस्य सुखेन्दोः सदृशान् गौणम् आरोपितं यत् इन्दुः सुखमित्यर्थः तद्वर्त्तिनः

यत्रो न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।
 न तपः सञ्चितं किञ्चिद् गतञ्च सकलं वयः ॥ १६१ ॥
 यस्मादनुशयान्तेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
 अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥
 किमयं शरदम्भोदः किवा हंसकटस्वकम् ।
 रुतं नूपुरमवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
 इत्ययं मशयान्तेपः मंशयो यन्निवर्त्यते ।
 धर्मेण हंसमुलभेनास्पृष्टधनजातिना ॥ १६४ ॥

तदोशान् गुणान् दर्शयित्वा मुख्य इन्द्र आक्षिप्तं प्रतिपिबु.
 दत्यत तथाविधं तादृशं श्लिष्टाक्षेपः अयम् अस्य श्लेषमूलक-
 त्वात् इति भावः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

अनुशयान्तेपमुद्दिशति अर्थ इति । कश्चित् अर्थः धनं न
 सम्भृतं, काचित् विद्या च न अर्जिता, किञ्चित् तपः न
 सञ्चितं सकलं वयश्च गतम् । अत्र यस्मात् अनुशयोत्तरं पश्चा-
 त्ताप्रवृत्तं यथा तथा गतायुषा जनेन अर्थार्जनादेः व्यावृत्ति-
 अभावः दर्शिता तस्मात् अयम् अनुशयान्तेपः ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

मशयान्तेपमुदाहरति किमित्यादि । अयं किं शरदम्भोदः,
 शरत्कालीनं जलापगमात् शुभ्रं मेघः, किवा हंसानां कट-
 स्वरः समृद्धः, किन्तु नूपुरमवादि नूपुरध्वनिमदृशं रुतं श्रूयते,
 तस्मात् तोयदः मेघः न । अत्र अस्पृष्टा धनजातिर्येन तादृशेन
 हंसमुलभेन केवलहंससम्बन्धिना धर्मेण तादृशरूपेण यत्
 तस्मात् मशयः निवर्त्यते तस्मात् अयं मशयान्तेपः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति ।
 कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥१६५॥
 अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्यते ।
 विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥१६६॥
 न स्तूयसे नरेन्द्र ! त्वं ददासीति कदाचन ।
 स्वमेव सत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥१६७॥
 इत्येवमादिराक्षेपः हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।
 अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य जहितुम् ॥१६८॥
 इति आक्षेपचक्रम् ।

अर्थान्तराक्षेपमुद्दिशति चित्रमिति । तै तव विक्रमः आ-
 क्रान्त विश्वेन तादृशोऽपि न शाम्यति एतत् चित्रमाश्चर्यम् ।
 वा अथवा उदीर्णस्य उद्दीप्तस्य हविर्भुज अग्ने. तृप्ति कदा
 दृश्यते न कदापि इत्यर्थः । इह अत्र तत्सधर्मण. तस्य विक्रमस्य
 सधर्मणः समानधर्मस्य अर्थान्तरस्य हविर्भुक्त्वस्यभावरूपस्य
 दर्शनात् प्रदर्शनात् प्रक्रान्तः चित्रमिति पदेन प्रस्तुतः विस्मयः
 यत् निवार्यते, अयम् अर्थान्तराक्षेपः अर्थान्तरेण प्रस्तुतस्या-
 क्षेपात् । अत्र राजविषयिणी रतिर्ध्वन्यते ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमुद्दिशति नेत्यादि । हे नरेन्द्र । त्वं ददासीति
 हत्वा कदाचन न स्तूयसे, यतः अर्थिनः तव धनं स्वं निज-
 स्वत्वात्सदीभूतमेव ब्रुवा इति शेषः गृह्णन्ति । एतेन राज्ञो-
 ऽतीवदानशीलत्वं सूचितम् । इत्यत्र स्वमेवेति हेतुवशात् प्रस्तुत-
 राजस्तवस्य आक्षेपात् हेत्वाक्षेपः अयम् आक्षेपस्य हेतुनाध्य-

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥१६६॥

त्वात् । पनया एव दिशा रीत्या अन्योऽपि विकल्पः आक्षेपस्य
भेद उक्तितु निरूपयितुं शक्यः धीमद्भिरिति शेषः । कारणा-
क्षेपे तु कारणस्येव आक्षेप इह तु कारणेन आक्षेप इत्यनयो-
भेद इति बोध्यम् ॥ १७७ ॥ १६८ ॥

इति उक्तरूपम् आक्षेपालङ्काराणां चक्रं समूहः ।

अर्थान्तरन्यासमाह ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि वस्तु
प्रकृतं प्रस्तुत्य उपन्यास्य तस्य साधने प्रमाणीकरणे समर्थस्य
अन्यस्य अप्रकृतस्य वस्तुनः विषयस्य कीर्तनं स अर्थान्तरन्यासः
ज्ञेयः । अत्र प्रस्तुत्य इति तात्पर्येण प्रथमं प्रकृतस्य कीर्तनं
तत्तत्समर्थकस्य उपन्यास इति सूचितम् । कदाचित् वैप-
रीत्यमपि दृश्यते । भोजराजेन स विपरीतार्थान्तरन्यासोऽभि-
हितः । यथा, प्रतिकूलतासुपगते हि विधौ विफलत्वमेति
बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः कर-
मदममपीति । अत्र पूर्वाह्वाक्यं परार्हस्य समर्थकमपि
प्रागुपन्यासम् । वस्तुतस्तु प्रस्तुतस्य पूर्वोक्तस्य परोक्तस्य वा
अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति निष्कर्षः । अत्र समर्थ-
समर्थकयोः सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावश्च साधर्म्येण
वैधर्म्येण वा भवतीति दर्पणकारः । यथा, सामान्यं वा विशेषेण
विशेष्येण वा यद्वि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थते ।

विश्वव्यापी विशेषस्यः त्रेधाविधो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लज्जिताः ।

उदाहरणमालेखां रूपव्यक्तौ निदर्शयते ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेते सूर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छत एवास्ते नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

अर्थान्तरन्यासस्य भेदानाह विश्वव्यापीत्यादि । विश्वव्यापी सर्वत्र सम्पन्नोऽत्र विशेषस्य अन्वयः, त्रेधाविधो त्रिरुपदान्वितः, विरोधवान् प्रकृतविरोधी, अयुक्तकारी अनुचितवार्थकर्ता युक्तात्मा औचित्ययुक्तः, युक्तायुक्तः कियदनेन युक्तः कियता वा व्युक्तः, तथा विपर्ययः वैपरीत्यगुणयुक्तः । अस्य अर्थान्तरन्यासस्य प्रयोगेषु इत्येवमादयः एवम्भकारा भेदाः विशेषा लज्जिता अनुभूता एषाम् उक्तभेदानां तादृगनानाम् अन्येषाञ्च रूपस्य स्वरूपस्य व्यक्तौ व्यक्तीकरणे वक्ष्यमाणः उदाहरणमाला निदर्शयते ॥ १७० ॥ १७१ ॥

विश्वव्यापिनमुदाहरति भगवन्ताविति । भगवन्तौ षडैश्वर्यशालिनौ जगतां नन्दे नयनस्वरूपौ सूर्याचन्द्रमसौ अपि का कया अन्येषामिति अपिना सूच्यते । अस्तु गच्छत एव, पश्य । इदमर्थं समर्थयति नियतिरिति । केन नियतिर्भास्य लङ्घ्यते अतिक्रम्यते न केनापीत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादवाक्यरूपस्य समर्थकस्य विश्वव्यापित्वं ब्रह्मादिकौटपर्यन्तानां सर्वेषामेव नियत्यधीनत्वात् इति सामान्येन पूर्वोक्तद्विपादगतवाक्यस्य विशेषस्य समर्थनात् विश्वव्यापिनामर्थान्तरन्यासः ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।
 नन्यात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥
 उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।
 ननु दक्षिण्यसम्पन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥
 जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।
 अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

विशेषस्यमुदाहरति पयोमुच इति । पयोमुच जलदा
 शरीरिणां परीतापं हरन्त्येव । उक्तमर्थं समर्थयति नन्विति ।
 महताम् आत्मलाभः जन्मग्रहणं परिषां दुःखस्य उपशान्तये
 नाशाय ननु नियतम् । अत्र महताम् इत्युक्तेर्न साधारण-
 प्राणिनामिति विशेषलाभात् उत्तरवाक्यरूपेण सामान्येन पूर्व-
 वाकारूपस्य विशेषस्य समर्थेनात् विशेषस्यनामार्थान्तरन्यास
 ॥ १७३ ॥

अथाविदमुदाहरति उत्पादयतीति । मलयमारुत लोकस्य
 प्रातिम् उत्पादयति । तथाहि, दक्षिण्यसम्पन्न दक्षिण्येन
 दक्षिणदिक्प्रसम्पन्नेन मलयस्य दक्षिणात्यत्वात् इति भावः ।
 अन्यत्र औदार्येण सम्पन्नं युक्तं लोकं सर्वस्य प्रियो भवति
 ननु । अत्र श्लेषमूलत्वेनैव उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यसमर्थेनात्
 अथाविदनामार्थान्तरन्यासः ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति जगदिति । एष निशाकर मलि-
 नोऽपि मकनङ्कोऽपि जगत् आनन्दयति । तथाहि द्विजेश्वरः
 ब्राह्मण्येष्ट सदोषोऽपि परान् अन्यान् अनुगृह्णाति उपदेश-
 दानादिना इति भावः । अत्र निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन

मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोऽप्यलिनां ध्वनिः ।
 कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥
 अयं मम दहत्यङ्गमभोजदलसंस्तरः ।
 हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥
 क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम्

द्विजिखरानुग्रहरूपेण सामान्येन विशेषस्य समर्थनं तच्च
 सदीपत्वानुग्राहकरूपयोर्विरुद्धधर्मयोः सामानाधिकरण्यात्
 विरोधयुक्तमिति विरोधवदर्थान्तरन्यासः ॥ १७५ ॥

अयुक्तकारिणमुदाहरति मध्विति । मधुपानेन कलात्
 मधुरात् अलिनां भ्रमराणां कण्ठात् निर्गतोऽपि ध्वनिः
 कामिनां कर्णस्य कटुर्भवति । तथाहि, पापम् ईदृशं दुःखद-
 मित्यर्थः । एतेन कामित्वस्य पापत्वमुक्तम् । अत्र पापस्य
 दुःखकररूपसामान्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वनिरूपविशेषस्य
 समर्थनात् तस्य सयुक्तत्वात् अयुक्तकारिणामार्थान्तरन्यासः
 ॥ १७६ ॥

युक्तात्मानमुदाहरति अयमिति । अयं हुताशनप्रतिनिधिः
 अग्निसदृशः अभोजानां पद्मानां दलैः संस्तरः शय्या मम अङ्ग-
 दहति । तथाहि, दाहः दाहकता आत्मा स्वभावः दाहकत्व-
 रूपा प्रकृतिरित्यर्थः अग्नेरिति शेषः युज्यते, अत्र पद्मदलरूप-
 शय्यायाः हुताशनप्रतिनिधित्वेन अङ्गदाहकत्व युक्तम् इति
 सामान्येन विशेषस्य समर्थनात् । युक्तात्मनामार्थान्तरन्यासः
 ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति क्षिणोलित्यादि । शीतांशुः कामं

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोद्भवोः ।

तत्र यद् भेदकयन व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगान्धीर्यप्रभृत्यसुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मैकैव वर्तिता ।

प्रतीतिविषयप्राप्तिर्भेदस्योभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥

व्यतिरेकमाह शब्दोपात्ते इति । द्वयोर्वस्तुनोः उपमानोप-
मेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मप्रतिपादकशब्दप्रयोगेण
बोधिते वा प्रतीते साधारणधर्मवाचकशब्दानुपादानात् व्यञ्ज-
नया सूचिते सति तत्र तयोरित्यर्थः, पठार्ये सप्तमी । यत्
भेदकयन विशेषप्रतिपादनं स व्यतिरेकः कथ्यते । तथाच,
उपमानोपमेययोः उत्कर्षापकर्षयोक्तकवैशिष्ट्यकयनं व्यतिरेकः
इत्युक्तम् । अत एवोक्तं विष्णुनाथेन यथा, आधिक्यमुपमेयस्यो-
पमानान्यूनतायवा । व्यतिरेक इति । तत्र उत्कर्षोदाहरणानि
वक्ष्यमाणानि, अपकर्षोदाहरणं दर्पणकारणोक्तम् । यथा,
क्षीरः क्षीरोऽपि शशौ भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम
प्रसीद सुन्दरि । यौवनमनिवर्त्ति यातनु । अत्र उपमेयस्य
यौवनस्य उपमानात् चन्द्रादचिरस्यायित्वेनापकर्षः । १८० ॥

तत्रैकव्यतिरेकमाह धैर्येत्यादि । धैर्यम् अनौदत्यम् अनति-
क्रान्तवैकल्यञ्च, लावण्यं नौन्दव्यं लवणमयत्वञ्च, गान्धीर्यं
दुरवगाहस्वभावत्वञ्च अगाधत्वञ्च इत्यादिभिर्गुणैः, त्वम् उदन्वतः
समुद्रस्य तुल्योऽसि केवलम् ईदृशेन अतिमनोहरैः इत्यर्थः
वपुषा शरीरेण ते तव भेद उदन्वत इति शेषः । अत्र एकद्व

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।

अमावज्जनमद्भागस्त्वन्तु चामौकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

ताशौ पिण्डता चोभौ यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

त समुद्रश्च दुर्वारौ महामत्त्वौ सतैजसौ ।

यात् युजयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

यामि एव ततिना स्थितेन धर्मेण प्रतिमनोहरवपुषस्त्वरूपेण

यामि ततिना उपमयोपमानस्थितस्य भेदस्य उपमेयोत्कर्षस्य

यामि नापकर्षस्य चेत्यर्थे प्रतीतिविषयप्राप्ते प्रतीतत्वात्

य यय अयम एकव्यतिरेक, एकमात्रगतधर्मस्य एव उभयो-

र्भेदमाधने इति भावः ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमुदाहरति अभिन्नेत्यादि । अम्बुराशि भ-

वान् अपि उभौ अभिन्नवेलौ अनतिक्रान्तमर्यादौ तथा गम्भीरौ

दरवगाह्यभाव अगाधश्च इत्यर्थः । किन्तु असौ अम्बुराशि

अवनमद्भाग सामुद्रिकजनस्य क्षणत्वादिति भावः, त्वन्तु

चामौकरद्युति काञ्चनवर्ण अतिसुन्दर इत्यर्थः । इह उभयोः

उपमानोपमेययोः कारणं पिण्डता च इमौ उभौ भेदकौ

भेदमाधने गुणौ यत् पृथक् दर्शितौ, अतः अयम् उभयव्यति-

रेक उभयनिष्ठत्वादनयोर्भेदकयोरिति भावः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

महेश्वरव्यतिरेकमुदाहरति त्वमित्यादि । त्व समुद्रश्च दुर्वारौ

दृष्टेः अवार्यवेगश्च, महामत्त्वौ सत्त्वगुणाधिक प्रबलजल-

जलप, सतैजसौ महाप्रतापः सवाडवानलश्च इत्यर्थः, अयन्तु

यवया भेदः स नमदः जडात्मा जलमयस्वरूप अनात्मजीवन्त-

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।
 साक्षेपश्च सहेतुश्च दृश्यते तदपि ह्यस् ॥ १८६ ॥
 स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामकरोऽपि सन् ।
 तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥
 वहन्नपि महीं ह्यत्क्ष्मां सशैलद्वीपसागरात् ।
 भर्तृभावाद् भुजङ्गानां श्लेषस्त्वत्तो निवृत्त्यते ॥ १८८ ॥

स्वभावः । भुजङ्गो षट्पुं लुन्निपुणः अन्यत्र अतिवेगवान् । अत्र
 भेदकरो धर्तव्यो श्लेषरूपत्वात् श्लिष्टत्वात् इत्यर्थः एष सश्लेष-
 व्यतिरेक इति न च अत्र साधारणधर्माणां श्लिष्टत्वे सश्लेषव्यति-
 रेक इति वाच्यं तथात्वे सर्वत्रैव सश्लेषव्यतिरेकत्वप्रसङ्गात्
 कश्चित् शब्दहेतुश्च कश्चिद्वा अर्थश्लेषस्य सङ्गावस्य दुर्वारत्वात्
 इति दुर्धीभिर्भाव्यम् । पुनश्च अस्य भेदक्य दृश्यते साक्षेप-
 सहेतुश्च । उदाहरणे तु अनयोर्वक्ष्यमाणे इति ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

साक्षेपव्यतिरेकमुदाहरति स्थितिमानिति । मकरालय-
 समुद्र इति मलिनः । अतः स्थितिमान् अनुलङ्घितमर्याद-
 अपि, धीरोऽपि गभीरोऽपि अन्यत्र दुरवगाहस्वभावोऽपि तथा
 रत्नानाम् आकार उत्पत्तिस्थानमपि अन्यत्र गुणरत्नानाम् आ-
 धारोऽपि इत्यर्थः तव कक्षां सादृश्यं न यात्येव न प्राप्नोति एव ।
 अत्र उपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण साध्यप्राप्तेराक्षेपात् सा-
 क्षेपव्यतिरेकः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमाह वहन्निति । सशैलद्वीपसागरा ह्यत्क्ष्मां
 समग्रा मही । वहन्नपि श्लेषः । अनन्त भुजङ्गानां पन्नगानाम्
 अथच विटानां, भुजङ्गो विटसर्पयोः इति कोषः । भर्तृभावाद्

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमौदृशः ।

प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८६ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति द्वयोनयनयोर्भिदा ।

कमलं जलमंगोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १८७ ॥

पद्मविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।

तदन्तु नगनद्वन्द्वं तत्र तद्गुणभूषितम् ॥ १८८ ॥

स्वामित्वात् लज्ज निरूप्यते निरुप्यो भवति । अत्र भुजङ्ग-
पतितरूपधर्मस्य लक्षणेनया उपमानभूतानन्तापकर्षे हेतुत्व-
कीर्तनात् सन्नेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

इत्य शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य
निरूपयति । शब्दोपादानेति शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य
उपादानेन यत् सादृश्य तस्य व्यतिरेकः अयं पूर्वोक्तिप्रकारः ।
प्रतीयमान सादृश्य यत्र तादृशोऽपि व्यतिरेकोऽस्ति अधुना स
अभिधीयते इत्यन्वयः ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखमिति । तत्र मुखं कमलञ्च, अनयोर्द्वयोः इति
भिदा भेदः, कमलं जलमंगोहि जलज त्वन्मुखन्तु त्वदुपाश्रय-
त्वङ्गैकाधारम् । अत्र साधर्म्यस्य अप्रयोगेऽपि मुखकमलयो-
रस्य प्रमिश्रितत्वात् प्रतीयते इति प्रतीयमानव्यतिरेकः ॥ १९० ॥

अभ्रविलासमिति । मृगस्य ईक्षणं नयनम् अभ्रविलासं भ्रू-
विलासमिति तथा अस्पृष्टं मदरागो येन तादृशम् अप्राप्तमद्य-
पानजनितनौहित्यमित्यर्थः, तत्र इदं नयनद्वयन्तु तद्गुणभूषित
भ्रूविलासयुक्तं स्पृष्टमदरागञ्च इत्यर्थः । अत्र उपमानमृगेक्षणो-
पमेयनयनद्वयानां विरुद्धधर्मवत्त्वमेव दर्शितं सादृश्यं प्रतीय-
मानव्यतिरेकः ॥ १९१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमावोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।
 सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १८२ ॥
 त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
 भ्रमद्भ्रमरमत्स्योजं लोलनेत्रं सुखन्तुते ॥ १८३ ॥
 चन्द्रोऽयमस्वरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।
 नभो नक्षत्रमालीदसुत्फुल्लकुसुदं पयः ॥ १८४ ॥

उक्तोदाहरणयोः फलं दर्शयति पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्मिन्
 उदाहरणे त्वन्मुखमित्यत्र भेदमात्रस्य उपमानोपमेययोर्भेदका-
 धर्ममात्रस्य उक्तिः । न तु उत्कर्षस्य अपकर्षस्य वा, भेदश्च द्विधा
 विरुद्धधर्माध्यासः कारकभेदश्च । अत्र तु कारणभेद एवेति
 बोध्यम् । अस्मिन् अव्यवहिते उदाहरणे अभ्रूविलासमित्यत्र
 आधिक्यस्य उपमानोपमेययोर्निकर्षोत्कर्षरूपस्य दर्शनम् अत्र
 तु विरुद्धधर्माध्यास एव भेदकारणमित्यवधेयम् । अन्यश्च
 सदृशव्यतिरेकः प्रदर्श्यते उदाह्रियते ॥ १८२ ॥

सदृशव्यतिरेकः शब्दमुदाहरति त्वन्मुखमिति । तव मुखं
 पुण्डरीकं पद्मञ्च फुल्ले विकसिते, फुल्लत्वमेकत्र स्मितशोभितत्वम्
 अन्यत्र प्रकाशमात्रं, तथा सुरभिगन्धिनी, अत्र फुल्लत्वसुरभि-
 गन्धित्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शब्दम् । अमृतं
 भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन् तत्, ते सुखन्तु लोले नेत्रे यस्मिन्
 तादृशम् । अत्र असामान्यमपि भ्रमद्भ्रमरदत्त्वं लोलनेत्रत्वञ्च
 प्रायशः सदृशमेव न तु विरुद्धमिति सदृशव्यतिरेकोऽयं शब्दः
 ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकमार्थमुदाहरति चन्द्र इति । अयम् अस्म-

प्रतीयमानशौक्लादि साम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।

कृतः प्रतीतगङ्गोश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्भसोः १८५

पर्वत शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।

भृङ्गनेतादितुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १८६ ॥

परत्वालो कसंहाय्यमवाय्यं सूर्यरश्मिभिः ।

रातम आकाशभूषण चन्द्र, अय हंस तोयस्य भूषणम्, इदं नभ आकाश नक्षत्रमानि ताराविराजित, पयश् उत्फुल्लानि कुमुदानि यस्मिन् तादृशम् । नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुद पय इति च पाठः कचित् दृश्यते । अत्र चन्द्रहंसयोराकाश-पयसोऽय उपमानोपमेययोः सादृश्यमर्थतः प्रतीयते इति सदृश-व्यतिरेक आर्थे ॥ १८४ ॥

प्रतीयमानेति । अस्मिन् चन्द्रोऽयमित्यत्र उदाहरणे प्रतीय-मान वाचकगङ्गाप्रयोगात् आर्थं शौक्लादि साम्य ययोः तादृ-गर्थो चन्द्रहंसयोः प्रतीता प्रसिद्धा श्रद्धिर्ययोस्तथाभूतयोः विय-दम्भसो आकाशजनयोः उपमानोपमेययोः भेदः कृतः दर्शित इति सादृश्यस्य शब्दानुपात्तत्वात् सदृशव्यतिरेक आर्थ इति भावः ॥ १८५ ॥

पर्वतेति । पर्वत पूर्वस्मिन् त्वन्मुखमित्यत्र उदाहरणे उभय-त्रापि उपमानोपमेययोरुभयोरपीत्यर्थः शब्दवत् शब्दोपात्तं साम्य भेदक, भृङ्गनेतादिभ्रमदभ्रमरत्व लोलनेत्रत्वञ्च तुल्य विद्यानुविस्वतया सादृश्यबोधक, तत् तस्मात् सदृशव्यतिरेकः गाञ्छ इति भावः ॥ १८६ ॥

मन्नातिव्यतिरेक दर्शयति अत्रेति । यूना यौवनप्रभव

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १८७ ॥

सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नसन्धैरदर्शि यत् ॥ १८८ ॥

व्यतिरेकचक्रम् ।

प्रसिद्धहेतुव्याहृत्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १८९ ॥

तमः मोहः अन्धकारश्च अरुणालोकमंहार्यं रत्नानाम् आलोकेन
अमंहार्यं हर्तुमशक्यं सूर्यरश्मिभिः अवार्यम् अनाश्रयं तथा
दृष्टिः चक्षुः ज्ञानश्च तस्या रोधः आवरणं तत्करम् । अत्र श्लेषेण
तमः पदोपात्तयोर्मोहान्धकारयोर्विरुद्धधर्मत्वकीर्तनेऽपि दृष्टि-
रोधकत्वसाम्यात् सजातिव्यतिरेकः ॥ १८७ ॥

सजातिव्यतिरेकं घटयति सजातीति । यत् यस्मात् दृष्टि-
रोधितया तुल्यम् इदं तमः मोहरूपम् अन्यैः साधारणधर्मैः
रत्नालोकहार्यत्वादिभिः तमोजाते, अन्धकारजातित, भिन्नम्
अदर्शि प्रदर्शितम्, अतः अयं सजातिव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

विभावना निरूपयति प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये प्रसिद्धस्य
विख्यातस्य हेतोः कारणस्य व्याहृत्या अभावप्रदर्शनेन यत्
किञ्चित् कारणान्तरं वा स्वाभाविकत्वं स्वतःसिद्धत्वं विभाव्य
विशेषेण अभिनिवेशेन भाव्यं चिन्तनीयं सा विभावना ।
तथाच, प्रसिद्धं हेतुमन्तरेण फलोत्पत्तिदर्शनात् तस्य यत्
किञ्चित् गूढकारणान्तरस्य वा तदनुपपत्त्या स्वाभाविकत्वस्य वा
भावनावैचित्र्यं विभावनेति बोध्यम् । दर्पणकारस्तु, विभा-
वना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते, इत्याह ॥ १८९ ॥

अपीतजीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीम्भनोहरम् ॥ २०० ॥

अनञ्जिताऽसिता दृष्टिभूरनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ! ॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् जीवत्वादन्यहेतुजम् ।

अहेतुकञ्च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

कारणान्तरविभावनामाह अपीतेति । जगत् अपीताः
अकृतमधुपानाः अथच जीवाः मत्ताः कादम्बाः हंसविशेषा
यस्मिन् तत्, असंमृष्टं मार्जन्या अपरिष्कृतम् अथच अमल
निर्मलम् अम्बरम् आकाशं यस्मिन् तत्, तथा अप्रसादितं
केनाप्यपरिष्कृतम् अथच शुद्धम् अम्बु जलं यस्मिन् तथाभूतम्
अतएव अतिमनोहरम् आसीदित्यन्वयः । अत्र प्रसिद्धस्य जीव-
त्वकारणस्य पानस्य, अमलत्वकारणस्य मार्जनस्य, शुद्धिकार-
णस्य प्रसादनस्य अमडावेऽपि तत्तत्फलोत्पत्तिः शरत्कालरूपं
कारणान्तरं विभावयतीति कारणान्तरविभावना ॥ २०० ॥

स्वाभाविकत्वे विभावनामाह अनञ्जितेति । हे सुन्दरि ।
तव दृष्टि अनञ्जिता अञ्जनेन अननुलिप्तापि असिता श्यामला,
भूः अनावर्जिता अनाकृष्टापि नता वक्रोक्ता, अयमधरश्च
अरञ्जितोऽपि अरुणः अत्र प्रसिद्धमसितत्वकारणम् अञ्जनं
वक्रताकारणमार्जनम् अरुणताकारणं रञ्जनं [तदभावेऽपि
तत्तत्फलोत्पत्तिः स्वाभाविकत्वमेव भावयतीति स्वाभाविकत्व-
विभावना ॥ २०१ ॥

उक्तयोरुदाहरणयोर्नञ्चञ्चं सङ्गमयन् विरोधं परिहरति
यदिति । पूर्वोदाहरणे अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यमित्यर्थं

वह्मं निसर्गसुरसि वपुःश्याजमुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्ताद्बुद्धत् स्मर ॥२०३॥

निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।

उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥२०४॥

इति विभावनाचक्रम् ।

जीवत्वादि अन्यहेतुज शरत्कालरूपकारणान्तरजन्य, द्वितीयो-
दाहरणे अङ्कितत्वाद्यजन्यम् अमितत्वादि अहेतुक स्वभा-
विकम् । इह उदाहरणद्वये तस्य अन्यहेतुजत्वस्य अहेतुकस्य
च विवक्षा बहुरिच्छा इत्यत अविरुद्धता विरोधाभावः । अय-
ं भावः कारणभावे कथं कार्योत्पत्तिः, कारणत्वस्य कार्याव्यव-
हितपूर्ववर्तित्वनियमात् कार्यत्वस्य कारणव्यवहितोत्तरवर्ति-
त्वनियमाच्च अतः आपाततः विरोधादगतादपि बहुरिच्छा-
वशात् कारणान्तरस्य स्वभावरूपालौकिककारणस्य दानुमन्शा-
नात् वैचित्र्यजनकत्वाच्च न विरोध इति सुधीभिर्विवेच्यम् ॥२०२॥

पूर्वं स्वभावस्यार्थत्वमुक्तं सम्प्रति शब्दः स्वाभाविकत्व-
मुदाहरति ब्रह्ममित्यादि । वह्मं मुखं निसर्गेण स्वभावेन
सुरभि सुगन्धि, वपुः शरीरम् अश्याजेन अक्षपटेन सुन्दरं
स्वभावसुन्दरं न तु आहार्यशोभयेत्यर्थः, चन्द्रः अकारणरिपु-
अहेतुकशत्रुः तथा स्मरं कामं निर्निमित्ताद्बुद्धत् अकारण-
शत्रुः अत्र निसर्गादिपदैः साक्षात्प्रत्यक्षोभूतं लौकिक-
इत्यर्थः हेतुः निवर्तितः, सुरभित्वादिरूपं फलञ्च उक्तं, तत्
तन्मात् सा प्रसिद्धा शब्दगतस्वाभाविकत्वलक्षणा विभावना
इति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

इति उक्तस्य विभावनाचक्रं विभावनासमूहः ।

वस्तु किञ्चिद्भिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उक्तिः संचे परूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥२०५॥

पिवन्मधु ययाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्यसन्नदसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुट्मलम् ॥२०६॥

इति प्रौढाङ्गनावद्वरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्याञ्चिदपि वालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥२०७॥

समासोक्तिमाह वस्तु इति । किञ्चित् किमपि वस्तु अभि-
प्रेत्य सकल्प्य तत्तुल्यस्य तत्सदृशस्य अन्यस्य वस्तुनः उक्तिः
कथं सा सचेपरूपत्वात् सचेपेण उक्तत्वात् समासोक्तिरिष्यते
सचेपस्यैव समासत्वादिति । अयं भावः, द्वयोः प्रस्तुताप्रस्तु-
तयोः शब्देन प्रतिपादने भूयान् विस्तारः, स च न वैचित्र्य-
भावहतीति एकस्याप्रस्तुतस्य शब्देन प्रतिपादने व्यञ्जनया
प्रस्तुतार्थस्य बोधनमतीवचमत्कारपदवीमारोहतीति सचेपो-
क्तिरिति । उक्तञ्च ध्वनिकृता, वाच्योऽर्थो न तथा स्वदते प्रती-
यमान म यथेति । दर्पणकारस्तु समासोक्तिः समर्थत्र कार्य-
निर्णयविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन
इत्याह ॥ २०५ ॥

समासोक्ते कार्यनिर्णयविशेषणघटितत्वात् प्रथम कार्य-
घटिता समासोक्तिमुदाहरति पिवन्नित्यादि । भ्रमरः फुल्लपङ्कजे
विक्रानितारविन्दे ययाकाम मधु पिवन् असन्नदसौरभ्यम् अ-
ज्ञातमधुगन्धम् अपि कुद्वल चुम्बति पश्य । इत्यत्र प्रौढायाम्
अद्वनायाम् आवद्धा रतिलीला येन तादृशस्य रागिणः अनु-
रागवतः कामिनः कस्याञ्चित् वालायाम् सुधायाम् इच्छावृत्तिः

विशेष्यमात्रमिदं तुल्याकारविशेषणा ।

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

रुढमूलः फलभरैः पुष्पान्निशमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमामादितो मया २०९

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सुच्छायः स्यैर्यवान् दैवादिषु लब्धो मया द्रुमः २१०

अभिलाषोदयः विभाव्यते ध्वन्यते इति अप्रस्तुतात् भ्रमर-
कार्यात् प्रस्तुतस्य कासुककार्यस्य प्रतीति ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

विशेषणघटितभेद दर्शयति विशेष्येति । विशेष्यमात्र
विशेष्यपदमात्रं भिन्न श्लेषाभावात् एवमात्रबोधक यत्र सा
तुल्याकारविशेषणा तुल्याकार श्लेषवशात् वाच्यव्यङ्ग्योभयधर्म-
बोधक विशेषण यत्र सा इत्येकविधा अस्ति, अपरा च भिन्नञ्च
अभिन्नञ्च विशेषण यत्र तादृशी इति द्वितीयाऽपि अस्ति ॥ २०८ ॥

यथाक्रममुदाहरणे दर्शयति रुढ इति । रुढ प्रवृद्ध मूल
शिफा मूलधनञ्च यस्य स, फलानां भरैः समूहैः बहुभिर्धनैश्च
अनिशम् अर्थिनः पुष्पान् प्रतिपालयन्, तथा सान्द्रा घना
छाया अनातपप्रदेश कान्तिश्च यस्य तादृश मः प्रसिद्धः अय
महान् वृक्षः मया आमादित प्राप्तः ॥ २०९ ॥

अनल्पेति । अनल्प, बहुलः विटपानां शाखानाम् आभोगः
विस्तारः यस्य स, फलानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः विद्यते अस्य
स, शोभना छाया अनातपप्रदेश कान्तिश्च यस्य स, तथा
स्यैर्यवान् स्यैर्यं सारवत् तद्वान् दृढप्रतिज्ञश्च । उक्तञ्च,
व्यवसायादचलनं स्यैर्यं विघ्ने महत्यपीति । एवम्भूतः एष
द्रुमः मया दैवात् लब्धः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद् वृत्तत्वेनोपवर्णितः ।
 मर्षं साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥२११॥
 निवृत्तव्यालमंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।
 पत्रलम्बोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥२१२॥
 इत्यपर्वममासोक्तिः पूर्वधर्मनिवृत्तनात् ।
 समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिसूचनात् ॥२१३॥

इति समासोक्तिचक्रम् ।

उभयत्र लक्षणं मङ्गमयति उभयत्रेति । उभयत्र पद्ययोः
 त्रिषु पुमान् वृत्तत्वेन उपवर्णितः, पूर्वत्र उदाहरणे सर्वे
 धर्मा साधारणा श्लेषमूलत्वात् विशेष्यपदमात्रं श्लेषस्पर्शा-
 भावात् भिन्नमिति । परत्रोदाहरणे तु द्वयम् आद्यद्वितीये
 विशेषणे श्लेषाभावाद् भिन्ने, तृतीयचतुर्थे श्लेषोपष्टम्भात् अभिन्ने
 इति भिन्नाभिन्नविशेषणत्वम् ॥ २११ ॥

अपर्वममामोक्तिमुदाहरति निवृत्तेत्यादि । निवृत्त. व्यालानां
 सर्पाणां खलानाञ्च मसर्गः यस्मात् स, निसर्गेण स्वभावतः
 मधुराणां मुमिष्टजलानामाशयः आधारः अन्यत्र मधुरः मनो-
 रम आशयो यस्य स, अयम् अम्बोनिधिः कालेन समयेन
 यमनं च परिशुष्यते शोषं नीयते विनाश्यते च कष्टं कष्टकर-
 मन्तदित्यर्थः । इत्यत्र पूर्वधर्मयोः व्यालससर्गित्वलवणजलत्वयोः
 निवृत्तनात् अनुपादानेन तद्वैपरीत्यधर्मयोः कीर्तनादित्यर्थः
 समुद्रेण समानस्य पुंसः व्यापत्तिसूचनात् विनाशद्योतनात्
 अपूर्वा पूर्वाविपरीता समासोक्तिरियमित्यन्वयः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विद्या या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

सावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥२१४॥

रत्निकामालधारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

नौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिमरिकाः २१५

वन्द्यातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

प्रतिशयोक्तिमाह विवक्षेति । विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य उत्कर्षस्य लोकसीमा लोकमर्थ्यादा तस्या प्रतिवर्तिनी इली-
किकचमत्कारशालिनी या विदक्षा उक्तिः, अत्र स्वार्थे सन्-
प्रत्ययो बोद्धव्यः । असौ अलङ्कारेषु उत्तमा सर्वालङ्कारश्रेष्ठा
इत्यर्थः प्रतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः । उक्तश्चाग्निपुराणे, लोक-
सीमातिवृत्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्तनम् । भवेदतिशयो नाम
सम्भवोऽसम्भवो द्विधेति ॥ २१४ ॥

प्रतिशयोक्तिमुदाहरति मल्लिकेति । अभिसारिका. कान्ता-
र्थिन्यः, कान्तार्थिनौ तु या याति सङ्केत साभिसारिवेति ।
मल्लिकाना माला मल्लिकामालं तस्य धारिण्यः सर्वाङ्गीण
सर्वाङ्गव्याप्तम् आर्द्रं चन्दनं यासा ता, तथा नौम पट्टवसन
विद्यते यासां ताः परिहितश्वेतपट्टवसना इत्यर्थः, अतएव
ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते । अत्र ज्योत्स्नावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात्
तस्याः श्वेतत्व मल्लिकामालादिकृतनायिकाश्वेतत्वाभिन्नतया
वर्णनात् समधिकत्वेन प्रतीयते. अथवा तादृशरजन्याम् अभि-
सारिकाणामलक्ष्यत्वासम्भवेऽपि अलक्ष्यत्वकथनात् प्रस्तुताया
ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वस्य सम्यगुत्कर्षं प्रतीयते ॥ २१५ ॥

उक्तोदाहरणे लक्षणं योजयति चन्द्रातपस्येति । अथ

मगयातिगयादीनां व्यक्ती किञ्चिन्निदर्श्यते ॥२१६॥

स्तनयोर्जवनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये ! तव ।

अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥२१७॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।

पन्नगा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

पणे विशालं भूपाल ! भुवनचितयोदरम् ॥

मगयातिगयादीनां व्यक्ती किञ्चिन्निदर्श्यते ॥२१६॥

स्तनयोर्जवनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये ! तव ।
अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥२१७॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।
पन्नगा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥
पणे विशालं भूपाल ! भुवनचितयोदरम् ॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।
पन्नगा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥
पणे विशालं भूपाल ! भुवनचितयोदरम् ॥

पणे विशालं भूपाल ! भुवनचितयोदरम् ॥

माति मातुमश्वयोऽपि यशोराशिर्यद्वत् ते ॥२१८॥

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

वागीशमहितालुक्तिसिन्धुमतिशयाह्वयाम् ॥२१९॥

इति अतिशयोक्तिचक्रम् ।

अन्यथैव स्थिता हृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥२२०॥

अहो इति आश्चर्य्यचक्रमव्ययम् । त्रिभुवनस्य विशालत्व-
मत्य-चर्यनित्यम् । यद् यस्मात् अत्र त्रिभुवनोदरे मातुमश्व-
योऽपि ते यशोराशि माति पर्याप्तता गच्छति । अत्र आश्च-
र्य्य त्रिभुवनोदरस्य विशालत्वप्रतिपादनेन आश्चितस्य यशो-
राशेराधिक्यवर्णनात् आश्चयादिव्यातिशयोक्तिः । २१८ ॥

अस्या अलङ्कारोत्तमत्व दर्शयति । अलङ्कारेति वागीश-
महितां वाक्पतिपूजिताम् इमान् अतिशयाह्वयाम् अतिशया-
स्याम् उक्तिम् अतिशयोक्तिसिन्धुमतिशयाह्वयाम् अन्ये-
षाम् अलङ्काराणाम् अपि एक परायणम् परमाश्रयम् आहु-
कवय इति शेषः । अस्या एव वैचित्र्यातिशयमहिम्ना सर्वेषा-
मलङ्काराणां प्रादुर्भावादिति भावः । वैचित्र्यातिशयाभावे विद्य-
मानानामपि उपमादीनां नालङ्कारता यथा गौरिव गवय-
इत्यादि । उक्तञ्च, कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात् ।
प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तिरिति ॥ २२० ॥

अथोत्प्रेक्षां निरूपयति अन्यथेति । चेतनस्य इतरस्य
अचेतनस्य वा प्रस्तुतस्य अन्यथा अन्येन प्रकारेण स्थिता हृत्ति-
स्वाभाविकी हृत्तिः गुणक्रियादिष्व यत्र वैचित्र्ये अन्यथा अन्य-

मध्यन्दिनार्कमन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः ॥ २२२ ॥

तत्पक्षेण अपस्तुतस्वरूपत्वेन उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते तामुत्प्रेक्षां
तिद् । गतेत्यत यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणम् । यदुत्-
प्रेक्षणमित्यर्थः । उत्प्रेक्ष प्रकाशकारिण, सम्भावनमथोत्प्रेक्षा
इति । सम्भावन हि उत्कटकोटिक पश्य, तच्च प्रस्तुतस्य
निगमनेन भाति, निगमणञ्च क्वचित् प्रस्तुतस्य अनुपादानं
कतिपयपातस्यापि अध करणम् । यथा, विषयस्यानुपादाने-
ऽप्युपादानेऽपि सूरय । अध करणमात्रेण निगौर्णत्वं प्रचक्षते
इति । दर्पणकारस्तु भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
गच्छा प्रतीयमाना सति लक्षणं कृत्वा जातिगततया चास्या
विशिष्टभेदानाह ॥ २२१ ॥

चेतनागतामुत्प्रेक्षामुदाहरति मध्येति । मध्यन्दिनार्केण
मध्याह्नसूर्येण मन्तप्तः गजः सरसीं गाहते अवतरति । अवोत्-
प्रेक्ष्यते मन्ये इति, मार्त्तण्डगृह्याणि सूर्यपक्षान् पद्मानि उद्ध-
र्तुम् उन्नयितुम् उद्यत इति मन्ये सम्भावयामीत्यर्थः । अत्र
मन्तप्तस्य चेतनस्य गजस्य स्नानपानादर्थकतया स्थितः सरोऽव-
गाहनं गतपक्षोद्धरणार्थत्वेनोत्प्रेक्षितम् । मन्ये इति पदमुत्-
प्रेक्षाव्यञ्जकम् । अत्र च सन्तापकस्य प्रतीकाराक्षमेण गजेन
तत्पक्षोद्धरणात् प्रत्यनीकालङ्कारः । तदुक्तं, प्रत्यनीकमशक्तेन
प्रतीकारे रिपोर्यदि । तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः
इति । तदनयो मङ्गर इति कैश्चिदुक्तं तच्च मनोरमं तत्पक्षो-
द्धरणस्य सम्भावनामात्रविषयत्वेन कविनोक्तत्वेन अतात्त्विक-
त्वात्, यत्र तु तत्पक्षापकारस्तात्त्विकस्तत्रैव तदलङ्कार इति
सुधीभिर्विन्तनीयम् ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं विसान्यतुं करिणो जलगाहनम् ।
 तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२३॥
 कर्णस्य भूषणमिदं सभायतिविरोधिनः ।
 इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥२२४॥
 अपाङ्ग-भागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।
 स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२५॥
 लिम्पतीव तसोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।
 इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणाञ्चितम् ॥ २२६ ॥

लक्ष्म दृष्टयति स्नातुमिति । करिण स्नातु पातुं विमानि
 च अन्तु भक्षयितु जलगाहन कविना तस्य वैरनिष्क्रयाय इति
 उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य वर्ण्यते । २२३ ॥

अचेतनगतानुत्प्रेक्षानुदाहरति कर्णस्येत्यादि । तव दृष्ट्या
 नम आयति दैव्य तस्य विरोधिन दाधकस्य कर्णस्य इद
 भूषणम् इति कर्णोत्पल विलङ्घ्यते प्रायः निजाशुभि ताद्यते
 इदः प्राय इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । अत्र अपाङ्गभागपातिन्या,
 आकर्षयिताया दृष्टेः अशुभि उत्पल स्पृश्यते वा न वा इति
 असन्नपि विषयसमत्कारजनकत्वेन कविना उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य
 वर्ण्यते । उत्प्रेक्षाद्योतकेवादिप्रयोगाभावेऽपि इदं चित् प्रती-
 यमानोत्प्रेक्षा भवतीत्युक्तं दर्पणकारेण उदाहृतञ्च तेनैव ।
 यथा, तन्वद्वा, स्तनयुग्मेन सुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय
 गुरिने स्वानं न दत्तमिति लज्जयेति । अत्र स्तनयोरचेतन-
 त्वेन लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा । २२४ । २२५ ।

लिम्पतीति । लोकार्धमिदम्, असत्पुरुषत्वेव दृष्टिर्दिपलतां

दि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ।

स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भाषते ॥ २२६ ॥

कर्त्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।

क्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥ २२७ ॥

अत्रानुरोधेन उपमानोपमेयत्वं भवतीति शेषः । अत्र लिम्पते, लिम्पतीति क्रियावाचकस्य पदस्य, नामत्वानुकरणात् पठ्यतीति बोध्यम् । तमसश्च असौ धर्मः साधारण इत्यर्थः । कः समीक्ष्यते लक्ष्यते न कोऽपीत्यर्थः तस्मात् साधर्म्याभावाच्च नोपमाशङ्केति भावः ॥ २२८ ॥

पुनश्चापत्तिमुद्भावयन् खण्डयति यदीति । यदि लेपनमेव इष्ट साधारणधर्मतया अभिलषितं तदा लिम्पति नाम अपर साधारणधर्मवान् उपमानरूपो धर्मीत्यर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः । वैयाकरणैर्व्यापारस्यैव विशेष्यतया तिङन्तपदप्रतिपाद्यत्वेनोक्तत्वात् । तदुक्तं, फलव्यापारयोर्धातुरान्वये तु तिङः स्मृता । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणमिति । तथाच, लेपनस्यैव धर्मित्वं न तु धर्मत्वमिति व्यक्तीकृतम् । लिम्पतिरित्यत्र अनुकरणे प्रथमेति बोध्यम् । ननु एकस्यैव लेपनस्य धर्मित्वं धर्मत्वञ्चास्तु इत्याशङ्क्याह स एवेति । स एव लिम्पतिरेव धर्मो धर्मी चेति उन्मत्तोऽपि वातुलोऽपि न भाषते, उन्मत्तेनापि एकस्य धर्मित्वं धर्मत्वं नोच्यते का कदा सुधियामिति भावः ॥ २२९ ॥

पुनरप्यापत्तिं खण्डयति कर्त्तेति । यदि कर्त्ता तिङा प्रतिपाद्यः लेपनरूपव्यापारान्वयः उपमानं स्यात् तन्न उपमानत्वेन मन्येत, तदपि न इति शेषः, यतः असौ कर्त्ता

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

अज्ञानीति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समो गुणः २३१

यद्येन्दुरिव ते वक्तुमिति कान्तिः प्रतीयते ।

क्रियापटे व्यापाररूपे न्यग्भूतः विगेषणत्वात् तिरस्कृतः,
तिड्यस्य विगेषणत्वं पूर्वमुक्तम् । न हि विगेषणमुपमानं
भाति विगेषणस्य साध्यतया उपमानस्य च सिद्धतया सर्व-
ममृतत्वादिति भावः । तथाहि, स्वक्रियाया लेपनरूपायाः
साधने न्यग् व्यापृतः असौ कर्त्ता अन्यत् कार्यान्तरम् अपे-
क्षितं द्रष्टुं साधयितुमित्यर्थः न अलं न समर्थः । अयं भावः,
एकस्याधीनो यथा अन्यस्य कार्यं न कर्त्तुं शक्नोति तथा
एकस्य विगेषणतया अधीनः कर्त्ता अन्यस्य उपमानरूपविगेष-
णतामामु न प्रभवतीति । उक्तञ्च दीधितिकारेण, इतर-
विगेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विगेषणत्वेनान्वयायोगादिति ।
अतो नात्र कर्त्तृरुपमानत्व सहच्छेद इति ॥ २३० ॥

तिड्येप्राधान्यवादिनैयायिकमतानुसारिणीमपि आपत्तिं
खण्डयति य इति । यो लिम्पति, तमः अमुना तुल्यम्, अत्र
यददृग्प्रयोग उपमानोपमेयत्वसूचकः, इत्यपि शंसतः
कथयत वादिनः मते इति शेषः, अज्ञानि इति कर्मपदं न
न सम्बद्धं न महत्तम् उपमेयतम कर्त्तृकतदन्वययोग्यक्रिया-
न्तराभावात् उपमेयाग्रे अनन्वयाच्चेति । ननु अङ्गकर्मकलेपन-
कर्त्तुं तम इत्येव शाब्दबोधे का क्षतिरिति चेत् तत्राह स
इति । सः समः साधारण गुणोऽपि मृग्यः अन्वेष्टव्यः अवश्यं
वाच्य इत्यर्थः तदप्रयोगे उपमाया अममभवादिति भावः ॥ २३१ ॥

ननु साधारणधर्माप्रयोगे लुप्तोपमापि भवतीति चेत्

न तथा लिम्पतौ लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिध्वान्तकर्तृकः ।
अङ्गकर्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥
मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवसादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ २३४ ॥
इति उत्प्रेक्षाचक्रम् ।

तत्राह यथेति । ते वक्ताम् इन्दुरिव इत्यत्र यथा वान्ति
सौन्दर्ये साधारणधर्मतया प्रतीयते अत्र लिम्पतौ लेपात्
अन्यत् किमपि तथा तद्वत् न प्रतीयते । तथाच, साधारण-
धर्माप्रयोगोऽपि यत्र सादृश्यस्य प्रसिद्धतया साधारणधर्मस्य
स्फुटत्वं तद्वैव लुप्तोपमा अत्र तु तमसः लेपनकर्तृश्च न तथा-
त्वमिति काचिद् विप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ २३२ ॥

उपसहरति तदिति । तत् तस्मात् उपश्लेषण व्यापनमेव
अर्थो यस्य तथाभूत ध्वान्तकर्तृकः तम कर्तृकः तथा अङ्गकर्मा
अयं लिम्पति लेपनक्रिया पुसा कविनिबन्धनवक्ता उत्प्रेक्ष्यते
सन्भाव्यते इति इष्यताम् इष्टत्वेन गृह्यताम् । तथाच, तम-
कर्तृकमङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाया विषयः, लेपनञ्च विषयः,
ततश्च प्रस्तुतस्तमोव्यापनरूपो विषयः अप्रस्तुततादृशलेपन-
रूपविषयित्वेन उत्प्रेक्ष्यते न तूपमानभूतेन तेन उपमीयते
इति भाष्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दस्य उत्प्रेक्षाया व्यञ्जकत्वमाह मन्ये इति । मन्ये
इत्यादिभिः शब्दैः उत्प्रेक्षा व्यज्यते, इवशब्दोऽपि तादृश उत्-
प्रेक्षाव्यञ्जक इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशो च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥२३५॥
अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

हेतुसूक्ष्मनवाप्त्यानलङ्कारानुद्दिगति हेतुरिति । हेतुः
सूक्ष्म तथा लेश लज इत्युद्देशवाक्येनोक्त एते त्रयः वाचाम्
उत्तमभूषणम् उत्कृष्टालङ्कारा एतेषामलङ्कारत्वमनङ्गीकुर्वतो
भामहारीन् प्रति कटाक्षोक्तिरियम् । तत्र हेतू द्विविधौ
कारक ज्ञापकश्च हेतुत्वञ्च, सिद्धान्तयिपितार्थसाधकत्वम् ।
उक्तम्, सिद्धान्तयिपितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः । कारको
ज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपजायते । प्रवर्तते कारकाख्य
पात् पश्चात् कार्यजन्मतः । पूर्वं शेष इति स्यात्तयोरेव
विशिष्टता । कार्यकारणभावाद् वा स्वभावाद् वा नियामकात् ।
अभिज्ञानान्नियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदो-
क्तिर्यस्या पूर्वोक्तिदर्शनात् इति । भोजराजिनाप्युक्त, यः प्रवृत्तिं
निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिज्ञान्तागविशब्दः । उदासीनोऽपि वा कुर्यात्
कारकं तं प्रवर्तते । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च
यम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च सः इति । तौ
च कारकज्ञापकौ अनेकविधौ बहुप्रकारौ उदाहरणेषु ज्ञातव्यौ
इति शेषः अस्मिन् हेत्वन्तद्वारे मतान्तरोक्तस्य काव्यलिङ्गस्य
कार्यकारणभावोक्तार्थान्तरन्यासस्य तथा अनुमानस्य अन्त-
र्भावात् न पृथगुक्तिरिति बोध्यम् । दर्पणकारस्तु अभेदेना-
भिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता महेति लक्षणमाह । स चास्मिन् मते
अतिशयोक्तिरेवेति ध्येयम् ॥ २३५ ॥

कारकहेतुमुदाहरन्नाह अयमित्यादि अयम् आन्दोलिताः

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यावोपहृहणम् ।

अलङ्कारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवन्मृतो हि सारुतः ।

विरहज्वरमन्मृतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

आधूता. प्रौढा परिणता' चन्दनद्रुमस्य पलवा येन तादृश
मलयमारुत सर्वस्य प्रीतिम् उत्पादयति । अत्र मलयमारुतस्य
प्रीत्युत्पादने कारकत्वम् आन्दोलितेत्यादिविशेषणवत्तया सम-
धिक वैचित्र्यमावहति सहृदयानामिति । अत्र प्रीत्युत्पादन-
योग्यस्य रूपस्य वैचित्र्यजनकतया कीर्तनम् अलङ्कारतया
उद्दिष्टं कथितं तत् उपहृहणं निवृत्तावपि निषेधेऽपि सम-
तुल्यम् । यथा. सुग्धे । तव मुखामोदलोलुपो मधुपो भ्रमन् ।
कर्णिकाकमल फुल्लमपि नाभिसरत्ययमिति । अत्र अभिसरण-
क्रियाया निषेधः ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

पूर्वं भावसाधने उदाहरणं दर्शयित्वा इदानीम् अभाव-
साधनाय उदाहरति चन्दनेति । अयं पवन चन्दनारण्यं
चन्दनवनम् आधूय कम्पयित्वा, तथा मलयनिर्भरान् स्पृष्ट्वा
पथिकानाम् अभावाय नाशाय उपस्थितः तादृशस्य पवनस्य
विरहिणामतीव दुःसहत्वादिति भावः ॥ २३८ ॥

अभावेति । एवन्मृतः उक्तगुणसमन्वितः सारुतः विरह-
ज्वरेण सन्मृतः यः मदनाग्निः तेन आतुरे जने अत्र पष्ठमर्थे

निर्वर्त्ये च विकार्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।

प्राप्येतु कर्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥

हेतुनिर्वर्तनीयस्य दर्शितः शेषयोर्द्वयोः ।

समसो । तादृगण जनस्य इत्यर्थे अभावमाधनाय अलं
साधये . अतः अभावमाधको हेतुरिति भावः ॥ २३९ ॥

हेतुत्वमपि क्रियाकर्मोभ्यापेक्षिता, तत्र क्रियापेक्षित्वे उदा-
हृतं सम्प्रति कर्मपेक्षित्वमात्रं निर्वर्त्ये चेति । निर्वर्त्ये च
विकार्ये च कर्मणि तदपेक्षया हेतुत्वं तत्तत्कर्मपेक्षी हेतु-
रिति नर्थः, प्राप्येतु कर्मणि प्रायः बाहुल्येन हेतुता क्रियापेक्षैव
क्रियापेक्षी हेतुत्वित्यर्थः । तत्र निर्वर्त्ये पूर्वमसदेव क्रियया
त्वम् अथवा परे सदेव क्रियया प्रकाशमानमिति द्विविधम् ।
यथा, काष्ठं करोति, पुनः प्रसूते इत्यादि । विकार्ये क्रियया
प्रान्तरमापाद्यमानम् । यथा, काष्ठं दहति सुवर्णं कुण्डलं
करोति इत्यादि । दहति भस्मीकरोतीति भस्मैव काष्ठस्य
प्रान्तरं बोध्यम् । उक्तञ्च, यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्
प्रकाशते । तन्निर्वर्त्ये विकार्ये च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद् गुणा-
न्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् इति । प्राप्यन्तु क्रियाव्याप्त-
मेव न तु विकृत्यादिगुणान्तरितम् । तदुक्तं, क्रियाकृतविशे-
षाणां मिदिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद् वा तत् प्राप्य-
त्रिति कथ्यते इति । जीमरास्तु अनौप्सितमपि कर्मेच्छन्ति ।
यथा, दः समगं परिहरतोत्यादि । अत्रापि क्रियापेक्षी हेतुरिति
बोध्यम् ॥ २४० ॥

हेतुरिति । निर्वर्तनीयस्य कर्मणः हेतुः दर्शितः अय-

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्तरण्यानि वाप्यः संप्लुप्तपङ्कजाः ।

चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्यदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।

वाला भ्रूभङ्गजिह्वाक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

मान्दोलितेत्याद्युदाहरणे इति शेषः । शेषयोः उक्तावशिष्टयोः द्वयोः विकार्यप्राप्ययोरित्यर्थः उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा दर्शयित्वा ज्ञापको हेतुः वर्णयिष्यते । प्रतिज्ञेय शिष्याणामुत्क्रण्ठावारणा-
येति बोध्यम् ॥ २४१ ॥

विकार्यहेतुः दर्शयति उत्प्रवालानीति । अरण्यानि उत्-
प्रवालानि उद्गतपङ्कजानि, वाप्य दीर्घिकाः संप्लुप्तानि पङ्क-
जानि यासु ताः तथा चन्द्रः पूर्णश्च, अतः कामेन पान्यदृष्टेः
पथिकनयनस्य विषं कृतम् उक्तानामेव त्रयाणामतीवोद्दीपक-
तया सन्तापकत्वादिति भावः । अत्र उक्तत्रयं विषं कृतं विषी-
भावरूपं विकारमापादितमिति आरोपरूपवैचित्र्यस्यैव हेत्व-
लङ्कारत्वम् अनेवविधे सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ विकारस्य
सत्यतया वैचित्र्याभावान्नलङ्कारतेति बोध्यम् ॥ २४२ ॥

प्राप्यहेतुः दर्शयति मानयोग्यामिति । वाला मुग्धा काचित्
भ्रुवोर्भङ्गेन जिह्वे अक्षिणी यस्याः सा, तथा स्फुरितः कम्पितः
अधरो यस्यास्तादृशी सती मानयोग्या मानाभ्याम् अभ्यास-
खुरली योग्येत्यमरमाला । करोमीत्याभिप्रेत्येति शेषः, प्रियस्य
स्थाने सकाशे स्थितां सखीं पश्यति निरीक्षते । अत्र सखीमिति
प्राप्यकर्मापेक्षी वालायास्तादृशसकोपनिरीक्षणे हेतुरिति
बोध्यम् ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्कः भातीन्दुर्यान्ति वामाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अवध्यैरिन्दुपादानां साध्वैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि ! कामातुरं मनः २४५

इति लज्जाः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।

अभावहेतवः केचिद् व्याक्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

ज्ञापकहेतुमुदाहरति गत इति । अर्कः अस्तं गतः, इन्द्रः भाति, पक्षिणः वामाय वामस्थानाय यान्ति गमनार्थ-
गार्ग्यं कामणि चतुर्थी । इति उक्तं रूपम् । इदं गतोऽस्तमर्क-
इत्यादिना कालावस्थायाः कालविशेषस्य सन्ध्याया इत्यर्थः ।
निवेदने ज्ञापने साधु एव वैचित्र्यजनकत्वात् उत्कृष्टोपाय-
इत्यर्थः, अर्कस्यास्तमितत्वादि ज्ञापको हेतुः, ज्ञाप्या च सन्ध्या
अत्र तु ज्ञाप्यस्य अगच्छत्वात् प्रतीयमानत्वम् । सन्ध्या वर्तते
इत्यादौ तु नालङ्कारता वैचित्र्यभावादिति बोध्यम् ॥ २४४ ॥

ज्ञाप्यस्य शाब्दत्वे उदाहरति अवध्यैरिति । हे सखि ।
ते तत्र कामातुर विरहाकुल मनः इन्दुपादानां चन्द्रकिरण-
नाम् अवध्यै अनाद्यै, तथा चन्दनाम्भसां चन्दनाक्तजलानाम्
असाध्यै अप्रतिकार्यै देहस्य उष्मभिः सन्तापैः सुबोधं सुखेन
देयम् । अत्र कामातुर मनोरूप ज्ञाप्य शब्द देहतापाश्च
ज्ञापकाः । अत्र च वैचित्र्यविशेषवत्त्वा एवास्यालङ्कारस्य
विषय इति ॥ २४५ ॥

इतीति । इति एवरूपा ज्ञापकहेतवः रम्या सहृदय-
चमत्कारका प्रयोगेषु कवीना निबन्धेषु लज्जाः ज्ञातव्याः,

अनभ्यासेन विद्यानाससंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥२४७॥

गतः कामवयोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

गतो मोहश्च्युता दृष्टा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥२४८॥

अभावरूपाः मनोहरा केचित् हेतवश्च व्याप्तिर्यन्ते उच्यन्ते
॥ २४६ ॥

अभावरूपाश्च हेतवश्चतुर्विधाः प्रागभाव ध्वंसाभाव,
अन्त्योन्माभाव अत्यन्ताभावश्चेति मनसि कृत्वा क्रमेण उदा-
हरिष्यन् प्रथम प्रागभावमाह अनभ्यासेनेति । विद्यानाम्
अनभ्यासेन अशिक्त्या, धीमता साधूनाम् असंसर्गेण तथा
अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अनिग्रहेण असंयमेन हेतुना नृणां
व्यसनं स्त्रीपानद्यष्टादशविधं दुष्पुद्गतिरिति यावत् जायते ।
उक्तं मनुना व्यसनप्रस्तावे, नृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः
स्त्रियो मदः । तोर्यत्रिका ह्याद्या च कामजो दशको गणः ।
पैशुन्यं माहमद्रोह ईर्ष्यासुयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति । अत्र पूर्वं विद्याभ्यासाद्यभावे
व्यसनोत्पत्तिरिति विद्याभ्यासादीनां व्यसनं प्रति प्रागभाव-
रूपहेतुत्वम् ॥ २४७ ॥

प्रथममुदाहरति गत इति । कामकायया उन्माद उन्म-
त्तता गतः, यौवनज्वरः गलितः, मोहः अज्ञानं गतः, दृष्टा
वासना च्युता, अतः पुण्याश्रमे नान्यासाश्रमे मनः कृतम्
अर्पितम् । अत्र कामकयादीनां ध्वंसरूपस्य अभावस्य पुण्या-
श्रमगमने हेतुत्वम् ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।
 मृगा इमे न दयादास्तन्मे नन्दति मानसम् २४६
 अत्यन्तममदाय्याणामनालोचितचेष्टितम् ।
 अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्वसम्पदः ॥ २५० ॥
 उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।
 देयः पत्रिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१

अन्योन्याभासमुदाहरति वनानीति । अमूनि वनानि,
 गृहाणि न, एता नद्यः, योषितः न इमे मृगा, दयादाः न,
 तत् तस्मात् मे मम मानसं नन्दति, गृहाश्चमाद वानप्रस्थाश्रम
 गतयोक्तिरियम् । अत्र वनगृहादीनाम् अन्योन्यभेदेन मानस-
 नन्दने अन्योन्याभावरूपहेतुत्वम् ॥ २४६ ॥

अत्यन्ताभावमुदाहरति अत्यन्तामिति । आर्याणां साधू-
 नाम अनानां नितनेष्टितम् अविमृश्यकारित्वम् अत्यन्तम् अमत्
 प्रियमान नास्तीत्यर्थः, अतस्तेषां सर्वसम्पदः सतत विव-
 र्द्धन्ते । अत्र अविमृश्यकारिताया अत्यन्ताभावः सर्वसम्पदवृद्धौ
 हेतुरिति ॥ २५० ॥

सम्प्रति अभावाभावरूपं हेतुं दर्शयति उद्यानेति । उद्यान-
 सहकाराणाम् उपवनचूतानां मञ्जरी न अनुद्भिन्ना अपितु
 उद्भिन्ना, अतः पत्रिकनारीणां प्रोषितभर्तृकाणां सतिलः
 सलिलाञ्जलिः देयः, चूतमञ्जर्युद्भेदेन वसन्तोदयात् तस्य च
 सातिगयोद्दीपकत्वात् तादृशीनां मरणमुपस्थितमिति ध्वन्यते ।
 अत्र मञ्जरीणां अभावाभावरूपो हेतुरिति अभावा-
 भावरूपहेतुत्वम् ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

सावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्तद्वजः कार्यान्तरजन्यः ।

अयुक्तायुक्ताकार्यौ चेत्यसंख्यायित्वहेतवः ॥ २५३ ॥

तेऽस्मीं प्रयोगसार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

अभावहेतुमुपलक्षरति प्रागिति । इह उदाहरणेषु इत्यर्थः ।
भावाभावस्वरूपस्य भावरूपस्य अभावरूपस्य च कार्यस्य उत्-
पादनं प्रति प्रागभावादिरूपस्य वस्तुन विषयस्य हेतुत्वं दर्श-
यितमिति शेषः ॥ २५२ ॥

प्रधुना चित्राख्यहेतुभेदान् निर्दिशति दूरकार्यं इति ।
दूरे कार्यं यस्य स, तत्तद्वजः तेन कार्येण सह जातः, कार्या-
न्तरजः कार्यान्तरः जातः, अयुक्तकार्यं अयुक्तम् अनुचितं
कार्यं यस्य स, तथा युक्तकार्यं युक्तम् उचितं कार्यं यस्य स,
इति एवप्रकारा अस्या सख्यातीता बहुविधा इत्यर्थः
चित्रहेतवः चित्राख्या हेतवः । उक्तञ्च भोजराजेन, क्रियाया
कारणं हेतुः कारको प्रापकस्तथा । अभावश्चित्रहेतुषु चतु-
र्विधः इहेष्यते इति ॥ २५३ ॥

तेऽस्मीति । तं पूर्वोक्ता अस्मी चित्रहेतवः गौणी या वृत्तिः
नादृश्यानिबन्धना लक्षणा सैव व्यपान्त्रयः, अवलम्बनं येषां
तादृशा तादृशलक्षणा वृत्तिनिबन्धना प्रयोगाणां निबन्धानां
सार्गेषु रीतिषु अत्यन्तसुन्दरा, अतिमनोहरा दृष्टा, यथा
तेषामुदाहृतयः उदाहरणानि वक्ष्यमाशानीत्यर्थः ॥ २५४ ॥

त्वदपाङ्गाक्ष्यं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ! ।

मुक्तं तदन्यतन्नेन मोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

पाविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् ।

सहैव विविधैः पुमामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

पश्चात् पर्यस्त किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णं नानसागरः ॥ २५७ ॥

तत्कार्यमुदाहरति त्वदपाङ्गाक्ष्यमिति । हे अङ्गने ।
नारीणि । यत् तत् प्रसिद्धं जैत्रं जयमाधनं तव अपाङ्गाक्ष्यम्
पद्मरूपम् अनङ्गस्य कामस्य अस्त्रम् अन्यत अन्यस्मिन् जने
मुक्तं पातितं त्वयेति शेषं तेन अस्त्रेण स लक्ष्यभूतः जनः
तथा अहमपि अनक्ष्यभूत इत्यर्थं मनसि क्षतः विद्ध । अत्र
पश्यत्यनक्ष्यवैश्वर्यं कार्यं सन्निहितम् अलक्ष्यवैश्वर्यरूपं
दृग्प्रति, इति हेतोरस्त्रस्य दूरकार्यत्वं तस्य चासम्भवाच्चि-
मिति ॥ २५५ ॥

तत्सङ्गजमुदाहरति आविर्भवतीति । नारीणां पर्यस्तं
निराकृतं शैशवं येन तादृशं वयं यौवनमित्यर्थं पुसा विविधैः
अङ्गजैः कामेन य उन्मादः तस्य विभ्रमैः सहैव आविर्भवति ।
अत्र नारीणां यौवनरूपस्य हेतोस्तत्कार्यभूतपुरुषविभ्रमैः
महाविभावात् तत्सङ्गजत्वं तच्च कार्यकारणयोयौगपद्येन वैचि-
त्यार्तिशयसूचनात् चित्रम् ॥ २५६ ॥

काव्यानिन्नरजमुदाहरति पश्चादिति । हरिणाक्षीणा
रागमागरं प्रमानुरागममुद्रं प्रागेव उदीर्णं, उच्छलितः स्फीत
इत्यर्थः, पश्चात् किरणान् पर्यस्त उत्क्षिप्य चन्द्रमण्डलम्

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुटुमलीकुरुते कुतः ।

देव ! त्वच्चरणद्वन्द्वविवालातपः स्पृशन् ॥ २५२ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनवचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५३ ॥

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

इति हेतुचक्रम् ।

उदीर्गम् उदितम् । अत्र चन्द्रोदयस्य रागोद्दीपकत्वात् कार-
रस्य तत्कार्यस्य च रागस्य पञ्चाङ्गातत्वेन वार्यान्तरङ्गत्वं
तच्च वार्यकारणयोरग्रपञ्चाङ्गावप्रतिपादनेन समधिक वैचित्र्य-
मावहतीति चित्रम् ॥ २५० ॥

अयुक्तकार्यमुदाहरति राज्ञामिति । हे देव ! तव चरण-
द्वन्द्वमेव रवि तस्य बालातप नवोदितार्कमयूख अत्र चरण-
रागे बालातपत्वारीपात् अतिशयोक्तिरूपालङ्कारो व्यज्यते ।
राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि तानि स्पृशन् कुत कुटुमलीकुरुते
मुकुलीकरोतीत्यर्थं बालातपस्पर्शात् अरविन्दानां विकास
एव भवति न तु सङ्कोचः, अत्र कारणस्य तस्य तत्सङ्कोचरूप-
कार्यमयुक्तमिति अयुक्तकार्यत्व तच्च राजविषयकरतिभावस्य
सातिशयचमत्कारविषयत्वात् अतिमनोरममिति चित्रम् ॥ २५१ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति पाणिपद्मानीति । कुन्दनिर्मला
कुन्दपुष्पधवला तव पादनखरूपचन्द्राणाम् अर्चिष भूपाना
पाणिरूपाणि पद्मानि सङ्कोचयितुम् ईशते प्रभवन्ति । अत्र
चन्द्रकिरणरूपकारणस्य पद्मानिनीलनकार्यं युक्तं तच्च राज-
विषयिणो रतिभावस्य व्यञ्जकतया सातिशया चमत्कृतिपद-
वीमारोहतीति चित्रम् ॥ २५२ ॥

द्विजिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्मात् सूक्ष्म इति स्मृतः

॥२६०॥

कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेक्ष्य कान्तमवला लीलापद्मं न्यसीलयत् ॥२६१॥

पद्मसम्मीलनादत्र सूचितो निशि सङ्गमः ।

आश्वामयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥२६२॥

हेतुमुपमहरति इतीति । हेतोर्विकल्पानां प्रभेदानाम्
इति पूर्वोक्तप्रकारा गतिं दर्शिता । अन्यैव रीत्या अन्येऽपि
प्रभेदा ज्ञातव्या इति भावः ।

इति हेतुचक्रम् ।

अथ सूक्ष्मं निरूपयति द्विजितेति । अभिप्रायप्रकाशक-
नेत्रादिप्रकारं द्विजितं हृदयतो भाव इति विग्रहः । आकार-
प्रमाणाविशेषव्यञ्जकमुपरागादि, स्यादाकारोऽङ्गवैकृतमिति
व्यापान्तिता । एताभ्यां नन्वा अनुमेयं अर्थं विषयः सौक्ष्मात्
दर्शयित्वात् सूक्ष्म इति स्मृतः । प्रकाशकारस्तु, कुतोऽपि
नान्तिता सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते । धर्मेण केनचिद् यत्र
तत्र सूक्ष्मं परिचक्षते ॥ इत्याह । सलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थः
आकारेणैव द्विजेन वा । कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदु-
च्यते दर्शितं दर्पणकारः ॥ २६० ॥

द्विजितलक्ष्यं सूक्ष्ममुदाहरति कदेत्यादि । कदा कस्मिन्
समये नौ आवयोः सङ्गमो भावी इति आकीर्णं जनबहुले
स्थाने वक्तुमक्षमं कान्तम् अवेक्ष्य अवला कामिनी लीलापद्मं
श्रीदाकमलं न्यसीलयत् समकोचयत् । अत्र अङ्गजपीडित

द्वितीय. परिच्छेदः ।

सदर्पितदृशस्तस्या गौतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।

उद्दामरागतगला छाया कापि सुखाम्बुजे ॥ २६ ॥

इत्यनुद्भिन्नरूपत्वात् रत्युत्सवमनोरयः ।

अनुलङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वसम्बद्धं व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

इति सूक्ष्मम्

कामार्त्तं प्रियम् आश्रयामयितुम् इच्छन्त्या अनया दामि
यद्भक्त्यन्तान्तात् निशि रात्रौ सङ्गमो भावीति शेषं सृष्टि
पद्मनिमीलनमिह इङ्गितं निशि प्रियसङ्गमरूपसृज्योऽयं
दोष्यम्, अन्यं च सहृदयवसत्कारितया अलङ्कारत्वम
न्त्यम् ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यं सूक्ष्मं दर्शयति सदर्पितदृश इति ।
गोष्ठ्या सङ्गीतममदि मयि अर्पिते दृशी यया तादृश्या त
सुखाम्बुजे उद्दामः अतिप्रहृष्टः यः रागः रमणाभिलाष
तरला विवस्वरा कापि अनिर्वचनीया छाया कान्तिः अत्र
अत्र मुखच्छायावैलक्षण्येन नायिकाया रत्युत्सवाभिला
लक्षितत्वात् सूक्ष्मत्वम् ॥ २६३ ॥

नन्वत्र तादृशमनोरयस्य मुख्यतैव कथं तर्हि सूक्ष्म
मित्याशङ्क्याह इतीति । अत्र रत्युत्सवमनोरयः अनुद्भिन्न
त्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतया प्रतीयमानत्वाभा
सूक्ष्मत्वम् अनुलङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव व्यवस्थितं वर्णितं अ
त्यन्वयः । तथाच तादृशी मुखच्छाया अवश्यमेव रत्युत्सवा

लेगो लेगेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरणमेवात्र रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।

अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो गीतानिलं वनम् ॥ २६६ ॥

आनन्दायुः प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।

गिता गणत्रित दममये लक्षयितुं शक्नोतीति सूक्ष्मालङ्कार-
भाषाभाषा इति बोध्यम् ॥ २६४ ॥

उदाहरोद्भेदगतावस्थाप्रतिलवापरपर्याय लेग निरूपयति
लेग इति । लेगेन निम्नवस्तुत्वात्तया निर्भिन्नस्य प्रकटितस्य
वस्तुतः तद रूप तस्य निगूहनं गोपनं लेग, उदाहरणम् एव
अस्य अगद्वारस्य रूप स्वरूपम् आविर्भविष्यति प्रकाशयति ।
दममेव व्याजोक्तिं वदन्ति केचित् । यथा, व्याजोक्तिश्चानो-
द्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् इति । अपङ्क्तौ लेगनिर्भिन्नवस्तुन
नापङ्क्त्य, इह तु तथैव नयोभेदः ॥ २६५ ॥

अनिष्टसम्भावनाया लेगमुदाहरति राजकन्येति । रोमोद्-
भेदेन रोमहर्षण, राजकन्याया दर्शनजनितेनेति भावः । मा
राजकन्यायाम् अनुरक्तम् अभिलाषुक्तं रक्षका राजान्तपुर-
रक्षिण अवगच्छेयुः, सम्भावनाया विधिलिङ् । आ ज्ञातम्,
आ इति सम्भ्रमयोक्तकमव्ययम् । ज्ञातं विदितं निगूहनप्रकारो
ज्ञायत इत्यर्थः । ज्ञातमिति वर्तमाने क्तप्रत्ययः । अहो वनं
गीतं अनिलं यत्र तत्, गीतानिलस्पर्शेन रोमाञ्चोदय इति
भावः । अत्र रोमोद्भेदस्य गीतानिलजत्वेन अनुरागनिगूहनं
दैर्घ्यप्रभावहनीति अस्यालङ्कारत्वम् ॥ २६६ ॥

लज्जाया लेगमुदाहरति आनन्दायु इति । कन्यका दृष्ट्वैव

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धृतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः हतास् २६८

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिर्जितः ।

रगोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

मे मम कथम् आनन्दान्शु प्रहृत्तम् अत्र वान्यादर्शनेन अनुरागो-
दयात् आनन्दान्शुप्रहृत्तिर्लज्जाकरीति भावः । अत्र निगूढन-
प्रकारमाह अक्षीति । वातोद्धृतेन पवनचालितेन पुष्परजसा
कुसुमपरागेण मे अक्षि दूषितम् । अत्र आनन्दान्शुर्गोर्जित-
दूषणजत्वप्रतिपादनेन अनुरागः सहृत्त इति ॥ २६७ ।

अम्यालङ्कारत्वप्रतिपादयन्माह इतीति । इत्येवमादिस्थाने
एवमाद्युदाहरणे अयम् अलङ्कारः अतिशोभते सहृदयचमत्-
कारितया समुल्लसति । एके परिणता लेश लेशतः हलेन
हता निन्दा वा स्तुतिरव्याजस्तुतिमित्यर्थः विदुः । तदुक्तं-
दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः । स लेशः स्यात्
ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यत इति । अनेनैव व्याजस्तुत्यल-
ङ्कारोऽभिहित इति भावः ॥ २६८ ॥

स्तुतिव्याजेन निन्दामाह युवेति । एष राजा युवा गुणवान्
तथा जर्जितः विक्रान्तः, अतः ते तव योग्यः पतिः । यस्य
मनः कामोत्सवादपि रगोत्सवे मक्तम् । स्वयंवरा वन्या प्रति
तत्सग्या उक्तिरियम् । अत्र द्वितीयार्धे महावैरत्वेन स्तुति-
वर्धितापि कामोत्सवे अनासक्तत्वप्रतिपादनव्याजेन तव
सन्मोगदुःखं दुर्लभम् अतो नायं वरणीय इति द्योतयतीति
स्तुत्या निन्दावगमात् व्याजस्तुतिः ॥ २६९ ॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।

कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविक्तो निरन्तरम् ॥ २७० ॥

चपलो निर्दयशामो जनः कित्तेन मे सखि ! ।

प्रागप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिञ्जिताः ॥ २७१ ॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाप्युदाहरिता ।

मानं सप्तोजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

इति लेशचक्रम् ।

य गतदार मङ्गमयति वीर्येति । अस्मिन् उदाहरणे निन्दया भोगान् स्तोत्रजान् निर्विविक्तो भोक्तुमिच्छे, निन्दया भतिभोगयोरिति कोपः । कन्यायाः भावस्य वरणाभिप्रायस्य निवृत्तये वीर्योत्कर्षस्य वीर्याभिप्रायस्य स्तुतिर्निन्दैव । कल्पते, निन्दारूपेणैव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ २७० ॥

निन्दाव्याजनेन स्तुतिमाह चपल इति । हे सखि । अमौ जनः चपलः अस्थिरः, निर्दयः परपीडानभिज्ञतया दयारहिततया, येन प्रागप्रमार्जनाय अपराधक्षालनाय चाटव इत्यत्रादा शिञ्जिताः, अतस्तेन युष्माभिरुपदिष्टेन मानेन क्रिमः । प्रियमिमानो गौरवजनकत्वेन विधेय इत्युपदिशन्ती मग्नी प्रति कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति । रागात् प्रियानुरागाधिक्यात् सखीजनैः उद्दिष्टम् उपदिष्टं मानं कर्तुम् अशक्तया नायिकया चाटुकारितारूपः कोऽपि स्त्रीजनहृद्यः गुणः दोष इव आभास्यते इति तद्योक्तं दर्शितं दोषरूपेण कथित इत्यर्थः । अत्र निन्दाव्याजनेन स्तुतिर्गम्यते इति व्याजस्तुतिः ॥ २७२ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनुद्देशो यथाक्रमम् ।
यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यान क्रम इत्यपि ॥ २७३ ॥
ध्रुवन्ते चोरिता तन्वि । स्मितेक्षणमुखद्युतिः ।
ज्ञातुमन्मः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ॥ २७४ ॥
प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेशलम् ।
जर्जस्वि रुढाहङ्कारं युक्तोत्कर्षेषु तत्त्वयम् ॥ २७५ ॥

क्रमालङ्कार निरूपयति उद्दिष्टानामिति । उद्दिष्टानाम्
उक्तानां पदार्थानां यथाक्रमम् अनु पश्चात् उद्देश पश्चादनु-
पदार्थैः सङ्गति यथासङ्गम् इति. सङ्गानमतिज्ञान्य इत्यपि
प्रोक्तं. यथासंख्य संख्यान क्रम इति पर्यायशब्दा इत्यर्थः
॥ २७३ ॥

क्रममुदाहरति ध्रुवमिति । हे तन्वि । ज्ञातुम् अन्म
जलं प्रविष्टायाः ते तव स्मितेक्षणमुखद्युतिः कुमुदोत्पलपङ्कजैः
ध्रुव निश्चितं चोरिता अपहृता कियदर्शनेति शेषः । समय-
हरणे नायकायां तदसत्त्वेन चारुत्वापायादिति भावः । तव
स्मितद्युति कुमुदेन, ईक्षणद्युति उत्पलेन, मुखद्युति पङ्कजे-
नेति यथाक्रममुक्तपदार्थानां यथाक्रम पञ्च दुक्तपदार्थैः सम-
न्वयच्चारुत्वातिशयभाषादयतीति अस्यालङ्कारत्वम् । २७४ ।

नम्यति प्रेयोत्सवद्रूर्जजिनामकमलङ्कारवित्तय निरूपयति
प्रेय इति । प्रियतर भावाभिष्यक्तदा अतिप्रीतिजनम् आख्यान
प्रेयः अतिप्रियत्वादन्वयस्तच्चेयम् । तदा रसपेशल रसिन इत्या-
दिस्थादिभावरूपेण पेशल महदयानन्दजनन रसवत् । भाव-
रसपदार्थौ विश्वनादेनोक्तौ । यथा, सञ्चारिण प्रधानानि

पद्म या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

देगादितितगा रतिः । उदबुद्धमातः स्थायी च भाव इत्यभि-
 गोचरे ॥ तिभावेग्नभावेन सात्त्विकेर्ष्यभिचारिभिः । रसता-
 मेरि रत्यादि स्थायी भाव सचेतमामिति । अनयोर्विस्तारश्च
 गन्तव्यगन्तुभिः न लिखितः । विस्तारदर्शनार्थिभिस्तत्तद्-
 गन्तव्यं गन्तुमभ्येग इति । तथा रूढः अभिव्यक्तः अहङ्कारः
 गते गतः तथोक्तम् आख्यानं गर्वप्रधानमाख्यानम् ऊर्जस्वि,
 चर्मां गतः तदस्यास्तीति योगबलात् अहङ्कारस्य च ऊर्जोधर्म-
 मपत्तात् तथा अपदेग इति । तेषाम् उक्तानां प्रेयः प्रभृतीनाम्
 यत्तदागतां त्वय युक्तः समुचितः उत्कर्षो यस्मिन् तादृशम्
 यत्तत्तत्तदपामलङ्कारत्वकीर्तनं न दोषावहमिति भावः । उल्लि-
 खितेषु भावेषु च देवादिविषयकरतिभावस्यैव प्रेयोनामा-
 लङ्कारअपदेगः, अन्येषां भावानां रसाभासभावाभासभाव-
 गान्तिभावोदयभावशबलतानाञ्च रस्यमानपदार्थत्वेन रस-
 वदलङ्कारत्वम् । उक्तञ्च विश्वनाथेन, रसभावौ तदाभासौ
 भावस्य प्रशमोदयौ । सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसना-
 द्रमा इति । पूर्वाख्यभावस्य तु ऊर्जस्विनामालङ्कारत्वमिति
 विरोधः । ध्वनिकारादयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्यत्वम्
 अङ्गस्य तु अलङ्कारत्वमाहुः । यथा, प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थं
 यत्राहन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे
 मति ॥ विश्वनाथस्तु, रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशम-
 न्तया । गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा । रसवत्
 प्रेय ऊर्जस्वि ममाहितमिति क्रमात् । भावस्य चोदये सन्धी
 मिश्रवे च तदाख्यका इत्याह ॥ २७५ ॥

प्रेय उदाहरति अथेति । गोविन्द । अद्य त्वयि गृहा-

1

दिनि-

ভেদ-

১৮৮৩

सप्तमः

६६८

जति.

754

5-1515

12

512

1991

[illegible]

_____

2

1951

10

Fig. 10

12

215

13

50

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो यद्राजवर्मणः ।

प्रोतिजागनं तच्च प्रिय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २७६ ॥

नन्वेति तेन पङ्क्तुं यथा मे मरणं मतम् ।

मेना तन्वी मया लब्धा क्षयस्तैव जन्मनि ॥ २८० ॥

तस्मात् साक्षात्कृत्य राज्ञ इति उक्तरूपं यत् प्रोतिप्रकाशनं
तदपि न पृथक् इति सागम्यताम्, अतापि भगवद्विषयकरति-
भावात्प्राप्तं प्रियाग्यानं सत्त्वादिति ॥ २७८ ॥ २७९ ॥

यथा 'पाठनद्वारा दर्शयन् रमानाञ्च शृङ्गारादीनां प्राय-
श्चात् साक्षात्कृत्यत्वेन च प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति मृतेति ।
मृता इति निश्चित्य इत्यध्याहार्ये प्रेत्य परलोके यथा
मालया मङ्गलं महिमं कर्तुं मे मरणं मतम् इष्ट मरणाव-
धानं कृतमित्यर्थः, एषा सा तन्वी अत्रैव जन्मनि मरण-
ान्नेत्यर्थः ज्ञातं मया लब्धा प्राप्ता । मृता मदालसा नागानां
प्रसादेन पुनः प्रत्युज्जीविता प्राप्य तत्पत्यु कुवल्याश्वस्योक्ति-
रियम् । मृता तन्वीत्यत्र सैवावन्तीति पाठोऽपि दृश्यते ।
तत्रान्वे आवन्ती अवन्तिदेशभवा वासवदत्तेत्यर्थः, तस्याश्च दाह-
प्रवादेन मरणनिश्चयात् दुःखितस्य वत्सराजस्य पुनस्तां प्राप्या-
नन्दोक्तिरियम् । अत्र सम्भोगशृङ्गाररसः । तल्लक्षणन्तूक्तं विश्व-
नाथेन । यथा, दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।
यवानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृत इति । अयञ्च विप्र-
लम्भानन्तर्यात् परा पुष्टिः नीतः । उक्तञ्च विश्वनाथेन, न
विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कपायिते हि वस्त्रादौ
भूयान् रागो विवर्द्धते । इति । विप्रलम्भश्च तेनैवोक्तः । यथा,
यत्र तु गतिं प्रदृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसाविति ॥ २८० ॥

प्राक्प्रीतिर्दर्शिता सैवं रतिः शृङ्गारतां गता ।

रूपवाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद् वचः ॥ २८१ ॥

निगृह्य केशिष्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

मोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति जगत् २८२

इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्ये तद्रसवद् वचः ॥ २८३ ॥

नन्दत्वादि नायिकाविषयकरतिभावो व्यज्यते तत् प्रेयो-
ऽशृङ्गार एव वाच्यम् न सादित्याशङ्काह प्रागिति । प्राक्-
पूर्वोक्तयोरुदाहरणयो प्रीतिः भगवद्विषयकरतिव्यञ्जिका एव
न तु विभावादिपरिपुष्टा दर्शिता । उक्तञ्च, मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु
सुखसर्वेदनं वच । असप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यत इति ।
इह तु सा रतिः कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थः । उक्तञ्च,
रतिर्मनोऽनुकूलैर्धै मनसः प्रवणायितमिति । रूपाणां विभा-
वानुभावव्यभिचारिणां वाहुल्यं विस्तारः तस्य योगेन शृङ्गा-
रतां गता । तस्मात् इदं नृतेत्युक्तं वचः रसवत् रसवदलहारेण
अलङ्कृतमित्यर्थः ॥ २८१ ॥

रौद्ररसमुदाहरति निगृह्येति । येन मम अग्रतः मामना-
दृत्य इत्यर्थः कृष्णा द्रौपदी केशेषु अवच्छेदे सप्तमी । आकृष्टा,
सः अयं पाप दुःशासनः मया प्राप्तः क्षणं जीवति किम् ? नैव
जीवतीत्यर्थः ॥ २८२ ॥

इतीति । शत्रुं दुःशासनं पश्यतः भीमस्य क्रोधः इति
उक्तप्रकारेण परां कोटिं आरुह्य विभावादिभिः परिपोष-
प्राप्य इत्यर्थः रौद्रता रौद्रभावः गतः रौद्ररसत्वेन परिपूत

इदमस्मानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ! ॥ २८६ ॥

पंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिरागेषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् २८०

इति । तस्य च शोणितफयिनः अन्तर्भूषणाः राक्षसाः आल-
म्बनविभावाः, अन्ये च अनुभावव्यभिचारिण आक्षिप्ताः तैश्च
परिपुष्ट वीभत्सस्मत्वं भजते । अत्र राक्षसविषयकरतिभावस्य
प्राप्त्यात् वीभत्सपरिपुष्टतया तस्यैव चमत्कारित्वात् प्रेयो-
ऽप्यङ्गारलमेव युक्तमिति बोध्यम् । रसवत्प्रेयसोः सद्गुरु इति
कथितम् ॥ २२८ ॥

हाम्यमुदाहरन्नाह इदमिति । हे सखि । अस्मानः अख-
ण्डित मानो यस्याः तादृश्याः अस्माकं पुनः पुनराग्रहेणापि
अग्रिमतमानाया इत्यर्थः तव स्तनतटे इदं नवं न तु प्राचीनं
नखपदं नखाघातचिह्नं लग्नम् उत्तरीयेण छाद्यताम् । सखी-
मन्त्रिधौ मानवतीं रहसि काम्तेन सह कृतविहारा काञ्चित्
प्रति तस्मिन्ना उपहामोक्तिरियम् । अत्र हामः स्थायिभावः ।
तत्तत्क्षणान्तकम् । यथा, वागादिवैकृतैश्चेतोविकाशो हास
एवमेव इति । तादृशी मानवती नायिका आलम्बनविभावः,
नखपदमङ्गीपनविभावः, तादृशवचनानि अनुभावाः व्यभि-
चारिणश्च यथायथ प्रतीयमाना एतैश्च परिपुष्टः अयं हासः
हाम्यरसत्वेन परिणमति ॥ २८६ ॥

अहं, तस्मिन्मुदाहरति अशुकानीति । एषां नन्दनशाखिना
प्रवालानि अशुकानि वसनानि, पुष्पं हारादिभूषणं, शाखाश्च
मन्दिराणि गृहाणि, चित्रं किमाश्चर्यमित्यर्थः । अत्र स्थायि-

इदं सघोनः कुलिशं धारामन्निहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २८१ ॥

वाक्यस्याग्रान्यता योनिर्माधुर्ये दर्शितो रसः ।

इह त्वष्टरमायता रसवत्ता स्मृता गिरास् ॥ २८२ ॥

इति रसवत्तत्वात् ।

भावो विन्मयः । तत्त्वज्ञानं यथा, विविधेषु पदार्थेषु लोचनमौघा-
तिवर्तिषु । विष्कारश्चेतसो यन्मु स विन्मय उदाहृत इति ।
अलौकिकानन्दनशाखिभिरालम्बनविभावे तेषां तत्त्वज्ञाने
रूपीयनविभावे अन्यैश्च प्रतीयमानैरनुभावे सञ्चारिभिश्च परि-
पुष्ट अद्भुतरसतया पर्यवस्यतीति ॥ २८० ॥

भयानकरममुदाहरति इदमिति । इदं सघोनं कुलिशं
कुलिशं वज्रं धारासु सन्निहितं अनलं यस्य तादृशं, दस्य
स्मरणं दैत्यस्त्रीणां असुरकामिनीनां गर्भपाताय कल्पते
प्रभवति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयमेव स्थायिभावः । तत्त्वज्ञानं
यथा, रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैलक्षण्यं भयमिति । तस्मिन्
आलम्बनविभावेन तादृशकुलिशेन रूपीयनविभावेन गर्भ-
पातेन च अनुभावेन अन्यैश्च प्रतीयमानैः तत्त्वलौकिकचित्त-
व्यापारैः परिपुष्टं भयानकरमत्वं प्राप्नोतीति ॥ २८१ ॥

ननु साधुर्यनिरूपणे सधुर रसवदित्युक्ते रसवत्त्वस्य
साधुर्यगुणत्वेन अभिहितम् अत्र तु अलङ्कारत्वं कथं नङ्गच्छत
इत्याह वाक्यस्येति । साधुर्यं साधुर्यनिरूपणे वाक्यस्य अग्रा-
न्यता ग्राम्यत्वदोषाभाव एव योनिः कारणं यस्य तादृशं रस
दर्शितः अग्रान्यताया एव रसत्वेन उपधारतः कीर्तनमिति
भावः । इह तु गिरां वाचा रसवत्ता रसवदलङ्कारत्वम् अष्टसु

अपकर्त्ता हि मस्मीति हृदि ते मास्म भूद् भयम् ।
 विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति २६३
 एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।
 पुंसां केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २६४ ॥
 पर्यमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये ।
 यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २६५

रमेष्टु गङ्गागादिषु प्रायत्ता स्मृता । तथाच, रमव्यञ्जकयाम्य-
 तादाताभागमङ्गकतानङ्गारादिमत्त्वं माधुर्य्यगुणत्वं रसवट-
 मङ्गारस्तु रम एवेति भेदः ॥ २६२ ॥

ऊजमानङ्गारमुदाहरति अपकर्त्तति । अहं ते अपकर्त्ता
 शत्रुर्गमि इति हेतोः ते भयं मास्म भूत् न भवतु, मे मम
 खड्गं विमुखेषु प्रहर्तुं जातु कदाचिदपि न वाञ्छति । तथा-
 चोक्तं हन्यादित्यनुवृत्तौ मनुना । यथा, नायुधव्यसनप्राप्तं
 नार्तं नातिपरिचितम् । न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनु-
 श्रित्विति । युद्धे पलायनपरं शत्रुं प्रति कस्यचित् वीरस्योक्तिः ।
 अत्र गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावादपि उत्साहा-
 द्वादिता इति ऊर्जस्विनामालङ्कारः । यस्य तु तादृशोद्वेकाभावः
 तत्र वीरो रम एव रसवदलङ्कारतया परिणमतीति बोध्यम्
 ॥ २६३ ॥

एवमुक्तेति । दर्पशालिना अहङ्कारवता केनापि पुंसां
 एवम् उक्तरूपं वचनम् उक्त्वा युद्धे परः शत्रुः निरुद्धः । तस्मात्
 इत्येवमादिकं रसान्तरंऽपि तादृशो गर्वः ऊर्जस्वीत्यर्थः ॥ २६४ ॥

पर्यायोक्तं लक्षयति अर्थमिति । दृष्टम् अभिलषितम्

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २८६ ॥

सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्गते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २८७ ॥

इति पर्यायोक्तम् ।

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं देववशात् पुनः ।

अर्थं माक्षात् वाचकशब्देन अनाख्याय अकथयित्वा तस्मैव
इष्टार्थस्य सिद्धये प्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तरेण भङ्गिविशेषेण
आख्यान व्यञ्जनया द्योतनं तत् पर्यायोक्तम् इष्यते । समा-
नार्थकशब्दान्तरस्यैव पर्यायत्वात् अन्वर्थसङ्ग्रेयमिति बोध्यम्

॥ २८५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति दशतीति । असौ परभृतः कोकिल
सहकारस्य कुञ्जवहिस्थितस्येति शेषः मञ्जरी दशति, अहं
तं निवारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दम् आस्यतां स्वे यता-
मिति कान्तकामिन्याः सुरतोत्सवस्य व्याघातो मा भूदिति
विविच्य सख्यास्ततोऽपसरणस्यौचित्ये इतोऽहं गमिष्यामीति
वाचकपदेनाभिधाने वैचित्र्यातिशयस्याभावो जायते इति
परभृतवारणव्याजेन तदपसरण व्यक्तीकृतमिति पर्यायोक्तम्
॥ २८६ ॥

सङ्गमयेति । सङ्गते सङ्गेतस्थाने सखीं यूना सह सङ्गमय्य
तयोः रतोत्सव निर्वर्त्तयितुं मम्पादयितुमिच्छन्त्या कयापि
सख्या ततः अपसृतमित्यन्वयः ॥ २८७ ॥

समाहितं निरूपयति किञ्चिदिति । किञ्चित् कार्यम्

तत्प्राधान्यमपत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २६८ ॥

मानसस्या निराकर्तुं पादयोर्मि पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्यतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २६९ ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्त नाम त प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

आशयस्य तत्प्राधान्यं तदनुयुक्तस्य देववशात् अकस्मात् पुनः तस्य
प्राधान्यं समाधानस्य या समापत्ति मयोरग तत् समाहितम्
याः । समाधानपक्षात् अन्यथेभ्योऽयमिति । देववशादिति
तत् निमित्तपरं ब्राह्मणप्रवक्तृकारणान्तागन्त्यनेन कार्यसमा-
धानोपि गन्तव्यं मङ्गात् । तदुक्तं भोजराजेन, कार्यारम्भे
महापातद्वारात् देवाकृतं च या । आकाशिको बुद्धिपूर्वोभयी
तत् तत् समाहितम इति ॥ २६८ ॥

समाहितमुदाहरति मानमिति । अस्याः मानिन्या. मान
निराकर्तुं पादयोः पतिष्यतः ममम उपकाराय दिष्ट्या देवेन
पतत् घनगर्जितम् उदीर्णम् । अत्र मानभङ्गाय पादपतन-
प्रवृत्तयः दृष्टादुदीर्णनं घनगर्जितेन तस्यातीवोद्दीपकत्वात्
अङ्गेन तत्प्राधान्यमिति समाहितमलङ्कारः ॥ २६९ ॥

उदात्त इति रूपेण आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य
विभूतेः सम्पत्तेः वा यत् अनुत्तमम् अलौकिकं महत्त्वम्
अधिकं, मनीषिणः तम् उदात्त नाम अलङ्कारः प्राहुः ।
तथाच, प्रस्तुतस्य उदारआशयत्ववर्णनेन लाकातिशयसम्पद्वर्णनेन
न यद् वैचित्र्यं स एव उदात्तालङ्कार इति निष्कर्षः । केचित्
तु यदापि प्रस्तुतव्याङ्ग्यं महता चरितं भवेदिति आहुः ।

गुरोः शामनमन्त्रे तु न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्येभारोऽप्यविक्षवः ॥ ३०१ ॥

रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिविस्वगतैर्हतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ ३०२ ॥

पूर्ववाशयमाहात्म्यामवाभ्युदयगौरवम् ।

मुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तवधमप्यदः ॥ ३०३ ॥

उदात्तम् ।

तस्मै प्रस्तुतस्य अङ्गत्वेन सहता चरित्रवर्णनमपि उदात्तान-
हार इति बोध्यम् ॥ ३०० ॥

आशयमहत्त्वे उदाहरति गुरोरिति । यः रावणस्य
शिरश्छेदः कार्यं तस्य भारः तस्मिन्नपि अविक्षवः अव्याकुलः
स राघवः गुरोः पितुः शासनं राज्यत्यागपूर्वकवनगमनादेशम्
अत्येतुम् अतिक्रामितुं न शशाक । अत्र रावणवधरूपासाध्य-
साधनक्षमस्य तादृशगुरुनिदेशवर्तित्वेन अलौकिक माहात्म्यं
प्रतीयते इत्युदात्तत्वम् ॥ ३०१ ॥

विभूतिमहत्त्वे उदाहरति । रत्नभित्तिष्विति । आञ्जने-
येन अञ्जनासुतेन हनुमता कृच्छ्रात् अतिकष्टेन बहुपर्या-
लोचनया इत्यर्थः रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिफलितैः प्रति-
विम्बानां शतैः हत लङ्केश्वर रावण तत्त्वतः ज्ञात ईदृशैश्वर्य-
शाली नास्त्येति अयमेव लङ्केश्वर इति विदित इत्यर्थः । अत्र
लङ्केश्वरस्य तादृशैश्वर्यमहत्त्वकीर्तनमेव उदात्तालहार इति
॥ ३०२ ॥

द्वैविध्यमुपसहरति पूर्वत्रेति । पूर्वत्र गुरोरित्युदाहरणे

अपङ्क्तिरपङ्क्त्युत्थ किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न रश्मिषु स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

चन्दन चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

स्वस्त्यग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

तेजोमयसम्पत्तौ परेष्व्वात्मनि कामिना ।

योगाप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिष्कृतिः ॥ ३०६ ॥

यथाप्यमातामास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

यथाप्यमास, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद-

मसावतः च विरगच्छन्त्या नामतो सतः ।

अन्य एवायत्तर्यात्मा विप्रतिष्ठन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वरेवेन्दौ निवर्त्यार्यान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्त्तवैत्येष्टा स्वरूपापङ्गुतिर्मता ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्गुतिः पूर्वमुपमास्त्रेव दर्शिता ।

सयत्त्वधर्मारोपणेन चन्द्रनादीनां शैत्यदाहकत्वयोर्विषयभेदम्
कीर्त्तनात् विषयापङ्गुतिरियमित्यन्वयः ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥

स्वरूपापङ्गुतिर्मात्रं असत्तेत्यादि । चन्द्रमा असृतस्यन्दिन
किरणाय स. नामत नामैव सत. स्यात् न तु अर्थत
इत्यर्थं तस्य किरणानाम् असृतस्यन्दित्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वा-
दिति भावः । विरहिण उक्तिरियम् । विरहे चन्द्रकिरणस्य
अतीवोद्दीपकत्वादसह्यत्वमिति बोध्यम् । अथ चन्द्रमा अन्य
अर्थात्मा वस्तुस्वरूप एव. अर्थोऽभिधेयरे वस्तुप्रयोजननिवृत्ति-
ष्वित्यमरः । चन्दति आह्लादयतीति व्युत्पत्तिलभ्यार्थात् अन्य-
पदार्थ एवेत्यर्थः । यथा. मण्डपादिशब्दा व्युत्पत्तिलभ्येषु
मण्डपानकर्तृरूपेषु अर्थेषु अशक्ता गृहादिरूपार्थवाचकास्तद-
वर्तित भावः. अतः विप्रतिष्ठन्दिन्दौ दीधितयो यस्य तयोक्तः ।
इत्यत्र स्मरार्त्तेन विरहिणा इत्यर्थ इन्दौ चन्द्रत्वम् आह्लादक-
त्वस्वरूपत्वं निवर्त्य निषिध्य अपङ्गुत्य इत्यर्थ अर्थान्तरा-
त्मता वस्तुन्तरस्वरूपत्वम् उक्ता आरोपिता अत एव स्वरूपा-
पङ्गुतिर्मता ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥

उपमापङ्गुतिरिति । उपमाया मादृश्येन अपङ्गुति पूर्वम्
उपमासु उपमालङ्कारभेदेषु एव मध्ये दर्शिता प्रतिषेधोपमा-

इत्यपङ्गुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः.

अपङ्गुतिचक्रम् ।

क्षिष्टक्षिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

यथा वर्णिता इत्यर्थः । इति उक्तरूपाया अपङ्गुत्या भेदानां विस्तरः, नयेषु यथायथ नभ्येषु उदाहरणेषु लक्ष्यः अनुमन्त्रेय इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

श्लेष लक्षयति क्षिष्टमिति । अनेकार्थम् अभिधया युगपदनेकार्थप्रतिपादकम् एकेन अभिन्नेन रूपेण आकारेण चान्वितं यत्तु वचः क्षिष्टं श्लेषान्नङ्गारयुक्तम् इष्टं कविभिरभिलषितम् । तथाच, शब्दार्थयोरिकतावभासहेतुः सम्बन्धविशेषः श्लेषः, स चात्र शब्दयोरिकप्रयत्नोच्चार्यत्वरूपः अर्थयोस्तु एकप्रयत्नोच्चार्यमाणशब्देन ऐककालिकत्वबोधरूपः । अन्ये तु शब्दयोरित्युक्ताष्टन्यायेन अर्थयोश्च ऐकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्याह । यत्र अभिन्नया वृत्त्या शब्दस्य अनेकार्थत्वं तत्रैव श्लेषः, यत्र तु अनेकार्थत्वेऽपि शक्तिसङ्कोचकानां संयोगादीनां सद्भावः । यदुक्तं विश्वनाथेन, संयोगो विप्रयोगश्च माह्वचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सार्थमीचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानन्तरं विगेषस्मृतिहेतवः ॥ यथा, 'सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खचक्रमयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते इत्यादि । तत्र न श्लेषः अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावात्, तादृशस्थले संयोगादिना एकार्थबोधनात् अभिधायां विरतायां पद्यात् व्यञ्जनया अर्थान्तरप्रतीतौ ध्वनित्वमेव । यथा, भद्रात्मनो

असावुदयसारुदः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः कर्णैः । ३११ ॥

दुरधिरोद्धतनोर्विशालवशोद्धते. हतशिलीमुच्छनग्रन्थः उच्छा-
नुपप्लुतगते परदारणस्य दानाम्बुसेकसुभगं मततः दुरोद्धति-
त्यत्र पदरूपेण प्रयत्नं प्रकृतः. एरण्, प्रतीयते. पञ्चात् उच्छन-
हस्तौति । तत्र अर्थस्य अनेकत्वं कश्चिद् वस्तुतः. ए उच्छ-
रूपत्वेऽपि सत्त्वन्निभेदेन इति दोष्यम् । आद्यस्तादत्तं ग-
न्धेय द्वितीयस्तु अर्थश्लेष इति विज्ञनायादयः । तस्य द्वि-
ध्यमाह तदिति । तत् वच अभिन्नपदं गप्यतावच्छेदकस्य
विभिन्नत्वेऽपि एकप्रकृतिप्रत्ययसमासादिघटितत्वेन अभि-
न्नानि पदानि यस्मिन् तत्. तथा भिन्नानान् अनेकप्रकृति-
प्रत्ययादिघटितत्वेन विलक्षणानां पदानां प्रायो वाच्यः एत-
त् । तथाच अभिन्नपदवाक्ये अभङ्गश्लेषे भिन्नपदवाक्ये
अभङ्गश्लेष इति द्विविधत्वं शेषस्तु समधिकचमत्कारितया
कविभिर्वाच्यत्वेन प्रयुज्यत इति प्रायपदाभिप्रायः । विज्ञ-
नायस्तु. श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इत्यते । वर्णप्रत्यय-
लिङ्गाणां प्रकृत्यो पदयोरपि । श्लेषाद् विभक्तिवचनभाषाणा-
मष्टधा च सः । तत्र वर्णश्लेषो यथा. प्रतिवृत्तामुपगते चि-
विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अदलस्वनाय दिनभर्तुर-
भृन्न पतिष्यतः करसहस्रमपीत्यत्र विधाविति विधिविधुशब्द-
योरिकारोकारयोर्वर्णयोः श्लेष इत्याद्यष्टधा भेदमाह । ३१० ।

तत्राभिन्नपदमुदाहरति असाविति । उदयमुद्रतिन् उद-
यावल्लङ्घ आरुदः कान्तिमान् कमनीयमूर्तिः किरणमालौ
च रक्तमण्डलः अनुरक्तप्रकृतिः लोहितदिग्दृष्टः राजा नृप

दोषाकरेण सम्बन्धन् न तपश्चवर्त्तिना ।

राज्ञा पदोषोऽपि त्वमप्यं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

उपसारूपकान्तेपञ्चतिरेक दिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिता श्लेषा दृष्टास्ते वीर्यनापरे ॥ ३१३ ॥

राज्ञो च मृदुभिः प्रत्ये शीतलेषु कर्तुं राजस्यै क्षिप्तैश्च
नोक्तानां हृदयं भरति । अत्र राज्ञोऽपि निरुत्साहान् राजचन्द्रो
दाति वाचो, उदयादिप्रदानं । एवमप्रतिप्रत्ययमाधित-
ताऽभिधानोति प्रभङ्गश्लेष ॥ ३११ ॥

भिन्नगदमुदाहरति दोषाकरे इति । पदोषं रजनीमुखं
यत्तदोषभं कथितं पुरुषं दोषाकरेण दोषाशैः करं तेन
निगातारणं दोषस्य आकारणं च तदं न च तपस्ये आकाशपथे
नोक्तं इति तथोक्तेन तत्राप्ये चतुर्विधाचारं न वीर्यमानेन च
राज्ञा वल्लेखेन नृपणं न सम्बन्धनं तयोऽगं प्राज्ञा-
मपि अप्रियम् । अथार्जुन इत्यत्र मास इत्यम एवमप्येव नि बाधं बाधते
प्राग्वति । अत्र दोषाकरेणैव दृष्टानि प्रतिप्रत्ययसमाधौ-
भिधानोति प्रभङ्गश्लेष । राज्ञेत्यत्र न अभङ्गं तदतः प्रभङ्गा-
भङ्गस्येव इति त्रिविध्यम् । उक्तञ्च, पुनस्त्रिधा प्रभङ्गोऽयं भङ्ग-
स्युदययात्मक इति । केवलमभङ्गोदाहर-
णं विज्ञनाद्येन दर्शि-
त्यम् । यथा, पृथुकार्त्तेश्वरप्रातः भूपितृनि पपरिजनं देव ! ।
भिन्नद्वारेण गहनं सम्प्रति सममावयोः सत्त्वमिति ॥ ३१२ ॥

अथैव प्राधान्यं दर्शयित्वा अन्तर्द्वारविशेषेषु प्रस्थापित्वं
दर्शयित्वा उपमति । प्रागेव उपसारूपकान्तेपञ्चतिरेकादिः
न चो, येषां तादृशा श्लेषा दर्शिता अपरे केचन अपरा-
न्तर्द्वारभृता इत्यर्थः दर्शयन्ते । तत्र साधारणधर्मप्रयोगे

अभ्यभिन्नक्रियः कश्चिद्विस्तृजक्रियोऽपरः ।

विरुद्धकर्मा चाख्यन्त्यः श्रेयो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

नियमाज्ञेपरपोक्षिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वत्र रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

वज्राः स्वभावस्तधुराः शनन्त्यो रागमुन्वगान् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

धर्मोपमाया श्रेयोपमायाश्च अर्थज्ञेयः समानोपमायान्तु मर-
जिष्ठः तदन्वयतापि बोध्यम् ॥ ३१३ ॥

तत्र अभिन्नक्रियमुदाहरति वज्रा इति । कान्ताभिः
प्रेषिताः प्रक्षिप्ता अनितु प्रेरिताश्च वज्रा स्वभावकुटिला
कुटिलमार्गदर्शयित्राश्च, स्वभावेन मधुरा मनोहारिण्य मिष्ट-
भाषिण्यश्च तथा उल्लङ्घनम् प्रतिप्रवृद्ध राग लोहित्य प्रेतानु-
रागश्च शनन्त्य रुचयन्त्य प्रवृत्तयन्त्यश्च दृश नयनानि दूत्यश्च
प्रियान् वर्षन्ति । अत्र वज्रादीनां क्षिप्तता, कर्षणक्रिया तु
उभयवैकैव इति अभिन्नक्रिय श्रेयन्तुल्यदोगिनान्तरस्य
पोषकत्वात् तदङ्गम् । अत्र च तु एवया क्रियया वाक्यद्वयस्य
दीपनात् प्रदानस्य दीपकस्य अङ्गमित्याहुः ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।
 आकर्ण्यन्ते मटकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ३१७
 रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्द्धितम् ।
 तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥
 निस्त्रिंशत्वमसाविव धनुष्येवास्य वक्रता ।

अविरुडक्रियमुदाहरति मधुरा इति । मधुराः मनोहारिण्यः माधुर्याख्यस्वाभाविकाङ्गनालङ्कारवत्यश्च । माधुर्यलक्षणन्तु उक्तं यथा सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयतेति । रागवर्द्धिन्यः उद्दीपकत्वात् प्रणयाविष्करणञ्च अनुरागं वर्द्धयन्त्यः कोमलाः सुसुश्रवाः मृदुल्यश्च तथा मटकलाः मदोन्मत्ता सौभाग्यादिजनितगर्वान्विताश्च । मदलक्षणन्तूक्तं यथा मदो विकारः सौभाग्ययोवनाद्यवलेपज इति । कोकिलानां गिरः वाचः असितेक्षणाश्च आकर्ण्यन्ते तथा श्लिष्यन्ते आलिङ्गन्ते च । इत्यत्र आकर्णनश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसम्भवाम् अविरुडक्रियोऽयमभङ्गश्लेषः पूर्ववत् तुल्ययोगितामेव पुष्पातीति तदङ्गम् ॥ ३१७ ॥

विरुडक्रियमुदाहरति रागमिति । एष घर्मांशुः सूर्यः वारुण्याः पश्चिमागायाः सुरायाश्च योगेन समान्ययेण पानेन च वर्द्धितः रागः लौहित्यम् अनुरागञ्च आदर्शयन् प्रकटयन् वर्द्धयत्यतिरोभवति अस्तं गच्छति, अङ्गजस्तु कामस्तु विजृम्भते उद्योतते । अत्र तिरोभवनजृम्भणक्रिये परस्परं विरुडे इति विरुडक्रियश्लेषस्तथैव तुल्ययोगिता परिपुष्पातीति तदङ्गम् ॥ ३१८ ॥

नियमवन्तमुदाहरति निस्त्रिंशत्वमिति । अस्य नरेन्द्रस्य

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गगतत्वञ्च वर्त्तते ॥ ३१८ ॥

पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिसिन्धुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३०० ॥

असौ खड्गे एव न तु अन्यत्र निम्निगल्य निर्गतम्निगतोऽङ्गु-
लिभ्य इति व्युत्पत्त्या त्रिशदङ्गुल्यधिकपरिमितवत्त्वं निर्दण्ड-
त्वञ्च, अथ निम्निगल्य खड्गे ना निर्दण्डे त्रिषु इति मन्दिनी ।
वक्रता कौटिल्य प्रतिकूलता च धनुष्येव नान्यत्र मार्गगत-
दाणत्व शरेषु एव न तु आत्मनि इत्यर्थः, वर्त्तते इति रज्ज्वा-
न्वेतव्यम् । अत्र प्रत्येकमेवकारेण द्वितीयार्थानां व्यभिचि-
त्वात् नियमवानर्थश्लेषः परिसङ्ख्याऽनङ्कार पुष्पातीति तद-
ङ्गम् । परिसङ्ख्यालङ्कारश्च ग्रन्थकृतानुक्त पर वैचित्र्यमङ्गावात्
अपरैरुक्तः । यथा, प्रज्ञादप्रश्नतो वापि कथितात् वस्तुनो
भवेत् । तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ।
परिसङ्ख्येति । यदि च, विधिरत्यन्तसंप्राप्ते नियम पाद्वि-
नति । अत्र च अन्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते ॥ इति
नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेद प्रतीयते, किन्तु अत्र परिसङ्ख्या अन्य-
व्यपोहमात्रप्रतीतिरेव न तु तादृगलक्षणेति अविरोध इति
बोध्यम् ॥ ३१८ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिमुदाहरति पद्मानामिति । त्वयि रक्षति
रक्षति पद्मानामेव दण्डेषु नालेषु न तु दण्डनामजोपायेषु,
अथवा रागिण, अनुरक्तस्य सिन्धुनस्य स्त्रीपुंसदोरातिङ्गनेषु
अपि कण्टक, तीक्ष्णप्रावयव रोमाश्च इन्द्रशत्रुश्च, रोमाश्च
क्षुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे च कण्टक इति बोधः । दृश्यते । अत्र
पद्मानामेवेति नियमस्य अयवेत्यादिना आक्षेपरूपा उक्तिरिति

महीभृद् भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दत्त. प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ३२१

अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितजयः ।

देवोऽप्यविवुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

श्लेषचक्रम् ।

निगमाक्षेपरूपोक्ति पूर्वाङ्गे स्थितायाः परिसंख्याया द्विती-
याङ्गे च एकत्र निहितकण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्राधान्येन
शितस्य दीपकस्य अङ्गमित्यवधेयम् ॥ ३२० ॥

अविरोधिनमुदाहरति महीभृदिति । म महीभृत् राजा
पतेतम् भूरिकटक बहुस्कन्धावार विशालनितम्बश्च, तेजस्वी
प्रतापवान् मयूखमालो च, नियतोदय मततोन्नतिगाली
प्रतिदिश जातोद्गमश्च, दत्त निपुण ऋषिविशेषश्च, प्रतापति.
प्रजापान् मृष्टिकर्ता च, स्वामी प्रभु विगाख्यश्च, स्वामी
पभृशितापयोरिति मेदिनी । शक्तिधर प्रभावोत्साहमन्त्रज-
शक्तिसम्पन्न अस्यविशेषवाच्य, आसीत् । अत्र महीभृटादि-
पिटपदार्थाणां परस्परसम्बन्धे अविरोधात् अयम् अविरोधौ
नेप ॥ ३२१ ॥

विरोधिनमुदाहरति अच्युत इति । अच्युत सत्पथादभ्रष्ट
विष्णुः अपि अष्टपच्छेदी वृषः धर्मः तदाख्योऽसुरश्च तस्य छेदी
न भयतीति तथोक्तः, राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि अविदित
अज्ञात जय क्षीणता दुर्बलता इत्यर्थः. रोगविशेषश्च येन
तद्वृत्तिः, देव राजा अमरश्च अपि अविवुधः विगतपरिणतः.
देवश्च न भवतीति तथोक्तः, शङ्कर शम्भुश्च हरश्च अपि अभु-
जङ्गवान् दुर्जनरहित सर्परहितश्च जज्ञे, स इति कर्तृपद-

गुणजातिक्रियादीनां यत् तु वैकल्यदर्शनम् ।

विशेषदर्शनाद्यैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितसेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

सध्याहार्यम् । अत्र अच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्णुदौ
ह्यच्चेत्यादिगदार्यान्वयो विरुद्धे इति विरोधवान् अथ श्रेय
विरोधाभासस्याहम् । ३२२ ।

विशेषोक्तिं निरूपयति गुरिति । विशेषस्य प्रस्तुतस्य
दौर्घ्याद्यतिरूपं तस्य दर्शनाय प्रतिपत्तये गुरजातिक्रियायाम्
आदिपदेन दद्यात्तच्च यत् तु वैकल्यदर्शनं कार्यनिष्ठावनुप-
योगित्वप्रतिपादनं सा विशेषोक्तिर्नाम अलङ्कार इत्येते इत्य-
न्वयः । अतिशयोक्तौ प्रस्तुतस्य विशेषदर्शनमज्ञावेऽपि गुरा-
दीनां वैकल्यप्रतिपादनं नास्तीत्यनयोर्भेदः । एवकारेण विशेष-
दर्शनाभावे नायमलङ्कार इति ध्वनितम् । विज्ञानाद्यादयस्तु-
तति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति लक्षणमाह ।
३२३ ॥

अत्र गुरवैकल्ये विशेषोक्तिमुदाहरति नेति । पुष्पधन्वन
आयुधम् अस्त्रं न कठोरं न वा तीक्ष्णं . पुष्पमयत्वादिति
भावः . तथापि अमुना भुवनत्रयं जितमेव आसीत् । अत्र
कामस्य वीर्योत्कर्षरूपविशेषप्रदर्शनं च आयुधस्य कठोरत्व-
तीक्ष्णत्वरूपयोगुरयोर्वैकल्यदर्शनरूपा विशेषोक्तिः । विभाव-
नायां गूढलारण्यस्य स्वाभाविकत्वस्य वा विभावने तात्पर्यमस्ति
अत्र तु विलोपकरणं कार्यनिष्ठादकतया वर्णना यस्य उत्कर्ष-
प्रतिपादने तात्पर्यमस्तीत्यनयोर्भेदः । ३२४ ।

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।
 तत्तापिजा तपोभङ्ग विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥
 न वक्ता भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।
 न च रक्ता भवदृष्टिर्जितञ्च द्विषतां बलम् ॥ ३२६ ॥
 न ग्ना न च मातङ्गा न हया न च पतयः ।
 स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्येव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

तापिजेत्यने विधेयोक्तिं दर्शयति नेति । एषा देवकन्यका
 गन्धर्वकुलसम्भवापि न, तथापि वेधसः ब्रह्मणोऽपि तपो-
 भङ्गं विधातुमशक्तः शक्ता । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वरूपजातिनैर-
 तत्तापिजा तपोभङ्गसामर्थ्यवर्गेणात् नायिकायाः मनोमोहनिवृत्ति-
 म् । तापिजेत्य प्रतिपादित इति जातिवैकल्ये विशेषोक्तिः ॥
 ३२५ ।

क्रियावैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । भ्रुकुटिः न वक्ता,
 दशनच्छदः अधस्त्य न स्फुरितः, न कल्पितः दृष्टिश्च न रक्ता
 प्रलयनः तथापि द्विषतां शत्रूणां बलं जितञ्च । अत्र बन्धन-
 प्रत्ययः बन्धनक्रिया, तेषाञ्च वैकल्यप्रतिपादनं वर्णनीयस्य
 तस्य उत्कर्षशोभनाय, अतस्तत् क्रियावैकल्ये विशेषोक्ति-
 रिति ३२६ ॥

दृष्ट्येवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । स्त्रीणाम् अपाङ्ग-
 दृष्ट्या एव कल्यो जगतां त्रयं जीयते, रथा न, मातङ्गा न,
 हया न, पतयश्च न उपयोगिन इति शेषः । अत्र रथादीनां
 दृष्ट्या वैकल्यप्रतिपादनरूपविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रघो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

मैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्योतिविशेषणात् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३२८ ॥

विशेषोक्तिचक्रम् ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ ३२९ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति एकचक्र इति । रघः एकचक्र . यन्ता सारथिः विकल . अङ्गहीनः अनरुत्वादिति भावः हयाः अश्वाः विषमा अयुग्माः सप्तसंख्यकत्वादिति भावः . तथापि अर्कः सूर्यः नभस्तलम् आक्रामति एव यतः सः तेजस्वीत्यन्वयः । अत्रापि रघादीनां द्रव्याणां वैकल्यप्रतिपादनरूप-विशेषोक्तिस्तेजस्वित्वरूपहेतुकथनेन समधिकं वैचित्र्यमादधातीति हेत्वलङ्कारानुप्राणिता इति बोध्यम् ॥ ३२८ ॥

सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भादिति भावः . सा एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः सहेतुका इत्यर्थः , अन्येषामपि भेदानां विशेषाणां कल्पने अयमेव क्रमः नियमः यथा हेत्वलङ्कारसङ्गावेनास्या भेदः तथान्येषामपि अलङ्काराणां सङ्गावेनेति भावः ॥ ३२९ ॥

तुल्ययोगितां निरूपयति विवक्षितेति । विवक्षिता प्रस्तुत-गतत्वेन दृष्टा ये गुणा तैरुत्कृष्टैः विख्यातैः अप्रस्तुतैः समी-कृत्य तुल्यपक्षीकृत्य कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कीर्त्तनं सा तुल्ययोगिता मता इत्यन्वयः । विव-

यस्य कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

विभक्तनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥३३१॥

सङ्गतानि मृगान्तीणां तडितिलमितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥३३२॥

तुल्ययोगिता ।

तत्रात्रोक्तमिति ज्ञातमविवक्षितं हाभ्यामेकेन वा समी-
क्य इति यस्या मङ्गादादिति बोध्यम् । दीपके वाक्यान्तरीय-
पक्षे अन्तर्दादिना तात्काल्यार्थोद्दीपकत्वम् इह तु स्तुति-
रिति मङ्गीकरणमित्यनयोर्भेदः । उपमाया वाच्यार्थस्य व्यङ्गा-
य ॥ ॥ मास्यप्रतीतिः गात्रो इह तु सर्वेषां समकक्षतया
गात्राणां विपत्तातः पर्याप्तानां सादृश्यप्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।
तथात्र विहितगुणगानित्येन अप्रस्तुते सह प्रस्तुतस्य सम-
कक्षतया तादृशगुणवत्त्वोत्तरेण स्तुतिनिन्दा वा तुल्ययोगि-
तेति निश्चये ॥ ३३० ॥

तत्र स्तुतापुढाहति यम इति । यमः कुबेरः वरुणः सह-
स्रान् इह तत्रा भवान् जनन्यविषयाम् अनन्यसक्ता लोकपाल
इति श्रुतिम आख्या विभ्रति । अत्र लोकपालत्वरूपो गुणः
प्रकृत्यै रान्न विप्रक्षितः, तेन च गुणेन उत्कृष्टैः यमादिभिः
समकक्षतया कोत्तरेण स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

निन्दयापुढाहति मङ्गादादिति । मृगाक्षीणा सङ्गतानि
सङ्गता न विविदितमितानि च स्वयं घनारब्धानि घन निविडं
यथा तथा अन्यत्र घनेर्मघैरारब्धानि अपि क्षणद्वयं न
तिष्ठन्ति मृगमात्रस्याप्यित्याक्षेपास्मिति भावः । अत्र क्षणस्यापि-
त्यर्थे गुणो यमोऽपि मृगाक्षीमङ्गमे विवक्षितः, तेन च अप्र-

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

वैशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

कुञ्जितं राजहंसानां वर्द्धते मदमञ्जुलम् ।

क्षीयते च सयूराणां सतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

तुततडिदिललितस्य समकक्षतया वर्णनेन निन्दाप्रतीयमाना
लक्ष्ययोगिता, ना च घनारब्धानीति श्लेषानुप्राणिततया सम-
क्षका चारुता पुष्पातीति बोध्यम् ॥ ३३३ ॥

विरोध लक्षयति विरुद्धानामिति । विशेषस्य प्रस्तुतगतो-
त्कर्षस्य दर्शनाय प्रतिपादनाय एव विरुद्धानां परस्परविरो-
धनां पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं सम्बन्धप्रतिपादनं
सामानाधिकरस्यकीर्तनमित्यर्थः सः विरोधः कृतः । यथेति
तादृहरणार्थम् । तथाच प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपत्तये आपाततः
विरुद्धत्वेन प्रतीयमानानां पदार्थानां सामानाधिकरस्यप्रति-
पादनरूपं वैचित्र्यं विरोध इति निष्कर्षः । स च जात्यादिभि-
र्गतेरिति चतुर्विधः गुणादिभिर्गुणस्येति द्विविधः, क्रिया-
व्याभ्यां क्रियाया इति द्विविधः, द्रव्यस्य द्रव्येणेति एकविध-
मिति मिलित्वा दशविधो बोध्यः इति ॥ ३३३ ॥

कुञ्जितमिति । राजहंसानां मदमञ्जुलं मदमनोहरं कुञ्जितं
वर्द्धते इति गच्छतीति, सयूराणाञ्च उत्क्रान्तसौष्ठवं मनो-
हारित्वं यस्मात् तादृशं सत् क्षीयते च । अत्र एकास्मिन्नेव
कुञ्जिते कृते च शब्दरूपे कर्तृरे विरुद्धयोरपि हृदिक्षययोः
संसर्गदर्शनेन विरोधः सम्बन्धिभेदेन च तत्प्रशमनम् अनेन च
प्रस्तुतस्य शरत्कालस्य एकजातीययोरपि बलावलकारित्वेन
वैशिष्ट्यं प्रतीयते इति ॥ ३३४ ॥

य त ते गगनस्यार्कं तन्नि ! तापस्य कल्पते ॥३३७

मृणालेति । ३ तन्नि । ते रूप मृणालवत् गीतली बाह्य
रूपेण रश्मि इव ऊरु यस्य तत्, पद्ममिव उत्पले इव मुखम्
रश्मि इव यस्य तादृशमपि अस्माक तापाय कल्पते । अत्र
रश्मि इव उपमितिर्गर्भवद्गोहो गीतलत्वादिक गुणः तस्य च
तत्त्वविशेषा विरोधः । मृणाले एव बाह्य यस्य इत्यादिरूपक-

अमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरेषवः ।

॥ शयन्ति पान्थानामस्मृशन्तोऽपि लोचने ॥ ३३८ ॥

शार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

॥ याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ! ३३९ ॥

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते ।

विरोधचक्रम् ।

समासे तु मृणालत्वरम्भात्वादिभिर्जातिभिस्तपत्रिययोः वि-
रोधः । वक्तुर्विरहित्वेन च तस्य परिहारः ॥ ३३७ ॥

उद्यानेति । उद्यानमारुतेन उपवनवायुना उद्धूता. चूत-
चम्पकाना रेणवः परागाः पान्थाना पथिकाना लोचने नेत्रे
अस्मृशन्तोऽपि उदम्रयन्ति उद्गतवाय्वे कुर्वन्ति विरहित्वादिति
भावः । अत्र स्पर्शनाभावेऽपि उदम्रयणक्रियेति विरोधः. तत्-
परिहारश्च परागाणामुद्दीपकत्वादिति ॥ ३३८ ॥

क्षणेति । हे कलभाषिणि मधुरवचने ! ते दृष्टि क्षणा-
र्जुनानुरक्ता अपि कर्णावलम्बिनी कस्य विश्वसनीयत्वं याति,
न कोऽपि विश्वसितीत्यर्थः । अत्र क्षणार्जुनयोरनुरक्तिः कर्णा-
वलम्बनमिति क्रिययोरापाततः. प्रतीयमानोऽपि विरोधः
क्षेपेण शम्यति तद् यथा, क्षणा श्यामला अर्जुना धवला अनु
पद्माङ्गारे प्रान्ते इत्यर्थः रक्ता कर्णावलम्बिनी आकर्षणपिन्त्रान्तेति
च ॥ ३३९ ॥

इतीति । इति एवंप्रकारेण अयम् अलङ्कारः विरोध इत्यर्थः
अनेकप्रकारः बहुविधः प्रतीयते । प्रतीयते इत्यत्र अतिशयोक्तिः
इत्यपि पाठः ।

ननु तद्वर्गं मा स्मादपक्रान्तेषु या स्मृतिः ॥ ३४० ॥

५- चैवन्ति - रिगा वनेष्वपरमिनि ।

नृपतपतलमभस्मपादभारि, वाटिभिः ॥ ३४१ ॥

नैऋत्यग्नेयाय रश्मिर्हृत्ति. प्रशस्यते ।

राजान्बन्धनजंगनिर्गिणान मनस्विना ॥ ३४० ॥

पप्रस्तुतप्रशंसा ।

य. - निन्दश्चि । स्तोति आजगत्तुतिरसौ स्मृता ।

॥ १ ॥ यथा यथाशक्त्यनुसृत्य नान्यथा अप्रसूतेति । अप्र-
॥ २ ॥ यथा यथाशक्त्यनुसृत्य नान्यथा अप्रसूतेति । अप्र-

* ॥ यः पश्यति सदा तं मयिमी पाश्यां, बहुवचनमविर्वाचित

॥ अथातः प्रमाणं तद्विषयस्य सत्यस्य । या मूर्ति

। । । नमः । गायत्रीमः । तथाच, अप्रस्तुतस्त्वेन

॥ इति श्रीमद्भगवत्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

अनागतमप्यत्र दृश्यते सुगमित्यादि । अपरमेविन पर
... अनागतमप्यत्र दृश्यते सुगमित्यादि । अपरमेविन पर

॥ १ ॥ तत्तुल्यं चरितं वर्णय अथ तत्तुल्यं अनागाम-

॥ १ ॥ लण्डर्भा हादिभि अये सख जीवन्ति । प्रभु-

• तस्यैव मन्त्रव्योक्तिरियम् । अत्र राजानुवर्त्तने राज

न . य . य . क्लं ग . तेन निनिर्गणेन प्राप्तिनिर्वर्तनेन केनचित् सन-

विद्या प्रगल्भमनसा न्यस्य अप्रान्ता मा मृगयति प्रशस्यते

१०० अथ प्रवृत्तिप्रगमा ॥ १ ॥ मृगय्य मृत्या स्वस्य निन्दा-

"सर्वं हि प्राणिनां देहमाकाशमिदम् ।
अप्रकृतप्रकृतयोर्भूतयोः प्रमाणायां ।"

॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥

यद्यनं व्याजलुति निदिगति यदौति । यदौति यदि-

५. 'मन्त्रश्च यत् स्मृतिश्चैव व्याजस्तुति स्मृता । अत्र

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिसम् ३४३
तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता सा भून्मदस्तव ॥३४४॥

दोषा इव आभास्यन्ते आपाततः प्रतीयन्ते इति दोषाभासा-
गुणा एव वस्तुतः अत्र सन्निधिः लभन्ते गुणस्वरूपेणैव परि-
णमतीत्यर्थः । निन्दन्निव स्तौतीत्यत्र स्तुवन्निव निन्दतोत्यपि
प्रत्ययविपरिणामेनान्वेतव्यं वैचित्र्यमाभ्यात् वैचित्र्यमैवाम-
हारत्वादिति बोध्यम् । तथाच, व्याजेन निन्दाव्याजेन स्तुतिः
स्तुतिव्याजेन च निन्दा व्याजस्तुतिरिति निष्कर्षः । उक्तञ्च
प्रकाशकारेण, व्याजस्तुतिमुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्य-
देति । उदाहृतञ्च तेनैव । स्तुत्या निन्दाया यथा, हे हे
लाजितबोधिसत्त्व । वचसां किं विस्तरैस्तोयधे । नास्ति
त्वत्सदृशं परं परहिताधाने गृहीतव्रतः । तथ्यत्यान्यजनोप-
कारघटनावैमुख्यम् । लब्ध्वा यशो भारस्योद्धहने करोषि ह्यपया
साहायकं यन्मरीरिति । अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजेन निन्दा-
प्रतिपादनं चारुतातिशयं दर्शयति ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति तापसेनेति । रामेण परशुरामेण
तापसेनापि जयसाधनसामग्रीरहितेनापीति भावः, इयं भूत-
धारिणी पृथ्वी जिता, त्वया राज्ञापि प्रभृतजयसाधनसामग्री-
मतापि सैव पृथ्वी न त्वतिरिक्ता जिता अतः तव मदः गर्वः
सा भूत् । अत्र प्रस्तुतस्य राज्ञ आपाततः निन्दा प्रतीयत
एव परं साक्षाद् भगवदशावतारेण परशुरामेण महादेवप्रनाद-
लुब्धपरशुना या पृथ्वी जिता, त्वया मानवेनापि सा जितेति
पर्यवसानात् महती स्तुतिर्गम्यत इति ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

रात्रिज्जाकुवंगस्य किमिदं तव युज्यते ? ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगममता कलतं तव मेदिनी ।

पराः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ? ॥ ३४६ ॥

इति शेषानुविधानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।

व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

व्याजस्तुतिः ।

पुंसोऽपि मूला व्याजस्तुतिं दर्शयति पुंस इति । हे राजन् !
तथा पुराणात् आद्यात् मुदाह पुंस आच्छिद्य आकृत्य
गोत्रेणो ममतिर परिभुज्यते । इत्याकुवंगस्य इत्याकु-
वंगोवस्य ता इदं किं युज्यते ? आदिपुरुषादाच्छिन्नायाः
स्वभावा मभोग इत्याकुवंगीयस्य तव न योग्य इति निन्दया
स्तुतिप्रभृतास्तं सम्पद इति स्तुतिर्गम्यते अत्र पुराणपदे श्रीपदे
च अर्थगतार्थप्रयगात् समधिकचारुता स्फुट प्रतीयत इति
वो यस्य ॥ ३४५ ॥

गच्छन्नेपमूला मुदाहरति भुजङ्गेति । भुजङ्गानां भोगा-
मभोगाणि नै समक्ता अन्यत्र भुजङ्गानां जागणां भोगे संसक्ता
मेदिनी तव कलत्र भार्या पाल्या च, तथापि तव अहङ्कारः
परा कोटिम् आरोहति कुत ? अत्र भुजङ्गादिशब्दानाम-
नेकार्थत्वात् गच्छन्नेपमूला व्याजस्तुतिरियम् ॥ ३४६ ॥

व्याजस्तुतिमुपमहरति इतीति । इति उक्तरूपाणां शेषा-
न्निन्दयन्ता तथा अन्येषाञ्च अनङ्गारमूलानां व्याजस्तुतिप्रका-
रणं अपर्यन्त अग्रेय विस्तर उपलक्ष्यतां ज्ञायताम् ॥ ३४७ ॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत् सदृशं फलम् ।
 सदसद् वा निदर्शयेत् यदि तत् स्यान्निदर्शनम् ३४८
 उदयनेष सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।
 विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥ ३४९ ॥
 याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी परामवम् ।
 सद्यो राजविरुद्धानां सूचयन्ती दुरन्तताम् ॥ ३५० ॥

निदर्शनम् ।

सम्प्रति निदर्शनं लक्षयति अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे
 कार्यान्तरे प्रवृत्तेन जनेन तस्य अर्थान्तरस्य सदृशं सत्
 उत्प्लष्टम् अमत् अप्लष्टं वा किञ्चित् फलं निदर्शयेत् प्रदर्शयेत्
 यत्, तन्निदर्शनमित्यर्थः । यदीत्यस्य यदित्यर्थः । निदर्शने-
 त्यपि पाठः । दर्पणकारस्तु सम्भवन्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्
 वापि कश्चन । दत्तं विस्वानुविस्वत्वं दर्शयेत् सा निदर्शने-
 त्याह ॥ ३४८ ॥

सत्फलनिदर्शनं दर्शयति उदयन्निति । एषः सविता
 सूर्यः उदयन् उद्विष्टन् उन्नतिं प्राप्नुवन्न ऋद्धीनां फलं सुहृद-
 नुग्रहं विभावयितुं सत्याम् ऋद्धौ सुहृदामानुकूल्यं कार्यमिति
 ज्ञापयितुं पद्मेषु श्रियम् अर्पयति । अत्र पद्मेषु श्रीदानप्रवृत्तेन
 उदयशालिना सूर्येण सुहृदुपकाररूपमुदयफलं किञ्चित् निद-
 र्शयते इति फलज्ञात्र उत्प्लष्टमेव ॥ ३४९ ॥

असत्फलानिदर्शनं दर्शयति यातीति । चन्द्रस्य अशुभिः
 स्पृष्टा ध्वान्तराजी राजविरुद्धानां सद्यः दुरन्तता दुःखजनक-

महोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।

परीनां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता ॥ ३५१ ॥

सह दीर्घा सम प्रवासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।

पागदुराश समैवाद्भिः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

गुणगणविभक्तमाना तमस्तति राजविरोधिनां परिणाम-

गुणगणमपगत्य फल निदर्शयतीति ॥ ३५० ॥

महोक्तिपरिहृत्यलङ्कारो नक्षयति महोक्तिरिति । गुण
कर्मणाम् इति कर्मशब्देनात्र क्रियेत बोध्यं, सहभावेन कथनं
महोक्तिः, गुणकर्मणामित्युपलक्षणं द्रव्यानीनामपि सहभावस्य
सोपपादितं बोध्यम् । उक्तञ्च दर्पणकारेण यथा महार्थस्य
वस्तुस्य यत्र स्थापयितुं इत्यो । सा महोक्तिरिति । सा च
विनिमयायता चेत् तदेवालङ्कारत्वं तस्याः नान्यथा । तथाहि,
सन्धानेन गगनं गगनं काननं गहनं यथावित्यत्र वैचित्र्या-
भावात् नायमलं तत्र इति बोध्यम् । तुल्ययोगितायां योगपद्य
नास्ति, अत्र तु तथैत्यनयोर्भेद इति । अर्थानां वस्तुनां विनि-
मयः प्रतिदानं सा परिवृत्तिः स्मृता । सा त्रिधा क्वचित् समेन
समस्य, क्वचिदधिकेन न्यूनस्य, क्वचित् न्यूनं अधिकस्य इति ।
प्रवापि वैचित्र्यस्य आवश्यकत्वं बोध्यम् । भोजदेवस्तु व्यत्य-
यस्य परिवृत्तिमाह । यथा, व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा
विनिमयो मयि इति । व्यत्ययस्तु एकस्थानात् कस्यचिद्
व्यत्ययः अन्यत्र स्थापनम् । यथा, कुमुदवनमपि श्रीमद-
रश्मिः स्वरगुणमिव ॥ ३५१ ॥

गुणमहोक्तिः दर्शयति सहेति । सम्प्रति विरहे इत्यर्थः
सह रात्रयः सम प्रवासैः सह दीर्घा, चन्द्रभूषणाः ताश्च रात्रयः

वर्द्धते सह पान्यानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी ।

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५६ ॥

कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्दृष्टिं सुरभिवासराः ॥ ३५७ ॥

समैव अङ्गैः सह पाण्डुराः । विरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्वं गुणपदार्थौ एककालीनतया उक्तौ । न च आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैशवम् । सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैरिति पूर्वोक्तकार्यसहजचित्रहेतूदाहरण्येऽपि क्रिययोः नहभावोऽस्ति तदनयोरभेद एवेति वाच्यं नहभावसाधारण्येऽपि कार्यकारणभावस्यैव चित्रनियामकत्वात् अत्र तु दीर्घश्वासदीर्घरात्रयोर्न कार्यकारणभाव इति बोध्यम् ॥ ३५२ ॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति वर्द्धते इति । पान्यानां विरहिणामित्यर्थः मूर्च्छया सह चूतमञ्जरी वर्द्धते मलयानिलाश्च तेषाम् असुभिः प्राणैः समं पतन्ति च । असुभिरित्यत्र अशुभिरिति च पाठः । अत्र वर्द्धनं पतनञ्च क्रिये सहभावेनोक्ते वैचित्र्यविशेषमावहत इति अत्रापि यदिच चूतमञ्जरीविकासमलयपवनपतनाभ्यामेव पान्यानां मूर्च्छा प्राणनाशश्च घट्यते तथाप्यसौ न विवक्षित इति चित्रहेतुत्वशङ्काया अनवकाशः ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापेन रवेण सुभगाः सुरम्याः, सुगन्धिनः वनवायवः येषु तादृशाः सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः जनानामानन्दैः सार्धं दृष्टिं यान्ति । सहशब्दप्रयोग एवायमलङ्कार इति भ्रमनिरासार्थमिदमुदाहरणम् ।

इत्युक्तान्त्यो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

महोक्तिः ।

जिह्वने पण्डितेय किञ्चिद्रूपनिर्द्गनम् ॥ ३५५ ॥

जम्बवतं दृष्ट्वा भुजिन तव भूभुजाम् ।

निगतिं हतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥३५६॥

गविहृत्तिः ।

यामि, तेषां निमित्तं नस्तुन्यागंसनं यथा ।

प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः प्राप्तः ॥ ३५७ ॥

प्राणिः ।

यस्य तत्त्वज्ञानात् पञ्चभावेन उक्ते वेचित्रप्रातिगद्य-
मिहोपाध्यायः ॥ ३१ ॥

इति ।। इति उक्तं पा० महोक्ते काश्चन उदाहृतयः
 ५३. १ । न शब्दता दर्शिता अनयेन गीत्या अन्यविधापि
 ५४. १ । न शब्दता दर्शिता अनयेन गीत्या अन्यविधापि
 ५५. १ । न शब्दता दर्शिता अनयेन गीत्या अन्यविधापि

शब्दप्रकार इति । शब्दप्रकार दत्ता तव भुजेन तेषां
 नृणां चिरंति । अथुदपाण्डुर यश हतमित्यन्वय । अत्र
 नृनेन अत्रियत्ता अत्रियत्तापो विनिमय कृत इति । समेन
 नृनेन अत्रियत्ता नृनस्य यथाप्रथमुदाहरणानि मृग्याणीति

1

अग्निर्गन्तव्यः निदिग्गति आगौरिति । अभिलपिते
अग्निः आगयन् प्राप्तीच्छाप्रकटनम् अथवा शुभप्रार्थनम्

अनन्वयससन्देहावुपमास्वेव दर्शितौ ।

उपमारूपकश्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम् ॥ ३५८ ॥

आशीर्नाम अलङ्कारः । अयमलङ्कारो वैचित्र्यविशेषावह-
त्वाभावान्न बहुभिरादृतः, अपरे तु तादृशाशसनेन वैचित्र्यम-
स्तौत्याहुः । उक्तञ्च, आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया
मता । सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृश इति ।
कैश्चित्तु नाय्ये एवास्याश्चमत्कारित्वान् नाव्यालङ्कारतया
गण्यते । यथा, आशीरास्कन्दकपटा क्षमा गर्वोद्यमाश्रया
इति । उदाहृतञ्च । यथा, ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता
भव । पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि इति । अन्ये
तु प्रेयोऽलङ्कारस्य भेद एवायमित्याहुः । यथेति उदाहरणा-
र्थम् । अवाङ्मनसगोचरं परमं ज्योतिः परमात्मा इत्यर्थः
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रवणात्, वः
युष्मान् पातु रक्षतु ॥ ३५७ ॥

सम्प्रति उद्देशक्रमप्राप्तानलङ्कारान् निरूप्य प्राप्तावसरतया
मतान्तरोक्तानां केषाञ्चित् अलङ्काराणां स्तोत्रेष्वन्तर्भावं दर्श-
यति अनन्वयेति । अनन्वयः उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वन-
न्वय इत्युक्तलक्षणः, तथा ससन्देहः सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य
सशयः प्रतिभोत्थित इत्युक्तप्रकारः, उपमासु उपमाभेदेषु एव
दर्शितौ तथाच, चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य सुखं तव ।
आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा इत्युक्तरूपायामसा-
धारणोपमायामनन्वयस्यान्तर्भावः । किं पद्ममन्तर्भ्रान्तार्मि
किं ते लीलेक्षणं सुखम् । मम दोलायते चित्तमितीयं संश-
योपमा इत्युक्तायां सशयोपमायां ससन्देहस्य अन्तर्भावः ।

उत्प्रेक्षाभेद उवासावुत्प्रेक्षावावयवोऽपि च ।

नानालङ्कारसंस्मृतिः सङ्कीर्णान्तु निगद्यते ॥ ३५६ ॥

उपमाकारकचापि यदुक्तं वामनेन यथा, उपमाजन्यं रूपक-
मप्युपमाकारकमिति । उदाहृतञ्च तेनेव यथा, जयति चतुर्दश-
नाकारजितन्द इति । तन्निदिष्टं परम्परितरूपकमाहुः । अपरे
तु उपमापत्तित रूपकम् उपमाकारकं यदुक्तम्, उपमानेन
तन्नामपमंगम्य रूपगन् । यदु वदन्त्युपमाभेदमुपमाकारक-
मिति । अर्णोदाहरणं यथा दिवाकरकरस्पर्शादुदयादेः पयो-
धरा । नोनाशकमिति प्राच्यां यो गन्तति सम्प्रति ॥ अत्र
तौ नाशकमिवैव्युपमया सहितमुदयादेः पयोधरादिति रूपक-
मात्रार्थः । रूपकम्, रूपकभेदेषु एव दर्शितम् । यथा, इष्टं
मास्योऽर्णोदगर्गनाद गौणमुख्ययोः उपमाव्यतिरेकाख्य रूप-
कहितं यथेति । तस्मादन्तेषां न पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षाभेदः । अतो अन्येकत इत्यर्थः उत्प्रेक्षावयव तन्ना-
मानलङ्कारभेदः अपि उत्प्रेक्षाया भेद विधेय एव । तल्लक्षणं
यथा त्रिष्ट नार्थेन संस्पृष्टं किञ्चिच्चोपमयान्वितं । रूपकार्थेन
या यदु उत्प्रेक्षावयवो यथेति । अयञ्च श्लेषादिसम्बन्धोत्-
प्रेक्षायावसतो नात्र प्रयाम इति भावः । एव नञ्चैः परिगृही-
तानामन्येषाञ्च अनलङ्काराणामनयव गीत्या उक्तानलङ्कारभेदेष्वन्त-
र्याम्यं दर्शितञ्च इति ।

यत्र यद्वाङ्गं निरूपयति नानेति । नानालङ्काराणां बहु-
लानलङ्काराणां संस्पृष्टं एकत्र समावेशः सङ्कीर्णं निगद्यते
इत्यर्थः प्रियंवदतया पृथक् निवच्यते यथा, लौकिकानां हार-
हस्तदीनां प्रत्येकस्य यादृशी गोभा यादृशी च संस्पृष्टा,

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।

द्वललङ्कारसंसृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि सुरधे ! तव सुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमग्राणां क्लिपेपामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

लिम्पतीव ततोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जन नभः ।

असत्पुलपसेवेव दृष्टिर्विफलतां यता ॥ ३६२ ॥

सङ्कीर्णम् ।

तदा काव्यालङ्काराणां पत्येकस्य यादृशं वैचित्र्यं सङ्कीर्णस्य
तदपेक्षया समधिकमिति पृथग्व्यपदेश इति भावः ॥ ३५८ ॥

सङ्कीर्णस्य भेदावाह अङ्गेति । क्वचित् अङ्गाङ्गिभावेन
पधानगुणभावेन अवस्थान, क्वचित् सर्वेषां समकक्षता तुल्य-
धनत्वम् । इति अलङ्कारसंसृष्टे सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयी गतिः
हो भेदो लक्षणीया ज्ञातव्या इत्यर्थः । अपरे तु एकानुप्रवेशे
सन्दिग्धत्वे अङ्गाङ्गिभावे च सङ्करसज्ञा समकक्षतायान्तु संसृष्टि-
रन्नेत्याहुः ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति आक्षिपन्तीति । हे सुरधे ।
अरविन्दानि तव सुखश्रियम् आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति जिगी-
षन्तीत्यर्थः । तथाहि, कोषदण्डसमग्राणां कोषो धनसमूहः
लुप्तलक्ष दण्ड चतुर्थोपाय नालञ्च ताभ्यां समग्राणां पूर्णाना-
मित्यर्थे एषां दुष्करं किम् ? अत्र शेषः अर्थान्तरन्यासस्याङ्गम्
अर्थान्तरन्यासश्च पूर्वार्द्धस्थिताया उपमाया इत्यङ्गाङ्गिभावो
बोध्यः ॥ ३६१ ॥

समकक्षतायां सङ्कीर्णं निदर्शयति लिम्पतीति । तमः

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
 भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ३६३
 तद् भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
 भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसिद्धि मस्थितः ॥ ३६४
 परस्पररोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुप्रवर्णनाम् ।
 विगेषणानां व्यर्थानामकिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

पदानि निम्नतीव, नभः अन्नन वर्षतीव, दृष्टिः अमत्पुरुषस्व
 गो १०० मतेन निफलतां गता । अत्र पूर्वार्धे उत्प्रेक्षायाः उत्त-
 रार्धे उपमायाः निरपेक्षतया परस्पर प्राधान्येनावस्थानात्
 मध्यमवर्तते बोध्यम् ॥ ३६२ ॥

अथ नदृषु मद्भावं दर्शयति श्लेष इति । श्लेषः सर्वासु
 वक्रोक्तिषु वचनभङ्गिरूपासु अलङ्कृतिषु श्रियः शोभा पुष्पाति ।
 अतः वाङ्मये काव्य स्वभावोक्तिर्वस्तुस्वभाववर्णनरूपा वक्रोक्तिश्च
 इति भेदद्वयात् द्विधा भिन्नं द्विविधं स्वभावोक्तिमत् वक्रोक्ति-
 मयेति ॥ ३६३ ॥

इदानीं सर्वालङ्कारमंशोद्भूत भाविक निरूपयति तदिति ।
 प्रथमा मन्दाकाव्यादयः तद्विषयं तद्वतं गुणं चमत्कारजनक-
 भर्तृविशेषं तत् प्रमिद भाविक तदाख्यमलङ्कारं प्राहुः । तथाहि
 कवेरभिप्रायः भावः तत्प्रबन्धितया भाविकमित्यर्थमज्ञा । स
 च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्त स्थितः । एतेनाख्य
 ईदृशं पदवाक्यगतत्वं न, महावाक्यघटितप्रबन्धगतत्वमपीति
 वाच्यम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायस्य प्रबन्धमतत्वे उदाहरति परस्परेत्यादि ।

व्यक्तिसुत्तिक्रमवलाद् गन्धीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तमिदं सर्वमिति तद् भाविकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यच्च सन्ध्यङ्गहृत्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

भाविकम् ।

सर्वेषां वस्तुनाम् आधिकारिकेतिवृत्तानां पर्वणां तदुपयोगिनां प्रामादिकेति वृत्तानाञ्च । उक्तञ्च, नखकुट्टेन, इदं पुनर्वस्तु दुर्धर्षिविधं परिकल्प्यते । आधिकारिकमेकं स्यात् प्रामादिक-
मथापरमिति । परस्पररोपकारित्वम् अस्तौति शेषः । यथा,
रामायणे रामचरितम् आधिकारिकं सुग्रीवादिचरितं प्रामा-
दिकं तयोश्च अङ्गाङ्गिभावेन परस्पररोपकारित्वम् । एवमन्य-
त्रापि साक्षात् परम्परया वा वेदितव्यम् । तथा व्यर्थानां प्रकृ-
तानुपयोगिनां विशेषणानाम् अक्रिया अननुष्ठानम् अप्रयोग
इत्यर्थे साभिप्रायविशेषणोपन्यास इत्यर्थे अयञ्च परिकर इति
प्रकाशकारः यथा विशेषणैर्यत् माकृतैरुक्तिः परिकरो मत
इति । तथा स्थानानां प्रकृतीपयोगिविषयाणां वर्णना । किञ्च,
उत्तिक्रमवलात् वचनपरिपाद्या गन्धीरस्यापि वस्तुनः व्यक्तिः
प्रस्फुटत्वं या हि नव्यैरलङ्कारभेदरूपेण निर्दिष्टेति भावः । तत्
इदं सर्वं भावायत्तम् अभिप्रायाधीनमिति भाविकं विदुः ।
भाविकालङ्कार एव तेषामन्तर्भाव इति भावः ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥

यच्चेति । किञ्चेति चार्थः । मन्त्रयः मुख्यादयः पञ्च, तट-
ङ्गानि उपक्षेपादीनि चतुर्षष्टिप्रकाराणि, वृत्तयः कौशिकी-
त्यादयश्चतस्रः, तटङ्गानि नर्मादीनि षोडश, लक्षणानि भृष-
णादीनि षड्विंशत् प्रकाराणि आदिपदेन नाव्यालङ्कारादीनां

पन्था. स एव विवृतः परिमाणवृत्त्या
 मङ्गल विस्तरमनन्तमलङ्घ्याणाम् ।
 वाचामतीत्य विषय परिवर्त्तमानान्
 पन्थाम एव विवरीतुमल विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इति पाचार्यदण्डिन. कृतौ काव्यादर्शे

पर्यालङ्कारविभागो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

पन्था ते न आगोरादयस्तयस्त्रिगत्, वीथ्यङ्गानि उडाल्यका
 नीति तय दण, नाप्याङ्गानि गैयादीनि दण । एतत् सर्व यत्
 य पन्थान्तरे यन्थान्तरे व्यावर्णित विशेषेण व्याख्यात तटिट
 न पन्थाकम् अनङ्गारतयेव इष्टम् अभिलषितम् अलङ्कार-
 न, ध्व र कथितमित्यर्थे तेषाञ्च यथायथमुक्तेष्वन्तर्भाव इति
 भावः ॥ ३६७ ॥

उपमङ्गलति पन्था इति । अलङ्घ्याणा स्वभावोक्त्याद्य-
 नङ्गारणाम् अनन्तम् अशेष विस्तर प्रपञ्च सहस्र मष्टह
 परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन एव सः प्रसिद्ध पन्था मार्ग
 विवृत । अनेनैव पन्था अनुसरणे अपरेऽपि ज्ञातव्या इत्याह
 पन्थामिति । वाचा विषयम् अतीत्य परिवर्त्तमानान् वक्तुम-
 न्थानित्यर्थे तान् विशेषान् भेदान् विवरीतु प्रकाशयितुम्
 पन्था एव शक्त । पुन पुनरभ्यासेनैव अपरेऽपि वेदि-
 न्थान् इति भावः ॥ ३६८ ॥

इति श्रीनीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्यविरचिताया

काव्यादर्शटीकाया द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिवर्गसंहतेः ।

यमकं तच्च पादानासादिसध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

आदिसध्यान्तसध्यान्तसध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ २ ॥

सम्प्रति अर्थालङ्कारेषु निरूपितेषु प्रथमपरिच्छेदे नामान्यतो निरूपितेष्वपि शब्दालङ्कारेषु प्राप्तावसरतया तद्विशेषान् निरूपयिष्यन् प्रथमं यमकमनुवदति अव्यपेतेति । अव्यपेत अव्यवहितः व्यपेतः व्यवहितश्च आत्मा स्वरूप यस्यास्तयामूतादा वर्गसंहतेः स्वरव्यञ्जनसङ्घातस्य व्यावृत्ति विशेषेण पुनरावृत्तिः यमकमित्यर्थः । अस्य विशेषेषु पूर्वोक्तेष्वपि अव्यवहितत्वव्यवहितत्वभेदेन पुनर्द्वैविध्यं पूर्वोच्चारितवर्गलङ्घ्यस्य क्वचिद्व्यवधानेन, क्वचिद् व्यवधानेन पुनरावृत्तिरिति । तच्च पादानाम् आदिगतं मध्यगतम्, अन्तगतञ्च । एतदुपलक्षणं पादगतमपि बोध्यम् उक्ताञ्च वामनेन, पाद पादस्यादिसध्यान्तभागाः स्थानानीति । अत्रापि पाद इत्युपलक्षणं तेन पादः पादखण्डाः पद्याहं समस्तपद्यश्च यमकस्य स्थानानीति बोध्यम् ॥ १ ॥

क्रमेण तत्तदभेदान् निर्दिशति एकैत्यदि । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः प्रभेदाः पद्यस्य प्रतिपादं चत्वारश्चत्वारः भेदा इत्यर्थः ते च अग्नित्रयमग्ने एव वेदितव्याः ।

सन्तुष्टस्तुष्टेषां भेदाः समेदयोऽनयः ।

सुखं दुःखं यथैव दृश्यन्ते तैस्त केचन ॥ ३ ॥

मानेन मानेन सखि ! प्रणयोऽभूत् प्रिये जने ।

संगिहता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्वपम् ॥ ४ ॥

मेवनादेन तंमानां सदनी सदनीदिना ।

अत्र, समिधितमादिभागयमक प्रथमादिपादगतत्वात् चतु-
र्थादयः । तथा मध्यादिभागयमकमपि । अथ च भेद अन्वये-
षां तादृशाः । मधोऽं समिधेयं योनिर्येषां तादृशाः
तद्वत्तावता । तथा यमकानां भेदा आदिमध्यान्तमध्यान्त-
मादिभागयमकानां पितृत्वेन गत्यन्तवत्त्वं अतिविस्तरा-
त् ॥ ३ ॥ । पदच्छेदस्तु आदिमध्यान्तेषु मध्यान्तेषु मध्याद्येषु
च ॥ ४ ॥ तात्पर्यं चेति । ते च सुखं दुःखं पुनोऽध्याय,
सुखं दुःखं पुनोऽध्याय कविबोद्धव्यमिति शेषः । अत्र
सदनीदिना उदाहृत्यन्तं इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ प्रथमपादसप्तम्यवहितममिधमादिभागयमक निर्दि-
ष्टं । सखि । प्रिये जने अनेन ईदृशेन मानेन प्रणय मा-
नस्य प्रियजन प्रति एतादृश मान मा कुरु इत्यर्थः ।
प्रणयः प्रणय इति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः । मा-
नस्य इति प्रियता धोरंगोपार्थक्यायितेत्युक्तलक्षणापि त्वं कण्ठ-
माश्लिष्य इति तत्प्रियमेव सत्वप सलज्ज कुरु, अपकारिणि
प्रणयदोषं नश्य तस्य लज्जाकरत्वात् गुरुशासनमिति भावः ।
सदनीदिना संगिहता प्रति तत्सग्या उक्तिरियम् । अत्र मा-
नेन मानेन दर्शनं अन्वयवहितमादिपादमादिभागयमकम् ॥ ४ ॥

अत्रापि दर्शनं निर्दिष्टं । मेवनादेनेति । सदनी काम,

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां मह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्यतिम् ।

चतुरं चतुरम्भोधिरमने दी कश्चिह ॥ ६ ॥

अरख्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् मद्म दिवौकसाम् ।

पदातिरयनागाश्चरहितैरहितैस्तुव ॥ ७ ॥

रत्या कामपत्न्या अनुरागेण च मह पुंमाना मदनोदिना मद-
मपनयता मेघनादेन मेघगर्जितेन नुन्न अपनीत मानां
यस्मात् तयोक्ता स्त्रीणां मनः विगाहते आलोडयति व्याकुल-
यतीत्यर्थः, मेघगर्जनस्य उद्दीपकत्वात् वर्षासु प्रमदानां मनः
सानुराग सक्तामश्च भवतीति भावः । अत्र मदनो मदनो इति
द्वितीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ५ ॥

तृतीयपादगतमुदाहरति राजन्वत्य इति । चतुरम्भोधि-
रसनायाः चतुःसागरपरिच्छिन्नाया उर्ध्वा पृथिव्या कारग्रहे
स्वप्राप्याशग्रहणे पाणिग्रहे च चतुरम् आसमुद्रवरग्राहिण-
मित्यर्थः, भवन्त सत्यति प्राप्य प्रजा राजन्वत्यः जाताः, सुराजि
देशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवानित्यमरः । अत्र चतुर
चतुरमिति तृतीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ६ ॥

चतुर्थपादगतं निर्दिशति अरख्यमिति । तव कैश्चित्
अहितैः शत्रुभिः पदातिरयनागाश्चरहितैः चतुरङ्गबलविहीनै-
रित्यर्थः, नद्भिः अरख्यम् आक्रान्तं पलायितत्वादिति भावः,
कैश्चित् तथाभूतैः, दिवौकसां मद्म सुरलोक आक्रान्त युद्ध-
मरणादिति भावः, जितो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे
महीमिति महाभारतीयगीताध्याये भगवदुक्ते । अत्र रहितै-
रहितैरिति चतुर्थपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने ! वद नेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

गारुणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर ! दुर्द्धरः ।

न गतो नगतोऽन्तं नस्तद्वहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

राजितेराजितैर्जापान जीयते त्वाद्दृशैर्नृपैः ।

यत्र मधेदगोनीन् यमकभेदान् दर्शयन् तद्भेदान् क्रमेण
प्रयति मधुरमिति । ते अभोजवदने । पद्ममुखि । मधु-
पला भ्रमरभान्त्या भ्रमराविमो इति भ्रमेण ते तव नेत्रयोः
मधुरं विभ्रमं विडम्बयति अनङ्गमेति किम् ? वद कथय ।
गारुणो वा रणोद्दामो अभोज भ्रमरविलासमभवात् नु इति
विलङ्घनं । वदमत्र गृह्यत एव । तमन्तस्ताव मुखपद्म नेत्र-
भ्रमराविलसित दृष्ट्वा निजमुखभृतमभोज भ्रमरविलासेन
ग्राभयतीति तर्कयामीति भावः । केचित् तु अभोजवदने
इति समस्यन्ता पदमुक्ता तत्र वर्तमानयोर्नेत्रयोरिति योज-
यन्ति । न इत्यत्र नेति च पाठः तदा न विडम्बयति किम्
अपितु विडम्बयत्येवेत्यर्थः । अत्र मधुर मधुरमिति वदने वदने
इति न प्रथमद्वितीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ८ ॥

गारुण इति । हे स्मर । यतः यस्मात् तव रणोद्दामो युद्ध-
दलद गारुण इत्यो वा दुर्द्धरः दुर्धर्ष हयः अग्नौ वा न
दुर्द्धर इति शेषः, तत्र तस्मात् युद्धोपकरणाभावादपीत्यर्थः न.
इत्यत्र विरक्तिरिति इत्यर्थः अन्तः नाग नयत प्रापयत तव
इत्यत्र अग्नौ प्रापयत्यन्त इत्यर्थः । अत्र प्रथमद्वितीयपादगत-
मव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ९ ॥

राजितेराजितैर्जापान जीयते त्वाद्दृशैर्नृपैः राजि-

नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्त्रनो मन्त्रनोऽप्येष मत्तकोकिलनिखनः ॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलक्षाशाविहताविह तादृशी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयेन युद्धदुर्मदत्वेन वसुधा पृथिवी जायते, वसुधारया वसूना धनाना धारया धारावर्षणेन पुनस्तृप्तिं नीयते च । अत्र प्रथमचतुर्थपादगतमिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १० ॥

करोतीति । सहकारस्य आम्नस्य कलिका तथा एष मन्त्रनः, सुरते कर्णसूले तु निजदेशीयभाषया । दम्पत्योः कथनं यत् तु मन्त्रनं तं प्रचक्षते इत्युक्तारहस्यालापरूपः मत्तानां कोकिलानां निखनश्च मन्त्रनः समं मानसम् उत्कलिकोत्तरम् उत्कण्ठाशुलमित्यर्थः करोति । विरहिण उक्तिरियम् । आम्न-कलिकायाः कोकिलालापस्य च अतीवोद्दीपकत्वात्तिति भावः । अत्र द्वितीयतृतीयपादगतं मिश्रमध्यरहितमादिभागयमकम् । अत्र उत्कलिकोत्कलिकेति तकारस्य मध्यपातित्वेऽपि स्वर-शून्यत्वात् व्यवधानमध्ये अगणनं सस्वरस्यैव व्यञ्जनस्य व्यव-धायकत्वाभ्युपगमात् इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

कथमिति । इह अस्मिन् प्रदेशे तव उपलब्धः प्राप्तिः तस्य आशा प्रत्याशा तस्याः विहती अभावे इत्यर्थः अङ्गनाशिनी शरीरनिहन्तनी तादृशी अवस्था अङ्गनाम् अवलां माम् आरो-ढुम् आक्रमितुं न अलं न समर्था ? अपितु समर्था एव, त्वद्वि-रहे अहं नृत्तप्राया जातास्मीति तात्पर्यार्थः । अत्र द्वितीय-चतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥

विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

महेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

निगृह्येति । नलिनेषु पद्मेषु उन्मुखा पतनाभिमुखा
प्रतिन भ्रमरा बालपल्लवे नवपल्लवैः शोभते इति तथोक्तेन
तरुणा वृक्षेण कृष्टान् आकृष्टान् तद्दर्शनोत्सुकान् इत्यर्थः
तरुणान् यूना नेत्रे निगृह्य कर्षन्ति निजदर्शनोत्सुकनयनान्
कर्षन्तीत्यर्थः । अत्र तृतीयचतुर्थपादगत मिश्रमव्यवहितादि-
भागयमकम् ॥ १३ ॥

विशदंति । विशन्तः आमत्ता सारसाः जलपक्षिविशेषा
यस्मिन् तादृशे सारसे जले सरोवरजले इय विशदा शुभ्रवर्णा
इदी राजन्मौल्यर्थः कुरुतेन कुत्सितरवेण रवस्य कुत्सितत्व-
मृदीप्रकृत्येन विरहिणाममह्यत्वात् इति भावः, मा विरहिण-
मिति यावत् अन्तकस्य यमस्य अमिष भोग्यवस्तु कुरुते । अत्र
प्रथमद्वितीयतृतीयपादगत मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम्
१४ ।

विषममिति । मलयानिलः अपोढमलया पतितमलयानि-
न्दन इत्याख्यादिः । भावः, इन्दुकलया सह मदनन्दन मा-
नन्दनं तथोक्तं मदप्रीतिजनन इत्यर्थः सन् विषमम्
विषमं इय विषमम् मदन कामम् अन्वेति अनुगच्छति उद्दी

मानिनी सा निनीपुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग ! मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमल कमलं कुर्वदलिसद्वलि सत्प्रिये ! ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

पयतीत्यर्थः । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यव-
हितमादिभागयमकम् ॥ १५ ॥

मानिनीति । हे अनङ्ग ! मा मा ते तव निषङ्गत्व तूष्-
त्वम् अनवरतशरसम्पातेन तदाधारत्व निनीषुः प्रापयितुमिच्छु-
मती हारिणी हारालङ्कारशोभिनी हारिणी मनीहारिणी
द्वयं मानिनी मानवती नारी तनुतां क्षीणताम् अस्या
प्रत्याख्यानादिति भावः, यतः गच्छतः प्राप्नुवतः मे नमः शर्म
तनुता यद्येयं मानिनी मान विहाय मामाश्रयति तथानुग्रहः
कार्य इति भावः । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रम-
व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १६ ॥

जयतेति । हे मत्प्रिये । मम प्रेयसि ! अस्मान् जयता
वशीकुर्वता तव मुखेन कं जनम् अलकुर्वत् शोभयत् तथा
अलिमन्ति भ्रमरयुक्तानि दलानि अस्य सन्तीति तथाभूतं
कमलम् अकथं कथारहितं यथा तथा कथं न जितम् ? अपितु
जितमेवेत्यर्थः, अन्माकं चेतनानामपि जयिना ते मुखेन अचे-
तनानि तादृशानि कदनानि जितानीति का कथेति भावः ।
अत्र द्वितीयद्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागय-
मकम् ॥ १७ ॥

रमणीति । पाटलावत् तदाख्यतरुसुमवत् पाटलम्

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥
 इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।
 लपितस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥
 मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
 महकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥
 करोऽतितामो रामाणां तन्तीताडं नविभ्रमम्
 करोति सैष्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

आतरोत्तमम् अशुक्त यस्याः तादृशी सौरभास्पदं शोभनगन्धि-
 भा रमणी वारुणीभूता सौरौ सूर्यमखन्धिनौ भा दीप्तिर्यस्या-
 त रामता वारुणीव सुरेव मे मम रमणीया रतिप्रिया भव-
 त्तिति शेषः । प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगत मिश्रमव्यवहितमा-
 दिभागयमकम् ॥ १८ ॥

इतीति । इति उक्तरूपेण पादादिगतम् अव्यपेतम् अव्य-
 पन्नित यमक विकल्पित सप्रभेदम् उदाहृतम्, इदानीं तस्य
 प्रयोगस्य व्यपेतस्य व्यवहितस्य केचन विकल्पा भेदाः वर्ण्यन्ते
 ॥ १९ ॥

मधुरिति । मधुर्वसन्तः मधुरेण मनोहरेण सुगन्धिना
 महकारोद्गमेनैव आस्त्रमुकुलोदयेनैव एणदृशा हरिणाक्षीणा
 इत्येव दृष्टाकोप शब्दशेषं मानेति शब्दमात्रावशिष्टं करि-
 ष्यति न त्वर्थेन रञ्जिष्यतीति भावः । अत्र प्रथमद्वितीयपाद-
 गत अव्यवहित मिश्रमादिभागयमकम् ॥ २० ॥

इति इति । रामाणां रमणीनाम् अतिताम्र अतिरक्तः
 इति तन्तीताडनविभ्रम वीणावादनविनाम तथा कान्ते सैष्यं

सकलापोल्लसन्तया कलापिन्यानु नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ! ते मनः ।

कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेदृशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्यान्नीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीसिमास् ।

नृत्यत्येष चलच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

सप्रणयकोप यथा तथा अवर्णोत्पलताडन कर्णोत्पलाभ्या
प्रहार करोति । अत्र प्रथमतृतीयपादगत व्यवहित मित्र-
मादिभागयमकम् ॥ २१ ॥

सकलेति । वातैः नर्तिता सकला मेघाली घनच्रेणी अप
चलानि विमुञ्चति वर्षति । ननु पश्चात् अनन्तरमेव कलापस्य
पिच्छस्य उल्लसनेन वर्तमानया कलापिन्या मयूर्या नृत्यते ।
वर्षावर्णनसिद्धम् । अत्र प्रथमचतुर्थपादगत मित्र व्यवहित-
मादिभागयमकम् ॥ २२ ॥

स्वयमेवेति । हे कामिनि ! स्वयमेव कलानुनय विनैव
गलन् मानरप कलि कलह यन्मात् तादृश तव मन इह
दर्शानु इत्यर्थः नीपस्य कलिका कोरदा दृष्ट्वा का दृशाम्
अवस्था न स्पृशेत् । अपिनु सर्वानेवेत्यर्थः । दर्शानु अति-
कोमल मनः विरहे कथं सान्त्वयिष्यतीति भावः । अत्र द्विती-
यतृतीयपादगत मित्र व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ २३ ॥

आरुह्येति । आरुह्यान्नीडशैलस्य क्रीडापर्वतस्य इमा चन्द्रकान्त-
मणिविशेषनिर्मितां स्थलीं स्थानम् आरुह्य एष शिखावलः
मयूरं चलत् चारु मनोज्ञं यत् चन्द्रकं मेघकं तेन अन्तः

जाजान्मो

... गजनादूर्वां भ्रियतेऽद्य भुजेन ते ।

... तेन शमी वराहेरुपरिस्थिता ॥ २५ ॥

... ते रणान्तराकरेण द्विपतां हताः ।

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

... तद्वत्ता भान्ति मन्ध्यावना इव ॥ २६ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नञ्जनद्युतिः ।

न दानवदुलक्ष्मीं सदानवरदन्तिता ॥ २२ ॥

कमले, सल्लेखने कमलेर्पाकरं मुखम् ।

कमलेषु करोति त्व कमलेष्वेवमदिष्टुषु ॥ २३ ॥

सुदा रत्नसन्नीतानुसारसगिभृजयाः ।

सदस्सदृशः कर्तुं नदस्त्रजवता, क्षमाः ॥ २४ ॥

त्वादिति भावः । अत्र प्रथमतोयचतुर्थपादगतं मित्रं व्यवहितमादित्यमकम् । २३ ।

पात्विति । सदानं सदा यं वरदन्ती श्रेष्ठहस्तौ इव-
न्यापौडास्तं न हन्वन् इति तद्योक्तं स प्रसिद्धं दानव-
हन्त्रिणी नञ्जनद्युतिः भगवान् विष्णुः व युष्मान् सदा
पातु । अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतं मित्रं व्यवहितमादि-
भागयनकम् । २४ ।

कमिति । हे प्रिये । ते तव कं शिरः अले भस्मरस्य
क्षमाः केना यत्र तादृशः, तथा मुखं कमलेर्पाकरं कमलस्य
हृदयकरम् अतस्त्व कमलेषु लक्ष्मीरिव कं जलम् उन्मदिष्टुषु
उन्मनेषु मध्ये जलेष्वपि अगच्छ करोषि : अपितु सर्वानिव
उन्मादयामीत्यर्थः । अत्र सर्वपादगतं मित्रं व्यवहितमादि-
भागयनकम् । २५ ।

सुदेति । सुदारा मन्त्र्य रत्नानि भूषणं यानां ता, मदेन
भस्मरस्यः दूरस्य दृश्यो यानां तद्योक्ता, तथा अदन्तं विनालं
अवनयानां तयामूता प्रमदाः सुदा रत्नं मियन् अन्वीतम्
अनुगतम् अधीनमित्यर्थः कर्तुं क्षमाः शक्ताः । अत्र प्रथम-

हृद्देशेऽग्न्यापदानामाकृतैर्मि हतं मनः ।

इति चेत्तदपि ते दत्ति ! माकृतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

सुमतिः । नो मृनां तनुमव्यासते स्त्रियः ।

तद्गङ्गाया नगत्पेद्रमुगाजितमुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

नृणां नात्ता पपकगभेष्टोऽप्येष दर्शितः ।

यथा तदर्थं तात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

॥ इति श्रीमद्भगवत्गीतायाः अष्टाध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ १ ॥

१०० गीत । ॥ दृति । अन्यपुष्टानां कोकिलानाम्
 १०१ यजन्ताव भाद्रपदे, ते तव उदितैः कथितैः प्रियाक्लेश-
 १०२ यजन्ताव भाद्रपदे, तथा दक्षिणे साकृतैरपि मे मम मन-
 १०३ नान्यतम । अत्र प्रथमतोययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च मित्रं
 १०४ नान्यतमगादिभागयमक्रमम् ॥ ३१ ॥

५. नि । तन क्षीण मध्य यासां ताः, चरद्भिः गलद्भिः
६. मुनिता मुनीभिः मुखेन्दुः मुखचन्द्रा यासां
७. तथा मय्या मय्यपानेन जिता क्षीर्लज्जा यासां तथा-
८. न्विय कामिन्यः यूना तरुणानां तनुं शरीरम् अध्या-
९. अथ प्रथमद्वययोर्द्वितीयतृतीययोश्च मिश्रं व्यवहित-
१०. द्वागद्वयक्रम ॥ ३२ ॥

इति उक्तप्रकारेण एषः व्यपेतानां व्यवहितानां
प्रभेदः दर्शितः उदाहृतः । अव्यपेतः अव्यवहितः
अव्यवहितश्च आत्मा यस्य तादृशः उभयमिन्द्र इत्यर्थः
अपि अस्ति, तत् यथेति उदाहरणार्थम् ॥३३॥

मालं मालंवकलिकामालं मालं न वीक्षितुम् ।
 नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥३४॥
 कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमौक्षितुम् ।
 तारतारम्यरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥
 याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

सेति । सा मम आली सखी मालम्वा लम्बमाना या
 कलिका कोरकः तथा सलति शोभते इति तथोक्तं, मालं
 हृद्यभेदं वीक्षितुं द्रष्टुं न श्रल न शक्ता, उदीपकत्वादिति
 भावः, आलीनवकुलान् वकुलासक्तान् अलीन् भ्रमरान् अपि
 वीक्षितुं न श्रल, तथा अलीक विद्यते यासां तादृशीः मिथ्या-
 वचनेन प्रियस्ते आगमिष्यत्यचिरेणेत्यादिना सान्त्वयन्तीरपि
 मखौरिति शेषः वीक्षितुं न श्रलम् । विदेशस्थ नायकं प्रति
 नायिकाप्रेरिताया दूत्या उक्तिरियम् । अत्र सर्वेषु पदेषु मिश्र-
 मव्यवहितमादिभागयमक पर प्रथमद्वितीययोस्तथा तृतीय-
 चतुर्थयोः व्यवहितमपीति अव्यपेतव्यपेतत्व बोध्यम् ॥ ३४ ॥

कालमिति । का विरहिणीति शेषः अनालक्ष्या मेघा-
 क्षुब्धत्वाददृश्याः तारा महत्यः समुज्ज्वला इत्यर्थः तारका
 नक्षत्राणि यत्र तथोक्तं तारतया अत्युच्चत्वेन रम्याणि रसितानि
 मेघगर्जितानि यस्मिन् तादृशं तथा कालाः कृष्णवर्णा महान्तः
 घना मेघा यस्मिन् तथाभूतं कालं विरहिणा प्राणनाशकत्वात्
 यमस्वरूप कालं वर्षाकालम् इक्षितुं द्रष्टुम् अलं ममर्या न
 कापीत्यर्थः । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्र व्यवहित तथा प्रथम-
 चतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्च व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ३५ ॥

यामेति । यामत्रयस्य प्रहरत्रितयस्य अधीनः आयामो

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुख्याय तेऽयते जयन् ॥ ३९ ॥

सभासु राजव्रसुराहतैर्मुखैः

महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।

न भासुराः यान्ति सुरान् नते गुणाः

प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसञ्चरित ! प्रमत्त ! या

विभूषणं धार्यमिहांशुमत् तया ।

उत्तरः काल आयतिरित्यमरः । हे स्थिरायते । निश्चलचित्त । इत्यर्थः भवान् यतेन्द्रियः जितेन्द्रियः अतः यते सयमात् न ह्रीयते च्युतो भवति, ते तव अमायता अमायित्व मायाराहित्यमित्यर्थः, इयते एतत्परिमाणाय क्षय नाशम् अयते अगच्छते अक्षयाय इत्यर्थः, सुखाय अपि अभूत् । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रमव्यवहित व्यवहितञ्च मध्यभागयमवान् ॥ ३९ ॥

सभास्विति । हे राजन् । महीसुराणा भूदेवाना ब्राह्मणानाम् असुराहतै सुरापानेन अहतै अनाशितैः पवितैरिति यावत् वसुना तेजसा भवदत्तधनलाभेन वा राजितैः शोभितैः प्रफुल्लैर्वा मुखैः सभासु स्तुता कीर्तिता भासुराः समुज्ज्वलाः तथा रागात्मसु अनुरागपरासु प्रजासु राशितां बहुलीभावं गताः ते तव गुणा सुरान् देवान् न यान्ति न प्राप्नुवन्ति, सुरा अपि एतादृगुणवन्तो न सन्तीति भावः । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यपेतञ्च मध्यभागयमकम् ॥ ४० ॥

तवेति । हे असञ्चरित ! धूर्त ! हे प्रमत्त ! अनवहित ! या तव प्रिया, त्वया प्रेमास्पदत्वेन कीर्त्यमाना इत्यर्थः, तया

रतोत्तमानन्दविशेषसत्तया

प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिसत्तया ॥ ४१ ॥

भवाद्दृशा नाय ! न जानते नते

यत् न विदन्ति गन्तुं सन्नतेनते ।

न तान् दीनाः शिरसा नतेन ते

नान्तान् देव्याभिन तेन ते ॥ ४२ ॥

॥ ४१ ॥ रतोत्तमानन्दविशेषसत्तया अगमत्

॥ ४२ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं, तद्व्याप्तविभक्तप्रणधानाम्य रतो-

॥ ४३ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं न तु गोभार्यमिति भावः । ननु

॥ ४४ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं इत्यत आह प्रयोजनमिति ।

॥ ४५ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं हेतुना प्रयोजनविभृ-

॥ ४६ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं न विदन्ति एवेत्यर्थः । अन्या-

॥ ४७ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं कथमस्या विभाग इति पृच्छन्त

॥ ४८ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्र व्यवहित-

॥ ४९ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ तत्त्वविभागपर्यायं । न तत्र प्रभा । भवाद्दृशा जना नते

॥ ५१ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं न जानते न विदन्ति, यत सन्नतता

॥ ५२ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं नति प्रभुता चेत्यर्थः विरुद्धे

॥ ५३ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं इति भावः, ये जना दीना एव दरिद्रा

॥ ५४ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं देव्यभिन देव्यरूपेण विप्रेण हेतुना नतेन

॥ ५५ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं अन्तम् अत्यर्थं चरन्ति अतिगयेन त्वा सेवन्ते

॥ ५६ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायं । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रमव्यव-

॥ ५७ ॥ तत्त्वविभागपर्यायं तत्त्वविभागपर्यायम् ॥ ५७ ॥

मारयन्तामुरमा रमयन्ती
 मारभूतमुकमारधरा तम् ।
 मारमानुकृतमारसकाञ्ची
 मा रमायनमारमवैति ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयानयानया-
 नयानयाभ्यान् विनयानयायते ! ।
 न गानयामीर्जिनयानयानया-
 नयानयांस्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

मि ॥ म ममदामित्यर्थे नाम यस्य तथाभूत तथा अप्रतिमान
 यम ॥ म मानो यस्य तादृश सर्वाभिन्नतमित्यर्थे । आत्मान
 यम ॥ मानमित्यर्थे आनमत नमस्कृत । अत्र सर्वेषु पादेषु
 यम ॥ मित्यर्थे अवहितेषु मित्य मध्यान्तयमकम् ॥ ४४ ॥

मरति । उरुमारणि स्वर्णभूषणानि धरतीति तथोक्ता,
 मरम ॥ मरति स्यादिति व्याडि । तथा मारसै पक्षिविशेषै-
 रनकृता मारमा मगञ्जा काञ्ची यस्यास्तथाभूता, मा रमणी
 म रमन्तम् आरमयन्त मारभूत जगत्सु सारत्वेन गणित त
 मरम उरमा वनस्थलेन रमयन्ती प्रत्यालिङ्गनेन सुखयन्ती
 मरम रमायनम् अमृतम् अमारम् अवैति, प्रियालिङ्गनसुखा-
 दमर नृच्छमयगच्छतीत्यर्थे । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यव-
 हृतं द्विचयमकम् ॥ ४५ ॥

नयेति । अयनयायते । अनया अपायरहिता आयति-
 यन्त लक्ष्यधनम् । हे प्रभो । अनया नयानयालोचनया

रवेण भौत्यो ध्वजवर्तिवैरवे-

रवेजि सदत्यतुलास्त्वगौरवे ।

रवेरिवोयस्य पुरो हरेरवे-

रवेत तुल्यं रिपुसस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

नयः नीतिः, अन्य दुर्नीतिः तयोरेकलोचना तथा सदमहिवैष्-
नेत्यर्थः अनयान् नयरहितान् अयस्य शुभावश्वविधिरानये आ-
नयने अनुष्ठाने अन्धान् जनान् विनय विनीतान् कुरु, भव-
नीतिमार्गानुसारिणस्तान् विधिहि । किञ्च जिनयान् जैनमार्गं
यान्तीति तयोक्तान् बौद्धमतावलम्बिनः अयानम् अमार्गम्
अपन्यानमित्यर्थः यान्तीति तादृशान् अपधगामिनः अत एव
अनयान्त्रितान् दुर्नयानुसारिणः यान् जनान् अयामी गत-
वानसि यैः सङ्गं हतवानसि तान् अ विष्णु यान्तीति तथा-
भूतान् वैष्णवधर्मावलम्बिनः जनय कुरु । इति समुदायार्थः ।
अत्र प्रथमतः तृतीययोरव्यवहितमाद्यन्तयमकं मित्रं द्वितीय-
चतुर्ययोरव्यवहितं मित्रमादिमध्ययमकाश्च ॥ ४६ ॥

रवेरेति । भौत्य भूमिसुतः, नरकासुर ध्वजवर्तिनः श्री-
कृष्णरथध्वजस्थितस्य वीरस्य वीर्यशालिनः वै, पश्चिरे गरडस्य
रवेण नादेन अनुलम् अनुपमम् अस्वाग्मा गौरव यन्मिन् तादृशे
भैरवे भयङ्करे लयति सग्रामे अवेजि उडेजित दानित इत्यर्थः ।
तथाहि रवे सूर्यस्येव उग्रस्य अस्य हरे श्रीकृष्णस्य मित्रस्य
च पुर अग्रे रिपु नरकम् अवेर्मेषस्य तुल्यम् अवेत जानीत ।
श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण युद्धतन्मिदम् । अत्र सर्वेषु पादेषु
मित्रं व्यवहितमाद्यन्तयमकम् ॥ ४७ ॥

मयामयालम्बाकलामयामया-

मयामयातलविरामया मया ।

मयामयात्तिं निशयामयामया-

मयामयासूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

मनेति । यताय पदविभाग । मयामयालम्बाकलामया-
मयाम । मयाम्, मयातलविरामया मया । मया, अमयात्तिं
निशया, मयामा, मयामा । अमय, आमय, अमू, करुणामय,
यायया । हे मयय । नास्ति माया यस्य तत्सम्बुद्धी, हे अक-
ण । इत्यर्थे आकारलोपो महाकविप्रयोगादविरुद्धः । हे
मयणामय । मने । आस रोग कामपीडां याति प्राप्नोतीति
यामया तेन यामया धातोरालुक् गताद्यचीति आकारलोप ।
कामानेन इत्यर्थे मया सह मय अपचय अमय उपचय.
माभ्याम् अपचयोपचयाभ्याम् आलम्बाः आश्रयणीय. वृद्धि-
भयगोलत्वात् इति भावः, य. कलामयश्चन्द्रः तस्मात् आमयः
रोग कामपीडा यस्याः तादृशीं चन्द्रस्य कामोद्दीपकत्वादिति
भावः, अमू रमणोम् आमय योजय । यते अहम् अयातव्य.
विरामोद्यमान वेपा तादृशा यामाः प्रहरा यस्यास्तादृश्या
दोषयामया इत्यर्थे, नास्ति मा परिमाण यस्यास्तथाभूतया
मुदोषया इत्यर्थे, तथा अमया नास्ति मा शोभा यस्याः
तथाभूतया अतिकृषितया विरहिणामिति भावः निशया
रज्ज्या चेतुना अमयेन अप्राप्या तस्या इति भावः, अत्तिं
प्राप्य तदप्राप्या मातिशया पीडामित्यर्थः अयाम् अप्रापवम् ।
इति समुदायार्थः । मन्त्राय प्रवृत्तिरियम्, अत्र सर्वेषु पादेषु
असंभूतमित्यप्राप्यन्त्यसकम् ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता-

मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।

मताव्यत्युत्तमता विलोमता-

मताम्यतले समता न वामता ॥ ४६ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल !

कालकालघनकालकालपनकाल ! काल ! ।

मतामिति । पदविभागश्चैष । मतां धुनाना, आरमतान्
अकामतान् । अनापलब्धा, अग्रिमतानुलोमता । मतौ अयती,
उत्तमताविलोमताम् । अताम्यत ते समता न, वामता । हे
माधो ! अताम्यत अलिष्टकर्मणस्ते तव मतौ आरमता
विषयव्याहृतानां योगिना मतां स्मृतान् अकामता निस्तृहतां
धुनाना कम्पयन्ती तिरस्कुर्वतीत्यर्थः अतापेन अल्लेशेन लब्धा
प्राप्ता स्वाभाविवीत्यर्थः अग्रिमताया ञ्छताया अनुलोमता
आनुकूल्यं नया तादृशी ञ्छत्वसम्पादिनी तथा उत्तमताया
गुणवत्ताया विलोमता प्रतिफलताम् अयती अगच्छन्ती गुण-
वत्त्वसमानाधिकरण समता अपक्षपातित्व सर्वत्र समदर्शित्व-
मित्यर्थः विद्यते, वामता प्रतिफलता नेत्यर्थः । वस्यदित्
माधोगुणकीर्तनमिदम् । अत्र नर्वेषु पादेषु व्यवहितमादि-
मध्यान्तयमकम् ॥ ४६ ॥

कालेति । पदच्छेदस्त्वयम् । प्रथमपादे एक पदम् । काल-
कालघनकालकालपनकाल, काल । कालकालसितकालका,
ललनिका, अलकालकालका, आगलतु, कालकाल, कलि-
कालकाल । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः

सन्दृष्टयमवस्थानमन्तादी पादयोर्द्वयोः ।

उक्तान्तर्गतमद्येन स्वातन्त्र्येणात्र कील्यते ॥ ५१ ॥

उपोदरागाप्यवला मदेन सा

मदेन सा मन्युरसेन योजिता ।

न योजितात्मानमनङ्गतापिता-

ङ्गतापि ताजय समान नैवते ॥ ५२ ॥

सम्प्रति सन्दृष्टयमवस्थान निर्दिशति सन्दृष्टेति । सन्दृष्ट-
यमव सन्दृष्टादिति यमव द्वयो पादयो मन्तादी प्रथम-
पादस्य अन्त द्वितीयपादस्य आदि तथा तृतीयपादस्य अन्त
चतुर्थपादस्यादिश्च आक्रम्य स्थितमिति ईष । एतत् उक्तेषु
यमकेषु अन्तर्गतमपि रवेण भीम इत्यादौ पतितमपीत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्येण पृथग्भावेन कील्यते विशेषादिति भावः । ५१ ।

उपोदरेति । सा उपोदरा मदेन यौवनजनितविवारेण
उपोदः उद्विज राग अनुरागो यस्यास्तादृशी मन्युरागिणी
अपिमदेन सा समापराधेन हेतुना मन्युरसेन क्रोधविगेन
योजिता क्रोधपरवशा अत एव योजित अभिनिवेशित मन्ता
मनः यस्या तद्याभूतान् अनङ्गतापितान् अनङ्ग वामन् अह-
तार्यतया तापयतीति अनङ्गतापिनी तस्या भावः ता गतापि
सती मम इयते एतादृशाय तापाय न आनः न दम्भेव न
अपितु दम्भेव एवेत्यर्थः । सखाय प्रति कस्यचित् मानिन्या
प्रत्याख्यातस्य उक्तिरियम् । अत्र पूर्वार्हे मदेन सा मदेन सा
इति उत्तरार्धे च ङ्गतापिता ङ्गतापितेति सन्दृष्टयमवस्थानम् । ५२ ।

पदाभ्याम. समुद्गः स्यादस्य भेदास्तयो मः
 तादात्म्योऽपानेकात्मा व्यज्यते म निदर्शनैः ॥५०॥
 नाम्ना मत्तया वज्जि. परमाग्रतमानया । त इति
 नाम्ना त तया वज्जिः परमाग्रतमानया ॥ अनुगः

तेषा

॥ पादभागमस्तानि दर्शयित्वा सम्प्रति समस्तानि हे
 ॥ ॥ ॥ ॥ दर्शयितुमाह अर्थाभ्याम इति । अत्रैव पाद
 ॥ ॥ ॥ ॥ पुनस्तानि समुद्गं व्यात् समुद्गं च सम्पुटक
 ॥ ॥ ॥ ॥ यथा भागद्वयात्मक तथा प्रथम पादद्वयात्मक इति
 ॥ ॥ ॥ ॥ यच्च समुद्गस्य तयो भेदा मत्ता ताता ।
 ॥ ॥ ॥ ॥ प्रथमोऽर्थात् द्वितीयचतुर्थो च पादो तुल्य इत्येक,
 ॥ ॥ ॥ ॥ द्वितीयोऽर्थात् द्वितीयचतुर्थो च तथा इति द्वितीय तथा प्रथम-
 ॥ ॥ ॥ ॥ द्वितीयतृतीय इति तृतीय । पादाभ्याम अपि अने-
 ॥ ॥ ॥ ॥ त्वया प्रथमं द्वितीये तृतीये चतुर्थे च
 ॥ ॥ ॥ ॥ इति त्वय । द्वितीय तृतीये चतुर्थे चेति द्वौ । तृतीयचतुर्थे
 ॥ ॥ ॥ ॥ द्वौ । पुनश्च प्रथम द्वितीये तृतीये च, द्वितीये चतुर्थे च,
 ॥ ॥ ॥ ॥ तृतीये चतुर्थे च इति षट् । मितित्वा च एकादशविध
 ॥ ॥ ॥ ॥ इत्यत्र म निदर्शनैः वन्यमाणैरुदाहरणैः व्यज्यते व्यक्तीक्रियते

॥ ३ ॥

निति । परमाग्रत अतिदीर्घं मानो यस्या तादृश्यापि
 ॥ ॥ ॥ ॥ न अतिमिथा मत्त स्वभाव व्यवसायश्च यस्या. तथा-
 ॥ ॥ ॥ ॥ न वा पुरुष न वज्जि. न प्रत्याख्येय । परम्
 ॥ ॥ ॥ ॥ यत्नवत्या मत्ता आख्येय आदर्तश्च. तथा आ-
 ॥ ॥ ॥ ॥ कार्ये । तवायमुद्यम न स्थिरतर. अत
 ॥ ॥ ॥ ॥ इति तत्रैव फल तस्मात् यथाय स्ववर्गे तिष्ठेत्

नन्दनरा जिता माननया समेत्य

उक्तान राजिता माननयानसेत्य ।

विनाशिता वै भवताऽयनेन

विनाऽशिता वैभवतायनेन ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति

हृन्दानि लापोदघनागमानास् ।

हृन्दानिलापोदघनागमानां

कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

तथा यत् क्रियतामिति मानिनी प्रति तत्सख्या उक्तिः । अत्र
प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ च तुल्याविति समुद्रभेदः ॥ ५४ ॥

नरा इति । माननया सम्मानेन समेत्य सङ्गत्य स्थितेन
इति अध्याहार्यः, मानवतेत्यर्थः भवता अयनेन सग्रासगमनेन
जिता पराभूता नरा, रिपव इत्यर्थः, माननययोः सन्मान-
नीत्यो, आस क्षेपम् अभावमित्यर्थः एतत् प्राप्य न राजिता न
शोभिताः । पलायमानानामेवा गतिरह्णः, ये तु न तथा तेषां
गतिमाह विनाशिता इति । तथा वैभव विभुत्वं तावति
विस्तारयति इति तथोक्तेन तावृज्ज पालनविस्तारयोरित्यस्मात्
नन्दादित्वादनप्रत्ययः । भवता विनाशिता वै निहतास्तु
रिपव विना पक्षिणा गृध्रेण इत्यर्थः अशिता भक्षिता । राज्ञः
श्रुतिरियम् । अत्र प्रथमद्वितीयौ तथा तृतीयचतुर्थौ च तुल्या
इति समुद्रभेदः ॥ ५५ ॥

कलापिनामिति । लापेन विकाशनिना उट् सम्मानितः
घनागमः वर्षाकालः यै तादृशानां कलापिनां मयराणां

स भासुराणामबला विभृषिता
 विहारयन् निर्विग्न सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥
 कलङ्कमुक्तं तनुमद्ध्यनामिका
 स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।
 न याति भृतं गगने भवन्मुखे
 कलङ्कमुक्तं तनुमद्ध्यनामिका ॥ ५९ ॥

निहतत्वात् बलासुरोत्पातविहीना इत्यर्थः विभृषिता देव-
 भोग्यद्रव्यजातैः विशेषेण सज्जिता सुराणां देवानां मभा
 आरोहि आरुढा स त्वः विभृषिता विशेषेण अलङ्कृता अवला
 विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां दीप्यमानानां समृद्धानाम्
 इत्यर्थः पुरा नगराणां सम्पदः निर्विग्नः उपभुङ्क्ष्व । राजान
 प्रति वैतालिवस्योक्तिरियम् । प्रथमतोयौ अभ्यस्ताविति
 ॥ ५८ ॥

कलसिति । कलः सधुरम् उक्तं वचनं बिलानिनीनामिति
 अध्याहार्यं तथा तनुः क्षीणः मध्यः नमयतीति तथोक्ता स्तनद्वयौ
 च इद्वित् मध्यशब्दस्य धकारदिर्भावः । त्वदृते त्वा विना कः
 जनः न हन्ति न पीडयतीति अपितु सर्वमेव इत्यर्थः । अतः
 कारणात् भवन्मुखे भवादृशे विषये गगने भवादृशा जितेन्द्रि-
 याणां गणनायामित्यर्थः हि निश्चितम् अनामिका अङ्गुष्ठत-
 द्धतुयी अङ्गुलिः कलङ्कमुक्तं निर्दोषं तनुमत् शरीरिभूतम् अपर-
 प्राप्तिनं न याति न गच्छति त्वा विना अन्यः न गणयति
 इत्यर्थः । कसपि महान्तः प्रत्युक्तिरियम् । अत्र प्रथमतोयौ
 पादावभ्यस्ताविति ॥ ५९ ॥

गगन ते दिक्षु रजश सैनिका
 वितन्वतेऽजोपम । दंशिता युधा ।
 वितन्वतेजोऽपमदं शितायुधा
 दिशोऽत्र कुर्वन्ति कुलं तास्मिनः ॥ ६० ॥
 विभर्ति भूमौ नगं भुजेन ते
 भुजङ्गमोऽसौ स्मरतो मदञ्चितम् ।
 अणुतामसं कामवेद्य भुधां
 भुजङ्गमो माम्ना रतो मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

गगन इति । ते रजोपम । गगनराजमदृश । नागायण-
 म । । ता रजसम । गता दिक्षु ताच्छाया इत्यमरः । दंशिता
 यन्त्रादाला गितानि तोष्णानि गायुधानि श्रेया ते तथोक्ता,
 तस्या तदधिपस मन्त्रवन्ता ते सैनिका. योऽपुरुषा युधा
 मन्त्राणि दिक्षु यगन् वितन्वते विस्तारयन्ति । तथा द्विषा
 मन्त्राणा अन्तत पितनु देहरचितम् अतेज तेजोहीन तथा
 यदसद निमग्न निरुद्धा वा कुर्वन्ति । विजिगीषुस्तुति-
 रित्यम । अत्र द्वितीयतृतीयावभ्यन्तादिति ॥ ६० ॥

विभर्ति । ते राजन् । भुजङ्गमो वासुकि ते तव भुजेन
 अणुतामसं तदभुजमानाद्येनेत्यर्थे भुजैर्वलय भूमण्डल विभर्ति
 इति गतायना गतां न विधेय इत्याह स्मरत इति । स्मरत

स्मरानलो मानविवर्द्धितो यः
 स निर्हतिन्ते किमपाकरोति ।
 समन्ततस्तामरसेक्षणे ! न
 समन्ततस्तामरसे ! क्षणेन ॥ ६२ ॥
 प्रभावतो नामन ! वासवस्य
 प्रभावतो नाम नवासवस्य ।
 प्रभावतोऽनाम ! न वा सवस्य
 विच्छित्तिरासीत् त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

मदं गर्वं मास्म गमं गर्वं मा कुरु इत्यर्थः । राजानं प्रत्युप-
 देशगर्भस्तुतिरियम् । अत्र द्वितीयचतुर्थावभ्यस्ताविति ॥ ६१ ॥

स्मरानल इति । तामरसेक्षणे । मानेन रक्तोत्पलनयने ।
 रक्तोत्पल तामरसमित्यमर । हे अरसे । अरसिके । मानेन
 विवर्द्धितं विशेषेण हृदि गतं यः स्मरानल कामाग्निः, स
 ततः विस्तार गतः सन् क्षणेन उत्सवेन सम समन्ततः सर्वतो
 भावेनेत्यर्थः । ता पूर्वानुभूता निर्हतिं सुखं किं न अपा-
 करोति न निरस्यति अपि तु निरस्यत्येवेत्यर्थः । अतः नितरां
 कामपीडितासि मानं मुञ्च विलम्बेनालमिति भावः । मानिनीं
 प्रति तत् सख्युक्तिरियम् । अत्र तृतीयचतुर्थावभ्यस्ताविति
 ॥ ६२ ॥

पादत्रयाभ्यासं क्रमशो दर्शयति प्रभावत इत्यादि । हे
 प्रभावतः प्रभावात् प्रभावत प्रभा दीप्तिः । तत्तन्यन्नस्य वाम-
 वस्य इन्द्रस्यापि नामन । नमयतीति नतं करोतीति तत्-
 सम्बद्धौ, यज्ञभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्य गर्वहरणादिति

भारिगानामसमाहितानाम् ।

[illegible]

३. अश्वत्थ । निर्घण । असमाहितानाम् अव

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानसराजसेन !

सन्नाहितोऽमानस ! राजसेन ।

सन्नाहितो मानस ! राजसेन

सन्ना हितोऽमानसराजसेन ! ॥ ६६ ॥

चित्तानाम् अव्यवहितानामित्यर्थः तथा अनमा अनदृशा अ-
हिताः शत्रव देषाम् अधिकशत्रूणामित्यर्थः भवद्विधाना
मिष्या भवत् असत्य भवत् विधान कार्यं यस्यास्ता कार्येषु
अपरिणतामित्यर्थः । तथा अनमः विषमः यः अहि सर्पः
तस्यैव तानो विस्तारो यस्याः तादृशी अतिवक्रदारुणामित्यर्थः
पुनश्च भवे उत्पत्तौ अवणमात्र एवेत्यर्थः द्विधा द्विविध अन
प्राणः अर्थरूप यस्या तथाभूतान् अर्थानामिव वाचा प्राणत्वात्
इति भावः, वाच न अद्वैते न विश्वमिमि । शठनायक प्रति
नायिकाया उक्तिरियम् । अत्र द्वितीयद्वितीयचतुर्यपादाना-
मभ्यासः ॥ ६५ ॥

सन्निति । हे सन् । साधो । हे आहितोमानसराजसेन ।
न नमन्तीति अनमा, ब्राह्मण पदादित्वादन् । अनमाना
राजा अनमराजदन्द्र, उमा च अनमराजश्च तौ उमानमराजौ
आहितौ स्वाङ्घ्रितौ उमानमराजौ वेम न, आहितोमान-
मराजः शिवः तेन तेन इति नाम्नी तेन सह वर्तमान मेश्वर
इत्यर्थः तत्तन्बुद्धौ शैव इत्यर्थः, तदा हे अनमानस ! अनाना
अपरिमाणे मा लक्ष्मीयस्य तत्तन्बुद्धौ, पुनश्च हे राजसेन ।

विनायकेन भवता हन्तोपचितवाहुना ।

स्वमित्रोष्ठाऽरिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाह्वयम् ।

तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

समानयान् ! सानया समानयासमानया ।

समानया समानया समान या समानया ॥ ७१ ॥

तद्योक्तेन निरूपणेन इत्यर्थं भवता हेतुना इयं पृथ्वी अभीता
दुर्जेभिर्भूतः भवद्विज्ञाता जाता इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

किञ्च अभीता युद्धाय भवत्समीपमभ्यागच्छता अभिपूर्वा-
दिगन्धातो द्विपि तृतीयैकवचनम् । तत्र अरिणा शत्रुणा
विनायकेन नयदारब्धेन भवता सता हन्तो जातो उपचितौ
अज्ञानसूचितामारुहौ इत्यर्थं बाहू यस्य तद्योक्तेन, तथा
स्वमित्राणि निजबन्धून् उज्जहातीति तथाभूतेन, स्वमित्रशब्दात्
उत्पूर्वकस्य जहाते द्विपि तृतीयैकवचनम् । पृथ्वीं गुर्वी यम-
तुला यमस्य अन्तकस्य तुला परिमाणयन्त्रं विचारस्थानम्
इत्यर्थं मानयन्त्रे न्यूनाधिकत्वनिश्चयवत् हतान्तविचारालये
पुण्यपापनिश्चय इति भावः, आश्रिता प्राप्ता यमसदनं गतम्
इत्यर्थः । राघ्वे स्तुतिविषयकः श्लोकइयमिति श्लोकाभ्यासो-
ऽयम् ॥ ६८ ॥

एकेति । एकाकारा चत्वारः पादा यत्र तत् महायमका-
ह्वयं महायमकमज्ञं तत्रापि महायमकेऽपि यत्र पादद्वयस्य
अभ्यासः पुनरावृत्तिः दृश्यते सा परा श्रेष्ठा यमकक्रिया यमक-
वत् पद्यानुष्ठानमित्यर्थः ॥ ७० ॥

समानयेति । अत्रायं पदच्छेदः समानयान् सा अनया,

धराधराकारधराधराभुजां

भुजा मही पातुमहीनविक्रमाः ।

कामात् सप्तमे सहसा हतारयो-

रयोदुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

समानय, सममानया, समानया, समानया, समान, या
समानया इति । हि समानयाम । समानः यामः यत्त' यस्य
तत्तमपुत्री, सर्वत्र तुल्ययत्न इत्यर्थः, तथा समान । समदर्शिन् ।
मतेव यात्मादर्शनेन इत्यर्थः असमानया निरुपमया, समानया
मानाया समानया सम्माननीयया अनया नायिकया मा मां
समानय मद्रमय, या नायिका समानया मा लक्ष्मी, गोभा
नय नाति विद्या इत्यर्थः ताभ्यां सह वर्त्तमाना सुन्दरी
विदुषी चेत्यर्थः, यतोऽस्याः सङ्गमो अतीवादरणीय इति
भावः । अत्र पादचतुष्टयाभ्यामे पादखण्डस्यापि अभ्यासात्
सहायकम् ॥ ७१ ॥

पुत्रं सजातीयसमिश्रजनितप्रभेदा दर्शिता इदानीं विजा-
त्यसमिश्रगोदाहरणं दर्शयति धरेति । धराधराकारधराः
बाराया धर नागराज' तस्य आकारः धराधराकार' तस्य
वरा अतिदीर्घा इत्यर्थः, अहीनविक्रमाः अहीन' अनल्पः
'प्रक्रम' येषां ते, अथवा अहीनस्य अहीनामीश्वरस्य विक्रम
इव विक्रमो येषां तादृशा, सहसा हतारय, हता नाशिता
अस्य गत्रय यै तयोक्ता रयोदुरा रयेण वेगेन उदुराः
इत्यर्थः अतिवेगवन्त इत्यर्थः तथा मानधुरावलम्बिनः मानस्य
धुरा धारम् अवलम्बन्त इति तथाभूताः धराभुजा रात्रा
धरा क्रमात् मही पातु पालयितु सहन्ते चमन्ते । अत्र

आहृतिः प्रातिलोभ्येन पादाहंशोक्तगोचरा ।

यस्यैवं प्रतिलोभत्वात् प्रतिलोभमिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

या सताश हतायाना आयाता हताता सता ।

रसगारकता तैस्तु स्तुतितावरणामर ! ॥ ७४ ॥

प्रथमे पादे अहंशोक्ततादिनध्ययमक. पादानाञ्च सन्धिषु
अध्ययनतन्त्रादयमक लक्षणयमकम् । तृतीये च पादे
एवमहंशोक्ततादिनध्ययमक इति चतुर्थे च वर्णयमकवर्णित धुरा
धुरेति नध्ययमकम् । इत्येवमना विजातीयानां सन्धिप्रत्यय
इत्युच्यते । ७२ ।

इत्यन् अलोभे यस्यभेदानुद्धा इदानीं प्रातिलोभ्ये
दर्शयन्नाह आहृतिरिति । प्रातिलोभ्येन वैपरीत्येन पादाहं-
शोक्तगोचरा पादगोचरा, अहंशोक्तगोचरा, लोक्तगोचरा च एव
द्विविधा आहृतिः प्रतिलोभत्वात् प्रतिलोभ यमकम् इति
स्मृतम् । तथाच यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोभाहृत्या उत्तरपाद,
पूर्वपादस्य प्रतिलोभाहृत्या उत्तराहं तदा एकस्य लोक्तस्य प्रति-
लोभाहृत्या लोक्तान्तर निष्पद्यते तत् प्रतिलोभमिति निष्कर्षः ।
तस्य चोक्तरीत्या त्रैविध्यम् । ७३ ।

पादगोचरानुदाहरति चेति । हे सताश । सता हता
आया अन्यामहंशोक्तगोचरी तस्य तन्त्रादुद्धा सता या हता
लोक्तता हतायाना हत आयात लेश यया तयोक्ता, ना
आयाता प्राप्ता तत्र दुर्बलितेन महान् लेशोऽनुभूत इदानीं-
मपि यथारुचि निवृत्तमित्यर्थः । हे स्तुति । स्तुतं स्तुतम्
इत. प्राप्तः स्तुतिर्ह इत्यर्थः अथवा स्तुतात् इत स्तुत अस्मा-
वाहः निन्दिताचरणात् अप्रशम्नीय इत्यर्थः, तन्त्रादुद्धा हे

यानमानय साराविकशोनानजनानना ।

यानुदारशताधीनासायासायसनादि सा ॥ ७६ ॥

सा दिनासयनायासा नाधीता शरदाऽसुया ।

नासनाजनना शोकविरामायनसानया ॥ ७७ ॥

यस्यकचक्रम् ।

योगिनो वचनमिदम् । अत्र श्लोकाईत्य प्रतिलोमाहृत्या
श्लोकाईन्तर निष्पन्नमिति प्रतिलोमयस्यक श्लोकाईविषयम्
। ७५ ।

ह वगोचर प्रतिलोम दर्शयति यानमिति । हे मखे !
इति अध्याहार्यं, त्व यान वाहन अज्ञाद्यन्यतममित्यर्थः
मानय । किमित्याह यानमिति । अहम् उदारशताधे नान्
उदारारा महेता धनिनामित्यर्थं शतम् अधीन यस्यास्तादृशी
या वैश्यामित्यर्थं आया गतवानस्मि, साराविकशा मार.
काम एव अविर्नेयं तस्य ताडनो कानिना कामार्तिहन्त्रौत्यर्थं
तदा जन हीन धनाभावादिति भावः जन प्राण देया ते
जनाना धनहीना इत्यर्थं ते च ते जनाश्चेति जनानजना
तान् अस्यति निरस्यतीति जनानजनानना निर्धनान् वहि-
ष्कुरुवतीत्यर्थं ना वैश्या आयम् आगच्छन्म् अनादि इहा
मयेति शेषः, अथ तव मन्निधावागमिष्यामीति अभिहिता
इत्यर्थः । ७६ ।

सापि मय्यनुगमिणीत्याह नेति । ना वैश्या अनुया
उपस्थितया इत्यर्थं शरदा शरत्कालेन आधीता आधि मन-
पीडां मदिरहेति भावः इता प्राप्ता अतएव शोकविरामा

इतिनामेकारूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्हयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

निरुद्धा निरुद्धाणि निरुद्धाः प्रथमान यस्याः तादृशी न
भाषीति गणमतत निरुद्धं स्वमनुभवतीत्यर्थं, तथा दिना-
भगभाषाया, दिने दिने य आस्य रोग तस्य माया क्लमम्
यमिति गच्छति प्रकाशयतीत्यर्थं दिवसे मखीना समक्ष रोग-
नित निरुद्धं गोपयन्ती तिष्ठतीत्यर्थं किञ्च नामना-
ना नास्ति आमनाया उपवेगनस्य जनन क्रिया यस्याः
नास्ति यणिरत्नात निरुद्धं येनैकत्र उपविगतीत्यर्थं, पुनश्च
प्रथमानया गयनस्य महमनस्य मान ज्ञान यातीति तथोक्ता
प्रथममनात्मानिरोत्तमाणा तिष्ठतीत्यर्थे । सखाय प्रति
गदुर्गणिना वैश्यायामामक्तस्योक्तिरियम् । अत्र श्लोकस्य प्रति-
लीपनायत्या श्लोकान्तरप्ररणात् श्लोकगोचर प्रतिलोमयमक्रमम्
॥ ७८ ॥

यत्र चित्रानुद्धारान् कांथित् निरूपयिष्यन् प्रथम गोमू-
त्रिका निर्दिष्टगति वर्णीनामिति । अर्हयोः श्लोकस्य यथाक्रम
प्रथमोद्धारार्थ्या एकात्तरम् एकात्तरव्यवहित यत् एकरूपत्वम्
यस्मिन्नाकारत्वं दुष्करं महमा कर्तुमशक्यं तद्विदं चित्रानुद्धार-
॥ ७८ ॥ गोमूत्रिका चलनो गोमूत्राकारत्वेन घटितत्वात् गोमू-
त्रिकास्य प्राहुः । तदित्यत्र तमिति च पाठः, तदा तम्
यदुद्धारमित्यर्थः । गोमूत्रिका च त्रिविधा पादगोमूत्रिका,
शरीरगोमूत्रिका, श्लोकगोमूत्रिका च । इयन्तु अर्हगोमूत्रिकेति
विदितव्यम् । यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ७८ ॥

+

इति गौडविका ।

तद्विह सज्जितः सत्तमं यदि सज्जितः ॥ ८० ॥

[illegible]

ॐ । नो । भ । व । त । वा । नी । कं ।
 नो । द । या । य । न । मा । नि । नी ।
 भ । या । द । मे । या । मा । मा । वा ।
 व । य । मे । नो । म । या । न । त ।
 ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ ।
 ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ ।
 ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ ।
 ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ । ॐ ।

॥ ८२ ॥

यद्भिभाषः ।

ततः च निम्नपादं लिखतुष्टये चतुर्थेऽतः तृतीयदिनीयप्रथमपादा
 वागं नन नीत्वा । अर्धभूमिं अथ पङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या,
 सर्वतोभङ्गे तु परावृत्त्या समावृत्त्या च चतुर्थादिपादोपस्थानम्
 दर्शयति । तत्र आहूतिरुक्तमस्ति अर्धभूमिं ऊर्ध्वपादं वागं
 दर्शयति, अथ पङ्क्तिं दक्षिणाद् वामतः । किञ्च, वामस्थोर्ध्व-
 पादश्च क्रमेण दक्षिणस्य अथ कोष्ठाद् ऊर्ध्वक्रमेण च अनु-
 लोमावृत्त्या प्रथमादिपादोपस्थितिः । सर्वतोभङ्गे तु दक्षिणाद्
 वामतः परावृत्त्यावृत्त्या ऊर्ध्वपादश्च क्रमेण अथस्त ऊर्ध्वक्रमेण
 च अन्तोऽन्तप्रतिनिभाभाभ्यां सर्वत आवृत्त्या पादोपस्थितिरिति
 ३ अथ ५० ।

सन् प्रयेति । हे मनोभव नत । कामिजननमस्कृत ।
 नमः प्रयेति । हे मनोभव नत । कामिजननमस्कृत ।

। सा । सा । या । सा । सा । या । सा । सा ।
 । सा । रा । ना । या । या । ना । रा । सा ।
 । या । ना । वा । रा । रा । वा । ना । या ।
 । सा । या । रा । सा । सा । रा । या । सा ।
 । सा । या । रा । सा । सा । रा । या । सा ।
 । या । ना । वा । रा । रा । वा । ना । या ।
 । सा । रा । ना । या । या । ना । रा । सा ।
 । सा । सा । या । सा । सा । या । सा । सा ।

॥ ८२ ॥

सर्वतोभद्रम् ।

वृद्धये नो न अपितु उदयायैव, ननु विजयिना सैन्यम् अप-
 राधिदण्डम् तव अत्र किमित्याह वयम् एनीमया पापिनः
 सा वा न वा. किन्तु भयात् अनेयासा' अमेय आस. रोग
 वेदा तद्योक्ता. ददि च वयमनपराधिन तथापि भृश भयार्ता
 जाता नैत्यर्थ ॥ ८१ ॥

सिति । अमायासानाया, अमायस्य अकपटस्य अस्य अ-
 परिमितस्य आसस्य रोगस्य कामपीडाया इत्यर्थः आयः आग-
 मन यया तद्योक्ता. तथा मारानायायानारम्भा मारः काम
 एव अनाय जाल वन्धनहेतुत्वात् इति भाव तस्य आयानेन
 आगमनेन आराम. प्रीति यस्या तादृशी. सततकामप्राप-
 वता इत्यर्थः. किञ्च यानावारानावा यानं विदेशगमनम् आ-
 वारयती यानावार. यानावार आराव वचन यस्या तथा-
 भूता मम विदेशगमन वारितवतीत्यर्थः किञ्च अनाया नास्ति
 नायः नीति. यस्याः तादृशी मम प्रवासान्तरणे कार्यहानिः

जितिविजितिस्त्रितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।

उरु सरधुर्युत दुधुदुर्युधि ऊरुः, लुमरिबुलम् ॥ ८५ ॥

श्रीदीप्ती श्रीकीर्त्ती श्रीनीती गीःप्रीती ।

एधेते हे हे ते ये ते देवेषु ॥ ८६ ॥

सासायासासाया सासा सारानायायानारामा ।

यानावारारावानाया साया रामा सारायामा ॥ ८७ ॥

स्वरनियमः ।

इच्छा तत्राह्यभिलाष ते विधेये इति शेष धेच्छे इत्यत्र धेच्छे
इति पाथे ध्या ध्यानमित्यर्थः । अत्र आ ई ओ ए इति चतुर्भि-
रैव स्वरैः पद्यवन्धः । विद्यन्मालाहत्तमिदम् ॥ ८४ ॥

त्रिस्वरमुदाहरति क्षितौति । क्षिते पृथिव्या विजिति
विजयः स्थितेर्मर्यादाया विहिते विधाने ते एव व्रते क्षिति-
विजितिस्थितिविहितिव्रते तयो रति अनुरागो येषा तथोक्ता
तथा परा उत्तमा गतिर्येषा तादृशा ऊरुव युधि युडे स्वम्
अरिबुलम् उरु अत्यर्थं ऊरधु तथा गुरु यथा तथा दुधुडु
कम्पितवन्तः । अत्र इ अ उ इति त्रिभिरेव स्वरैः पद्यवन्धः ।
त्वरितगतिर्हत्तमिदम् । ८५ ॥

द्विस्वरमुदाहरति श्रीदीप्ती इति । श्री लक्ष्मी दीप्ति
कान्तिश्च ते श्री लज्जा कीर्त्तिश्च ते, धीर्जुहि नीतिश्च ते, गी
मधुरवाक् प्रीतिश्च नन्तोषश्च ते हे हे ते तव एधेते वहेते, ये
इमे हे हे देवेषु देवानामोष्करे इन्द्रे इत्यर्थः न विद्यते इति
शेषः । अत्र ई ए इति द्वौभ्यामेव स्वराभ्यां पद्यवन्धः । वागी-
हत्तमिदम् ॥ ८६ ॥

अहाहाह ! खराङ्गागवाङ्गागखरावावा ! ॥ ८१ ॥

गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् क जलं तस्य आकाशं सञ्चलवक्रगति
आङ्पूर्वात् कै शब्दे इत्यस्मात् भावे क्तिपि आकाशं अक
कुटिलगतावित्यस्मात् भावे कुप्रत्यये अक आकाशं सह अक
आकाशं तरङ्ग इत्यर्थं तं गाङ्गते इति तद्योक्तं तत्सम्बुद्धौ तथा
हे अहाहाहा । हाहा दीनतासूचक ध्वनिविशेषं गच्छतीति
हाहाङ् न हाहाङ् अहाहाङ् तत्सम्बुद्धौ, किञ्च हे खगा-
जागकः । खं गच्छन्तीति खगा ख्यादयः, ते अङ्गाश्चिह्नानि
यस्य स खगाङ् न च अनी अग पर्वतश्चेति खगाङ्गं सुमेरु-
रित्यर्थं तं कङ्गते गच्छतीति तद्योक्तं कङ्किगतावित्यस्मात् अन्-
प्रत्ययः । तत्सम्बुद्धौ, पुनश्च हे अगखगजाकक । अगति गच्छति
इति अगं नगरमित्यर्थं खानि इन्द्रियाणि गच्छतीति खगम्
इन्द्रियविषयं ततश्च अग खगञ्च यत् कं सुखं तदर्थं न वक्तव्यं

देवानां नन्दनो देवो नोदतो वेदनिन्दितः ।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दितः ॥ ८३ ॥

सूरिः सुरात्मनारिसारः सारनसारनाः ।

ससार सरसीः सीरी सरसूतः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

यस्य तादृशं अस्मात्तापीत्यर्थः अतस्त्वं न मे योग्य इति भावः । दानाद्दानमभिगच्छन् दाञ्चित् व्याधनुमात्रं प्रति तस्याः प्रत्यास्यानोत्तिरिक्तम् । अत्र र क ग स इति चतुर्विन्द वर्णं पचदन्त्यः । दाञ्चित् च पद्यप्रवर्णानां ग्रहणं, तेन अनेति एकारयोगेऽपि न चातुर्वर्णव्याघातः, तस्य पचपृथक्त्वाभावात् ॥ ८२ ॥

द्विवर्णमुदाहरति देवानामिति । देवानाम् इन्द्रादीनां नन्दनो दैत्यदसनात् प्रीतिजनः, तथा वेदनिन्दितो वेदनिन्दकस्य नास्तिद्वजस्य नोदतः निरासक्तः देवः नृमिहुरपी भगवान्, दानवान् नन्दयति त्रिभुवनविजयेन सन्तोषयतीति तद्योक्तस्य दानवनिन्दितः निरस्यकशिपो दाने वक्षोविदारणे दोषः खण्डने इत्यन्तात् अतदप्रत्ययः । नादेन सिंहनादेन दिवम् अन्तरीक्षं दुदाव तापितवान् । अत्र दवन इति त्रिविरेव वर्णः पचदन्त्यः ॥ ८३ ॥

द्विवर्णमुदाहरति सूरिरिति । सूरिः विद्वान् तथा सुरा-सुरात्सारिसारः सुरान् असुराश्च आसुरति आसुरन्दति इति तयोक्तः सारी वलं यस्य तादृशं किञ्च सरसः शोभनी जलसूतः ताभ्या सहितः वामोत्तरित्यर्थः, पुनश्च सुरारसी सुराणां रसः आस्वादः अनुराग इत्यर्थः, विद्यते अस्तेति सुरारसी न प्रसिद्धः सीरी सीरं लाजलमन्यास्तीति तयोक्तः बलदेवः सारस-

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणैः ।

परव्यामोहने चापि नोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ८७ ॥

आहुः समागतां नाम गृह्यार्थां पदमन्विता ।

वञ्चितान्यत्र रुद्धेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ८८ ॥

दृष्टराक्षिबालाभारा पद्ममन्त्रादयः प्राचीनोक्ता ग्रन्थविस्तार-
भयेन नादांता ग्रन्थान्तरत ते ज्ञातव्या इति भावः . पुनः
इदानीं प्रहेलिकानां प्रकाराणां विशेषाणां गतिः नियमः
उद्दिश्यते निरूप्यते । तद्वत्तन्तु नामान्यत उक्तम् । यथा,
प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वच्च सहतिवारि यदिति ॥ ८६ ॥

यदि च प्रहेलिकाया यमकादिवत् शब्दार्थापस्कारकत्वेन
रसानुगुण्याभावात् नालङ्कारत्वः . यदुक्तं रसस्य परिपन्थित्वात्
नालङ्कारः प्रहेलिइति . तथापि अस्या उपयोगित्वमाह
क्रीडेति । क्रीडागोष्ठीषु विहारमभासु ये विनोदा प्रमोदाः
तेषु विषये तज्ज्ञैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णं जनमङ्गुले
देहे यत् सन्तः गुप्तभावेन परस्परमलापं तस्मिन् . तदा परस्य
व्यामोहने विशेषरूपेण अर्थावबोधवशेन मनसः व्याकुलतायाम्
अथवा परस्य बोद्धव्यव्यतिरिक्तस्य जनस्य व्यामोहने अव-
रोधनिराकरणे विषये प्रहेलिका नोपयोगाः सप्रयोजनाः
उपकारिण इत्यर्थः तस्मात् अस्या उपयोगित्वे अलङ्कारत्वम्
अन्यत्र दोषावहत्वमिति बोध्यम् । ८७ ।

अस्या भेदान् क्रमेणाह आहुरिति । पदमन्विता पदयो-
सन्विता सान्निध्यजनितसन्धिकार्येण गूढं दुर्बोधः . अर्थो
यस्यास्तां समागता नाम प्रहेलिकामाहुः . अन्यत्र यत्र विव-

नान्नातिनाहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।

पदात् पम्पिता यस्यां दुर्विधार्था पदावली ६६

नान्नरूपा गोणार्थोपितेर्ग्रथिता पदैः ।

पदं नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्ना नाम ज्ञानं यत व्यामोहकारणम् ।

यथा भासते तत वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता १०१

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

नान्नास्मित्तमातव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नास्ति नानार्थकल्पना ।
 निश्चिता निश्चिन्ताभ्यां तुल्यधर्मस्युपागिरा ॥ १०२ ॥
 समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।
 संसृष्टा नाम, या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि नृदये ॥ १०३ ॥
 योगमालात्त्रिका नाम या स्यात् सा परिहारिका ।
 एकच्छब्दाश्रितं व्यक्तं यस्यान्माश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

नेति । यस्या नास्ति सङ्गादिष्ये नानार्थकल्पना नाना-
 र्थाना दहनामर्थाना वक्ष्यता सा नामान्तरिता नाम यस्याश्च
 तुल्यधर्मस्युपा प्रस्तुताप्रस्तुतयो साधारणधर्म स्यगन्त्या गिरा
 वाचा निश्चित गोपित अन्य अपर अर्थो यत्र सा निश्चिता
 नाम । अस्याश्च साधारणधर्मद्वलेन विषयस्य लक्षणात् समा-
 सीदित्वसूत्रता बोध्यति । १०२ ।

समानशब्देति । उपन्यस्तेन उक्तेन शब्दाना प्रकृतार्थव-
 द्बोधकपदाना पर्यायिण नामान्तरेण साधिता विरचिता
 समानशब्दा नाम, अत्र च लक्षणा एकार्थशब्दस्यैव ग्रहण
 न तु अभिधायकस्य, तदात्रे नवरणीयत्वाभावेन प्रकृता-
 नुपयोगित्वादिति ध्येयम् । या साक्षात् अभिधायकशब्देन
 निर्दिष्ट निरूपित अर्थो यत्र तादृशी अपि नृदये व्याप्ति-
 हाय भवतीति शेषः, सा संसृष्टा नाम । १०३ ।

योगमालेति । या योगाना यौगिकपदाना माला संसृष्टी
 यस्यां सा परिहारिका नाम स्यात् परिहरति भट्टित्वद्विधं
 वारयतीति व्युत्पत्त्या तदा व्यपदेश शक्तिरभ्यार्थात् यौगि-
 कार्थस्य नानाकटकल्पनान्मूलत्वेन सहसावबोधविरहादिति

॥ भविष्यकल्पा यस्यामुभयगोपनम् ।

स्त्रीं नाम मा गस्यां नानालज्जसङ्करः ॥१०५॥

१११ गेहग निदिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

---नरेणि नागान्यास्तेरधीताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥

नेतानपिमि मने यान् मन्यमाना वयं पुनः ।

ततः तत्र तत्राभिभाष्यमस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः १०७

॥ १ ॥ गणनाम गणितम् साधयेत् व्यक्तं स्फुटम् आश्रयस्य

१. ॥ १०४ ॥

॥१॥ इत्याम उभयस्य साधयस्य आधारस्य च गोपनं

नाम भवेत् उभयोरपि निभृतत्वात्, यस्या

नाम उक्ताना प्रह्लिकाभेदकलक्षणाना सदर.

• 'नामविजयि मा मदीर्णा नाम ॥ १०५ ॥

॥ इति । एता समागतप्रभृतय षोडश प्रहेलिकाः

॥ निदिष्टा प्रदुष्टत्वेन कथिता इत्यर्थः, तै पूर्वाचा-

॥ यन्त्राचार्येण दृष्टा प्रहेलिका. व्युत्पत्त्यादिकाः

प्रतिष्ठा मद्रोषत्वेन कीर्तिता इत्यर्थे ॥ १०६ ॥

अथ दृष्टा प्रणिनि का पर्वचार्यरुक्तास्तथाप्यम्माकं न

॥ अस्मिन्निवृत्त्याय दीयानिति । वयं पुनः अपरिमख्येयान्

॥ १० ॥ तं वात् मन्त्रमाना जानन्त मन्त माध्वीरेव उत्कृष्टा

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ प्रतिलिखितं अभिधास्यामः उदाहरिष्यामः ।

पर्वोत्पन्नचणानन्तर्भूता ता दुष्टाः सदोषाः,

‘‘अज्ञानं न मम प्रयास इति भावः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यमि ।

अस्यानरुदितैरेभिरलमालोहितेजने ! ॥ १०८ ॥

कुशामासिवमानस्य दद्या ते वर्धते रतिः ।

नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥

दण्डे चुन्वति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्ठके ।

अत्र समागतानुदाहरति नेति । ते आलोचितेऽप्ये ।
आरक्तजनने । कोपादिति भावः, मया समेत्यर्थः पठ्यते
तृतीया । चेतः गोरसस्य दुग्धादेः अभिज्ञं रम्यं न, दुग्धादिकं
मया न हतमित्यर्थः, कस्मात् प्रकुप्यमि, एभिः अस्यानरुदितैः,
अकारणरोदनैः अलम् इति सहजोऽर्थः सहतिदारका गूढा-
र्थस्तु नै चेतः प्रागतः अपराधस्य नाधिकान्तरमङ्गरूपस्य रसस्य
प्रमोदस्य अभिज्ञं न नाहम् अन्या कामये कथं तवेदृशो मान
इति अत्र नै प्रागोरसाभिज्ञमिति सन्धिसूत्रेण एकारस्य
अवादिशेन मयागोरसाभिज्ञमिति निष्पन्नत्वात् प्रकृतार्थस्य
सवरणम् । काश्चित् गोपी प्रति द्रौक्षणास्य जनसन्ताजे उक्ति-
रियम् ॥ १०८ ॥

वञ्चितामुदाहरति कुशामिति । कुशा भुग्नपृष्ठा कामपि
नारीम् आसिवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तव दद्या रतिः सन्तोष
वर्धते, अमरस्त्रीविडम्बिनी सुरवामिनीसदृशौ अन्या नारीः
निर्विशतः, उपभुञ्जानस्य एव रतिः न वर्धते इति सहजोऽर्थः
गूढार्थस्तु कुशा कान्यकुलगनरी तद्वत्यनारी वेल्यादि । अत्र
कुशाशब्दो भुग्नपृष्ठनात्यनिव प्रसिद्धः अन्यत्र तु नैत्यप्रसिद्धा-
र्थस्य प्रतिपादनम् । कान्यकुलगनी वा तद्वत्यनारी प्रति अनु-
रक्तजने उक्तिरियम् ॥ १०९ ॥

मृगं वल्गुगुर्वं सुर्वेस्तुगडेनाज्ञानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

मानसं कनि । काले ते स्फातयः स्फार्हवत्तावः ।

उन्ते सान्नाज्ञवन्तात वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

अनेनानि मया हृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे तासां मय्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

पु। साक्षामुद्रा गति दण्डे इति । ह्रम, कर्कशकण्टके
पात्रया रूप, नाने मज्ञानि घट्टयन् वल्गुगुर्वं मनोज्ञं नाद
रूपं मयिन्ना मया चम्पतोलन्त्यः । अतान्वयबोधे आम-
॥ ११० ॥

प्रमुषिता दर्शयान् स्फातय इति । हे कनि । कुमरि ।
मया मया कुमारी चेति हेमचन्द्र । ते तव कान्धते क्षिप्यते
इति मान पाद तस्मिन् कान्ध प्ररणे इत्यस्य घञन्तस्य रूप
मन्तव्य स्फा र्हव तस्य अति, गति यत्र ते स्फोता इत्यर्थः
॥ १११ ॥ इति यावत् अस्मात्तत्त्वगतावित्यस्य क्षिप्प्रत्ययान्तरस्य
रूपम् । मानसं मम आकाश तस्याय गुणः स स्वगच्छादि-
दृश्यम् । अतिर्गति । यस्य अतिः येषु ते नूपुरादयोऽल-
ङ्कार इत्यर्थः । स्फार्हवत्ताव स्फा स्फोतताम् अर्हन्तीति
स्फोता प्रभृता वत्ताव वल्लानात् चलनात् जाता ध्वनय
इत्यर्थः ततश्च स्फार्हव वत्ताव त्रैपा तथोक्ता, भवन्तीति शेष,
उन्ते आ तादृशानि इति चन्द्रे तस्मिन् नूपुराद्यलङ्कारे मिञ्जि-
वन्ति तत्र पादो भान्नात् प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थः मम वायव, प्राणा
इति मयि भवन्ति । अत्र अप्रसिद्धे, बहुभि पदे,
प्रभृता इत्यस्य स्यरणात् प्रसोपणम् ॥ ११२ ॥

मय्यां नृणां दर्शयति । अत्रेति अत्र उद्याने मया पञ्च-

सुराः सुरालये म्वैरं मन्त्रन्ति दशनार्चिषा ।

सज्जन्त इव सन्नास्ते नीरे सरसि सज्जन्ति ॥ ११३ ॥

नासिक्चमध्या पन्ति चतुर्षु विभृष्टिता ।

अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपा. ११४

वल्गवा' वल्गवी लता दृष्टा, यस्या हसुमसज्जरी पतवे पतवे
प्रतिपल्लवमित्यर्थः । तावद्वा रक्षा । अत्र नायिका काचित्
उद्यानत्वेन अध्यारोपिता तस्या वायु वल्गवीत्वेन, प्रसूनय
पल्लवत्वेन, नखाश्च हसुमसज्जरीत्वेन । तेषाञ्च तावत्वा रक्षा-
पुलिप्रभयेति बोध्यम् । अत्र पदानां गौणार्थोपितत्वम् ॥ ११३ ॥

परुषा दर्शयति सुरा इति । सुरा शोभना रा मन्त्री
गौतध्वनिरिति यावत् येषां ते रै शब्दे इत्यस्य द्विवन्तस्य
रूपम् । शोभन गायन्त इत्यर्थः सुरापा इति कर्तृपदसूच्यम् ।
तथा दशनार्चिषा हास्येन विहृतास्यतया दन्तकिरणैर्नोपल-
क्षिताः सन्तः सज्जन्ति नीरे सुरामये सरसि सज्जन्त अतएव
सज्जन्त इव सुरानये शृण्विकालये स्मैर मन्त्रन्ति । सुरा इति
पदं देवतावाचकमेव अनुशासनबलात् सुखरगायदी प्रयुक्तम्
इति पारुष्यम् ॥ ११३ ॥

सख्यातामुदाहरति नासिक्चमध्येति । नासिक्च' नासि-
कायां भव अकार इत्यर्थः स मध्ये दस्य सा मध्यस्थजकारा
इत्यर्थः तथा परितः उभयतः, चतुर्भिर् दैर् विभृष्टिता विर-
चिता आदौ द्वौ वर्णौ मन्त्रे च द्वौ मध्ये जकार एवरूपा इति
यावत् काचित् पुरी नगरी काशीत्यर्थः अस्ति, यस्या नृपा
राजान्, अष्टवर्णाह्वया अष्टाभिर्वैर् निवस्य ग्राह्यं ग्राह्य
येषां तादृशा, पुण्ड्रका इति ख्याता इति श्लोकि । पुण्ड्रका-

तिरा मन्त्रलया नयेण शिरसा दीनया दृशा ।

तिरन्त्रमपि मोक्तुम् हरे । सां नानुकम्पसे ॥११५॥

राजो राजल्लोकादि । पार्थिवः कोऽपि गीयते ।

राजातनय, नेतामो राजा नापि मनातनः ॥११६॥

राजातनय इव यत्तु यत्तु इत्यष्टभिर्वर्णैर्निबद्ध इति चतुर-

राजातनयमपि मोक्तुम् ॥ ११८ ॥

पार्थायता दर्शयति मिरति । हे हरे । स्थविरे । मन्त्रलया

पार्थायता, नयेण शिरसा, दीनया कातया दृशा चक्षुषा

पार्थायतापि ता जिघृषन्ती तृतीया । मोक्तुम् मभय तिष्ठ-

राजा । सा नानुकम्प । न दयते । सहजोऽर्थ, गूढार्थस्तु हे

राजा । पार्थायता । तर्हि पितृनन्मो हरेरप्याज्ञया इमे

राजातनय । अन्व ममानम् । यत्र प्रथम प्रतीयमानादर्थान्

पार्थायतातनया ॥ ११७ ॥

नामान्तरिना दर्शयति आदातिति । हे अधीराक्षि ।

राजातनय । कोऽपि पार्थिवः पार्थिवशब्दप्रतिपाद्यः आदौ

राजा म मनातनय गीयते, किन्तु अमी नैव राजा भूपति-

नपि मनातन नित्य इत्यर्थः । इति प्रश्नार्थः सहजः उत्तरा-

द्वया राजातनयशब्दरूप गृह्य । तथाहि, राजातनयशब्दस्यादिः

राजातनयस्य पार्थिव पृथिवीविकारज, स च नातनः

राजातनयशब्दो न भवतीति नातन मिलित्वा राजा-

तनय इति । राजातनयशब्देन प्रियान्वृत्त उच्यते । यथा,

राजातनय प्रियान्वृत्त इत्यमर । अत्र राजातनेति नाम्नि

राजातनयशब्दनामकल्पनम् । लक्षणे नामपदं वस्तुमात्रपर-

राजातनयशब्देन तत्र तदुक्तमित्यतः कण्ठे नितम्बस्थलमा-

हतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं ब्रजन्ति वाः ।

नानाभङ्गिसमाहृष्टलोका वेण्या न दुर्हराः ॥११७॥

जितपद्माष्टवेणाख्यो यक्षबाभृमिमाह्वयः ।

स समानद्य प्रभृतीन्तं करोति कलभापिणि ! ११८

चित् । गुरुता नन्निधानेऽपि वा वृजति गुरुर्गु- इत्यतः
लज्जलक्ष्मणपञ्चमुनि प्रतिपाद्ये नानाद्रव्यनाद्यामान्तरिता
इति बोध्यम् । ११६ ।

निवृत्तात्पदान्तरति हतद्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिः यदु-
विधिविलान्नेष्टितैः समाहृष्टा लोका यामि तयोक्ता तदा
दुर्हरा दु खेन श्रियमाना, वयश्चिदपि अवस्था वा हतानि
द्रव्याणि यस्य तादृशं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं ब्रजन्ति । वेण्या न
वेण्या सप्त प्रभृदिष्वपि नैत्यर्थं रहज्ज । नवरणीयार्थस्तु नाना
विविधा भजास्तरुडा सन्त्यस्तिमिति नानाभङ्गि जल तेन
समाहृष्टा लोका एवतरणीयत्तुवा जना यामिस्ता दुर्हरा
धरात् पर्वतात् दु खेन गता वष्टेन निर्गता इत्यर्थः, हतानि
स्रोतोवेगेन क्षणितानि द्रव्याणि पार्वतीयानि यस्य त नर
नरमष्टशम् आश्रयभूत पर्वतमित्यर्थादायात त्यक्त्वा धनवन्त
रहाकरं ब्रजन्ति । अत्र विशेषणमाधारणात् एवतरनिर्गमे
अन्यतरप्रतीतिर्युतेति नद्य इति प्रभृदिष्वप्योऽर्थः । अस्य तुल्य-
विशेषणप्रतीती वाचकशब्दानुपादानात् निवृत्तात्वमित्यपि
बोध्यम् । ११७ ।

समानशब्दा दर्शयति जितेति । ई कलभापिणि । मधुर-
भापिणि । प्रहृष्टस्य वैशस्य आस्था नाम प्रवाल . जिता

नयनीये परावृत्त्य शयितौ क्षामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् तैः पुत्रमचुखताम् ॥ ११९ ॥

विजितात्मनोऽपि पुत्रादन्तो जनः ।

स्मिन्मातृमित्रमैवास्मि ज्ञानाभिनन्दति ॥ १२० ॥

१ भूमिर्वैरा नास्ति भूमिर्यत्र म-
ताया मोह इत्यर्थः, न अथ मा-
। प्रपन्नपुत्रस्तथावरो मा व्यर्थ-
ता पक्षिगण्डे नक्षितलक्ष-
ते प्रपन्नपुत्रस्तथावरो नोपस्थिते

२ जति । क्षामिनौ क्रुधा कौपेन
शयितौ । रागात् तथैव शयितौ
वदुमताम् । अतः क्रुधा परावृत्त्य
दृष्टलाटापातनो मोहः पर्यव-
परावृत्त्य पागान्तरे १ शयितयो.
दृष्टमेवेति समूहेयम् ॥ ११९ ॥

३ जति । विना पक्षिणा गरु-
धे तस्य आत्मभव पुत्र अर्जुन
इत्यर्थः, तस्य गुरु पिता सूर्य
इतः मन्त्रात् जनः हिमम् अप-
तस्य अमित्रा शत्रव जलानि
इति तै व्याप्त व्योम आकाशम्
एन्द्रे प्रहृतार्थस्य हरणात् परि-

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

केन वाः सह सम्भूय सर्वकार्येषु सन्निधिम् ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

सहया सगजा सेना समष्टेयं न चेज्जिता ।

एकाच्छन्ना दर्शयति नेति । कस्यापि अमनुष्यस्य कापुरुषस्य इत्यर्थः, हस्तः जातु कदाचित् आयुधं न स्पृशति स्त्रीणां स्तनमण्डलञ्च न स्पृशति, तथापि अयं हस्तः न अफलः बिलः, अपि तु सफल एवेति आपाततः प्रतीयते, परन्तु आयुधस्त्री-स्तनस्पर्शाभावेन नायं वीरः न वा विलासीत्यतः कथमस्य हस्तस्य फलवत्त्वमिति पर्यवसानात् अमनुष्यशब्देन गन्धर्वो कथ्यते, तस्य हस्तः गन्धर्वहस्तः एरण्डवृक्ष इत्यर्थः । उक्तञ्च हारावल्याम्, अमण्डपश्चाद्गुलवर्धमानो गन्धर्वहस्तस्त्रिपुटी-फलञ्च इति तस्य फलवत्ता विद्यत एवेति आश्रितस्य फलस्य स्फुटत्वं न तु आश्रयस्य वृक्षस्येति एकाच्छन्देयम् ॥ १२१ ॥

उभयच्छन्नां दर्शयति केनेति । कः पदार्थः केन पदार्थेन सह सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्येषु सन्निधिं सम्पर्कं लब्ध्वा भोजनकाले तु, तुशब्दोऽवधारणे । भोजनकाल एव यदि दृष्टो भवति तदा निरस्यते निराक्रियते ? उत्तरमिदम् । यथा, कस्य अयं वा. केशः वाशब्दार्थे णप्रत्ययः । केन मस्तकेन सह सम्भूय तथा सर्वकार्येषु सन्निधिं समादरं लब्ध्वा भोजनकाले एव दृष्टो निरस्यते इति अत्र आश्रयाश्रयिणोर्मस्तककेशयोरिव वृत्ततेति उभयच्छन्ना ॥ १२२ ॥

सङ्कीर्णं दर्शयति सहया इति । सहया साम्ना सगजा

मन्त्रादितीत्यं मन्त्रः सादृशरक्षश्च नः सुतः ॥१२३॥

सा नामान्तरितामित्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

तन्त्रेवेतन्नामामपुन्यैः मन्त्राक्रमः ॥ १२४ ॥

प्रतिनिकातक्रान् ।

इति शब्दालङ्कारः ।

‘मन्त्र’ मन्त्रं वर्त्तमाना इयं मेना शास्त्रवी

जिता चेत् पराभूता न यदि, तदा अयं मे

विषयज्ञानवर्जित अतः अक्षरज्ञश्च अक्षर

वर्गः, मूढ मूर्ख स्यात् । इति मन्त्रजोऽर्थः,

अपकारमकार जकारभकारटकारसहितता तथा

अनिष्टाता इत्यर्थः तेन सहित्या साधिष्ठातृका

वर्गः न जिता अभ्यस्ता चेत्, तदा अमात्रिक

वर्गानामुच्चारणकालं ता वेत्तीति सात्रिक न

सात्रिक वर्णज्ञानरहित इत्यर्थः अतः अक्षर

अक्षरञ्च अस्यस्तवेद अपि मूढ मूर्ख

ता लेखितुं शिञ्जिता इत्यर्थः अक्षरञ्च, वर्णञ्च

इति मन्त्रोर्गति ॥ १२३ ॥

ता घटयति मति । सा पूर्वोक्ता मङ्गीर्णस्थ्या

नामान्तरितामित्रा ह्यादिशब्दानां नानार्थ-

व्य, तथा मेनाशब्दस्य चमूर्खपार्थस्य प्रसिद्धस्य

पण्यं प्रतिनिकाया रूपयोगिनी तन्मिलिता

व्यं प्रतिनिकाया मङ्गीर्णतेति दूतरासाम्

प्रतिनिकानां मन्त्रक्रम एवमेव उच्यते, अन्येप-

१२४ ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं समंशयसपक्रमम् ।
 शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसम्बन्धकम् ॥ १२५ ॥
 देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।
 इति दोषा दशैवेति वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः १२६
 प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।
 विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् १२७

इत्थं काव्यशोभाकरान् धर्मान् गुणानुद्धारान् निरूप्य
 काव्यस्य हेयत्वप्रतिपादकानां धर्माणां वहना दोषाणां सवि-
 स्तरवर्णने अन्यबाहुल्यमिषा प्राधान्येन नितान्तत्याज्यान् दश
 दोषानुद्दिशति अपार्थमित्यादि । अपार्थं निरर्थकं व्यर्थं विर-
 चार्थम् एकार्थम् अभिन्नार्थं समंशय सन्दिग्धम् अपक्रमं यथा-
 क्रमरहितं, शब्दहीनम् उहादिना पूर्य, यतिभ्रष्टं विच्छेद-
 रहितं, भिन्नवृत्तम् असमवृत्तं विसम्बन्धकम् अज्ञातसम्बन्धि देशादि-
 विरोधि च काव्यं दुष्टमित्यर्थं तस्मात् सूरिभिः विदग्धि इति
 उक्तरूपा एते अपार्थतादयः, दश एव दोषा काव्येषु वर्ज्याः,
 त्याज्याः शब्दबोधप्रतिकूलतया प्रयोक्तुरज्ञताप्रकटनात् । उ-
 क्तञ्च, दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुं सैव शक्नोतीति । एवकारेण
 किञ्चिद्वैरस्यप्रतिपादकानां श्रुतिकटुप्रभृतीनां व्यवच्छेदः, तेषां
 अन्वयबोधाप्रतिकूल्येन नात्यन्तं हेयत्वप्रतिपादकत्वात् इति
 निष्कर्षः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

ननु दशैवेति अवधारणमनुचिन्नं प्रतिज्ञाहान्यादेरपि
 दोषत्वकीर्तनात् । उक्तञ्च, भगवता गीतनेन, प्रतिज्ञाहानिं
 प्रतिज्ञानन्तरं प्रतिज्ञाविरोध इति । यद्योदाहृतं, यावज्जीवमह

समुद्रं पीयते देवैरक्षमस्मि जरातुरः ।

जनीं गर्जन्ति जीमूता हरिरेरावणः प्रिय ॥ १२८ ॥

इदमस्य चिन्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिजनम् ॥ १२९ ॥

एकवाक्ये उच्यते वा उवाचिरपराहतम् ।

विस्तृतं तत्रा व्युत्पत्तिरिति वीर्येषु पठ्यते ॥ १३० ॥

अत्रार्थः उच्यते इति । देवैः एवैः मरेर्जी समुद्रं पीयते देवैरित्यत्र लोप्यमिति उक्तं दृश्यते । जनीं जरातुरः जनिः, जनीं जीमूता निद्रा गर्जन्ति विजय विजयतनाम्ना जन्तो हरिरेरावण इति । इतरत्र वाक्यद्वयस्य परमवाक्यत्वाभावेन अज्ञातिलोक्यत्वात् एववाक्यता ग्राहीत्यतः समुद्रस्य उच्यते इति नास्ति । उक्तं च उवाचिर्वाक्यमात्रम् अज्ञातिलोक्यत्वात् । वाक्यानाम् उवाचिर्वाक्यं पुनः वाक्यं जायते इति इदं बहुवाक्यगतम् अत्रार्थं बहुप्रकारतमपि दृश्यते । यथा, उवाचिर्वाक्यं निहतोत्पादी योग्यताभावेन नैवार्थता इति बोध्यम् । १२८ ।

इदमिति अस्य चिन्तानाम् उक्ततादीनाम् इदं पूर्वोक्तम् अभिधानं समुद्रं पीयते इत्यादि वचनम् अनिन्दितम् अदुष्टत्वेन परिगृहीतं भवतीति शेषः । इतरत्र अस्य चिन्तादिभ्य इति शेषः उक्ततादीन् विना इत्यर्थः को वा कवि एवमादिकं प्रयुञ्जीत न कोऽपि कविः प्रयुञ्जीतित्यर्थः । १२९ ।

अथ निरूपयति एकवाक्ये इति । एकवाक्ये एकस्मिन् वाक्ये वा प्रवन्दे महावाक्ये विरदाद्यन्तया विवरीताद्यत्वेन यत्

जहि शत्रुबलं क्लृप्तं जय विश्वम्भरामिमाम् ।
 तत्र नेत्रोऽपि विहेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥१३२॥
 यस्मि काचिद्वस्था सा साभिपङ्गस्य चेतसः ।
 यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥१३३॥
 पञ्चाभाभिनालो मे कथमार्यस्य युज्यते ।
 भितामि तरुण तस्याः कदा नु दृशनच्छदम् ॥१३४॥

पार्श्वगतं पार्श्वयोः चाद्यन्तभागयोः पराहतं सङ्गति-
 र्गता तत्र काय अग्रिम इति दोषेषु मध्ये पठ्यते गण्यते ।
 यार्श्वगतं शाब्दोभानन्तरं पर्यालोचनया प्रतीयते, अपार्थ-
 यं या कादादीनाम् अभानेन शाब्दबोध एव नास्तीत्यनयो-
 गः ॥ १३१ ॥

यत्ना दग्नेयति जज्ञोति । क्लृप्तं समग्रं शत्रुबलं जहि
 नागय, इमां विश्वम्भरा जय, सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वभूतेषु
 दयावत्स्वप्र एकोऽपि विहेष्टा शत्रु न अस्तीति शेषः । अत्र
 शत्रुबलस्य समग्रशत्रुहननं सर्वभूतानुकम्पिनश्च पृथिवीविजयः
 पर्यालोचनया विरुद्धतया प्रतीयते ॥ १३२ ॥

काचिद् व्यर्थताया गुणत्वमपीत्याह अस्तीति साभि-
 पङ्गस्य वियोगादिदुर्वटनाभिभूतस्य, अभिपङ्गः पराभवे इत्य-
 दम् । चेत्स काचित् अनिर्वचनीया अवस्था अस्ति भवति,
 दृष्ट्वा सा विरुद्धार्थापि भारती वाणी अभिमता समादृता
 ॥ १३३ ॥

कदा गुणत्व दग्नेयति परेति । आर्यस्य साधो. मे मम
 दग्नेयस्य परस्त्रीषु अभिरति. कथं युज्यते, तस्याः पर-

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

उत्कासुन्मनयत्येते वालां तदलकत्विषः ।

अश्लोधरालङ्घित्वन्तो गन्धीराः स्तनयितवः ॥ १३६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद् विवक्ष्यते ।

न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्घिया ॥ १३७ ॥

नार्याः तरल लज्जाभयजनितमम्भुमात् सकाम्य दशनच्छट
कटा नु पिबामि । अत्र पूर्वाद्धे शान्तभाव उत्तराद्धे तु पुन
परदारौत्सुक्यमिति विरोधोऽपि प्रयोक्तुर्वियोगाभिभूततया
गुणत्वे सङ्गच्छते इति बोध्यम् ॥ १३४ ॥

एकार्थं दर्शयति अविशेषेणेति । यदि पूर्वोक्त वच. अर्थत
शब्दत. वापि अविशेषेण अभिन्नतया भूयोऽपि पुन कीर्त्यते
तत् एकार्थं मतम्. एवञ्च दोषोऽय अर्थगत एकार्थकशब्द-
गतश्चेति, तथाच अर्थस्य एकार्थत्वमिति बोध्यम् । यथेति उदा-
हरणप्रदर्शनार्थम् ॥ १३५ ॥

अर्थगतमेकार्थं दर्शयति उत्कामिति । तस्या वालाया
अलकानामिव त्विषो येषां तादृशा स्तनयितवः गर्जनशैला
तडित्वन्तः सौदामिनीमहिताः गन्धीराः एते अश्लोधरा नैष्ठा
उत्कां विरहेणोत्कण्ठितां वालाम् उन्मनयन्ति उन्मनम कुर्वन्ति
उद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र उत्कोन्मन शब्दौ अश्लोधरादि-
शब्दाश्च स्वरूपाभेदेऽपि एकार्थशक्तत्वात् पुनरुक्तार्था । एवं
शब्दगतम् अपि यथायथमूहनीयम् ॥ १३६ ॥

अस्य प्रतिप्रसवमाह अनुकम्पेति । यदि कश्चित् अनु-

ननु ते वा चमारीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे

ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे

ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे
 ननु ते चामरीय स्थे

ईदृशं संशयायैव यदि वातु प्रयुज्यते ।

स्यादलङ्कार एवास्ती न दोषस्तत्र तद् यथा ॥१४१॥

पश्याम्यनङ्गजातलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

कालेनैव कठोरेण यस्तां किं नस्त्वदाशया ॥१४२॥

रसलोलेक्षणे ! मनोरथप्रियः वाञ्छितप्रेमिकः तस्य आलोक-
दर्शनं तस्मिन् यः रसः आवेशः तेन लोले प्रक्षले ईक्षणे यस्या-
तत्सम्बुद्धौ, जारदर्शनव्यापृतनयने । सखि । अमी तव माता
आराद् वृत्तिः दूरवर्त्तिनीत्यर्थः अतः ईदृशं तव व्यवहारं द्रष्टुं
न क्षमा, अथवा आराद्वृत्तिः समीपवर्त्तिनी अतस्तव ईदृशं
दुर्व्यवहारमित्यर्थः द्रष्टुं न क्षमा, आराद् दूरसमीपयोरित्य-
मरः । अत्र प्रथमार्थे त्वं यथेच्छं विहरेति द्वितीयार्थे इदा-
नीम् ईदृशं कर्म मा कुरु इत्येतयोरर्थयोः संशयः । जार प्रत्यनु-
रागिणीं नायिकां प्रति तन्मातुस्तदाचरणपरिज्ञानशङ्कया
सख्या उक्तिः ॥ १४० ॥

अस्य कदाचित् गुणमाह ईदृशमिति । यदि वातु यद्यपि
ईदृशं संशयं वाक्यं संशयाय संशयप्रतिपादनाय एव प्रयुज्यते
व्यवह्रियते, तदा अस्ती संशयः अलङ्कार एव स्यात्, तत्र न
दोषः, तथाच यत्र संशय एव विवक्षितः तत्र अस्ती गुण एव
अविवक्षितस्तु दोष एवेति भावः । तत् तस्य उदाहरणं
यथेति वक्ष्यमाणसूचनार्थम् । वातु इत्यत्र जातु इत्यपि पाठो
दृश्यते ॥ १४१ ॥

पश्यामीति । अनिन्दितां ता तव कान्तामित्यर्थः अनङ्ग-
जेन आतङ्गेन कामपीडया इत्यर्थः लङ्घितान् आक्रान्तान् अतः
एव कठोरेण निर्दयेन कालेन मृत्युना यस्तां पश्यामि, त्वदा-

कामार्त्तां घर्मतप्ताविलनिश्चयकरं वचः ।

वृक्षानमाकुलीकर्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

इदं शानुगुणोऽर्थानामनुद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंसारहेतवो जगताममी ।

तथा ता पलाशया न अस्माक कि फलम् ? इति अयमर्थः,

यथा अहं जित आतरेन शारीरिकपीडया न लङ्घितेति

यथा ज्ञातइति ता कठोरिण कालेन ग्रीष्मेणेत्यर्थः अस्तां

पलाशमि, तदाशया न किम् ? अपितु त्वदाशया एवेत्यर्थः ।

तथा शारीरिको पीडा नास्ति, केवल तदप्राप्तिजनित-

विनादिभिर्मान्त्रिकीणां उद्देकात् पीडते इत्ययमर्थः ।

यद्यपि न यथा यथा दूत्याभिहितत्वात् गुण एव । प्रीयित नायक

प्रति दूत्या उत्क्रियम् ॥ १४२ ॥

यत् न अयं गुणत्वमुपपादयति कामार्त्तेति । दूती

वृक्षानमाकुलीकर्तुं नायिकाममीपगमनाय उत्सुक कर्तुं

नमः भद्रा कामार्त्तां घर्मतप्ता वा इति अनिश्चयकर सन्देह-

मदुत्तर इति वच आह ॥ १४३ ॥

अपक्रमं निरूपयति उद्देशेति । अर्थानाम् उद्देशानुगुणः

उद्देशः प्रतिज्ञा तस्य अनुगुण अनुकूलः अनु पश्चात् उद्देशः

इत्यर्थः चेत् यदि न कृतः, तदा तम् अपक्रमं अभिधानं

तदा तदर्थं क्रमलङ्घनात् अपक्रमाय दोष बुधाः आचक्षते

इत्यर्थः । तथाच, यथाक्रममुपन्यास एव गुणः, तत्तदनु-

देषः इति भावः ॥ १४४ ॥

अपक्रमं दर्शयति स्थितिः । जगतां स्थितिः पालनं

शम्भुनारायणाम्बोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

यत्नः सत्त्वस्य विज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याहुः सूरयो नैव दृषणात् ॥ १४६ ॥

वन्धुत्यागलनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतल्लेशौ मध्यमः जगिक्कञ्जरः ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालज्जलज्जलजगपद्वति ।

निर्माणं लुप्तं नष्टं ध्वंसं तेषां चैतव वक्तारः अस्मी शम्भु-
नारायणाम्बोजयोनयः शिवविष्णुब्रह्माणां वः युष्मान् पाल-
यन्तु । अत्र प्रथमोद्दिष्टानां स्थितिर्निर्माणसंहाराणां यथा-
क्रममन्वये वक्तव्ये नारायणाम्बोजयोनिसम्भव इति बहुमु-
चितं, परन्तु तद्विपरीतमुक्तमिति अपक्रमता ॥ १४५ ॥

अस्यादोषत्वमपि क्वचिदित्याह यत्न इति । यदि सत्त्वस्य
अन्वयस्य विज्ञानविशेषेणावबोध एव हेतुर्यस्य तादृशः यत्नः
विशिष्टसत्त्वबोधायैव तादृशक्रमलङ्घनप्रयास इत्यर्थः एत-
द्विनेति शेषः, तदा सूरय विहासः क्रमलङ्घनमपि दृषण-
दोषावह नैव आहुः ॥ १४६ ॥

अदोषत्वं दर्शयति वन्धुत्याग इति । वन्धुत्यागः तनुत्यागः
देशत्याग इति त्रिषु विषयेषु मध्ये आद्यन्तौ वन्धुत्यागदेश-
त्यागौ आयता दीर्घा लेशा ययो तौ, मध्यमस्तनुत्यागस्तु
चरिक्कञ्जरः चरमावल्लेशकर इत्यर्थः । अत्र यथाक्रममुद्दि-
ष्टेऽपि वन्धुत्यागादिषु आयतल्लेशादित्यनेन आद्यन्तयोरिव
अन्वययोगात् मध्यमलङ्घनं न दोषाय इत्यवर्धयन् ॥ १४७ ॥

शब्दहीनं निरूपयति शब्दहीनमिति । अनालज्या अदृश्या

लक्ष्मणरोगोऽगिष्टेष्टः गिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

भवते भवते ताऽर्मरीमणीवशात्तरीम् ।

महागताजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः १४९

श्रीतगादिकृतमरन् साकृतशृतपादपान् ।

सुखं ललितानुतपनात्तादुशोभिनः ॥ १५० ॥

पदानां विषयं यत् तादृशं अगणितानुगामन इत्यर्थः, पदानां
पदानां पदानां ता पदानां अगिष्टानाम् अज्ञानाम् इष्ट अनव-
तापार्थं ज्ञात इत्यर्थः, अतएव शब्दहीन शब्देन अनुशासन-
गतायां हीन तदाग्यदोषानित्यर्थः. पदप्रयोगस्य कृताभि-
विज्ञानात् दृशगतामिति प्रयुक्तं पदमिति वक्तव्यं तेन च
शब्दहीनमित्यस्य अन्यत्वं कर्तव्यं इत्यवधेयम् । गिष्टेष्टस्तु
गिरां सा [भिर्नदुभिर्गिरिष्टः. व्यवहृतस्तु न दुष्यति न दोषमाव-
र्तते ॥ १४८ ॥

शब्दहीनमुदाहरति अवते इति । हे महाराजन् । भवते
भवते वदः अर्णवः गङ्गरी मेखला यस्याः ता ससागरामित्यर्थः,
गङ्गरी कलमो भेदे नदीमेखलयोरपीति मेदिनी । महीम्
प्रपते पानयति । अत्र अजिज्ञासा मगयाभावात् जिज्ञासा न
विद्यते मत्प्रमत्तदित्यर्थः, आसा गिरा वाचा रसः साधुर्य्या-
नृणां आश्वात् नास्ति । अत्र अवते इत्यात्मनेपदं, भवते
इति प्रत्येयानि चतुर्थी, महाराजेत्यत्र महाराजनिति कर्म-
दस्य अनगामनविरुद्धं अगिष्टैरुपन्यस्त ॥ १४९ ॥

प्रयुक्तं शब्दहीनं दर्शयति दक्षिणाद्रेरित्यादि । दक्षि-
णं दक्षिणप्रवृत्तस्य उपमरन् मलयाचलं गच्छन् साकृतः
सुखं ललितं सुन्दरं यथा तथा

धादिशाम्नाहात्म्यदर्शनात्मचेतमानम् ।

परमापणवद् भाति न च सौभाग्यसुज्जति । १५१

किं नित्यतस्यानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।

दूषितं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्देजनं यथा ॥ १५२ ॥

धृता ये प्रदाला नवपद्मा अङ्गुराश्च ते शोभिन् दृग्ने
नित्य । इत्यादि वाक्ये शास्त्रस्य अनुशासनस्य यत्
हात्म्य तस्य दर्शने अलस चेतो देषां तदाभूतानां विदुषाम्
अर्थः अपभाषणवत् अपभ्रष्टवत् भाति न तु अपभ्रष्टरूपेण
अर्थः । अयं भावः, वर्त्मणि द्वितीयेति अनुशासनदलेन
द्वितीया भवितुमर्हत्येव पर ता विहाय
दन्त्रविवक्षया पृथीविधानेऽपि न दोषः । उक्तञ्च अवि-
ते वर्मादौ मन्त्रविवक्षया पृथीति । द्वितीयाया अभावे-
ऽत्रोत्पत्त्या न वैरस्योदय इत्याह न चेति । सौभाग्यञ्च
लित्यह न च उज्जति न त्यजति, तद्याच ईदृशस्यै-
व विरागे दोष एवेति भावः । मलयपर्वतीयकम्पिततद्वत्-
तरोर्वायोर्वर्णनमिदम् । दक्षिणाद्रेरुपसर्पन्नित्यस्य दक्षि-
दे, मलयाचलात् उपसर्पन् आगच्छन्नित्यर्थवत्वेन दक्षि-
तुयोग इति बोध्यम् । १५० । १५१ ।

यति तदभ्रष्ट निरूपयति शोर्द्वेषिति । शोर्द्वेषे पदेषु न
पदेषु नित्यत इन्द्र शारुर्ध्व निरपितं स्थान यस्य तादृशं
स्य ह्येद विरति यति विदु जानन्ति बुधा इति शेषः, यदान्ते
इष्टविद्यानस्थानं यतिरिति निष्कर्षः । उक्तञ्च, यतिर्जिज्ञे-
शानस्थानं कविभिरुपते । तदप्येत तस्या, विदुत यतिभ्रष्ट
पयोः श्रोत्रयो उद्देजनम् अङ्गुखजनकम् इत्यर्थः । १५२ ।

समाचारम् किमलगाद्यार्द्राङ्गीत्यधिकाचरम् ॥ १५७

कामेन जागा निगिता विमुक्ता

मगीजगास्तित्यथागुरुत्वम् ।

स्मरस्य जागा निगिताः पतन्ति

रामेजगास्तित्यथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

न मङ्गितां विरतामीत्यसम्भानं पदेषु यत् ।

॥ १५७ ॥ अत्र जागे वक्तव्ये समाचराणीति एको वर्णः न्यूनः । ॥ १५८ ॥ अत्र जागे वक्तव्ये नवाचराणीति एको वर्णः अधिक इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

कामेन जागा निगिता विमुक्ता, इत्यत्र अयथागुरुत्वम् । तथाच, यत्र पदार्थः उपेन्द्रवज्रात्तं उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गाविति तत्र जागा ततश्च तगणे प्रथम निवेश्ये का इति गुरुवर्णो निवेशितः तगणश्च जो गुरुमध्यगत इत्युक्तत्वात् आद्यन्ती लघू र्जागा गुरुत्वित्येवं वर्णत्रयात्मक इति बोध्यम् । तथा, स्मरस्य निगिता जागा कामेजगासु पतन्ति, इत्यत्र अथालघुत्वम् । तथाच, उत्तरार्धे इन्द्रवज्रात्तं स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गाविति लघुत्वत् ततश्च तगणे प्रथम निवेश्ये स्मेति लघुवर्णो निवेशितः, तगणश्च अन्यलघुस्त इत्युक्तत्वात् प्रथमद्वितीयौ गुरु अन्यत्र लघुत्वित्येव वर्णत्रयात्मक इति बोध्यम् । अत्र उत्तरार्धे इन्द्रवज्रा पथादुपेन्द्रवज्रा इत्येवमुपजातिच्छन्दसि ॥ १५८ ॥

निदिशति निति । सहिता वर्णयोर्मिलनरूपां

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५८ ॥

सन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डने ।

लुप्तसुहेदि घर्माक्षी नभस्यस्रग्दुष्यपि ॥ १६० ॥

मानिष्ये इह शीर्यते स्त्रीणां हिमच्छतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराज्ञातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥

सन्धि न विवक्षामि वक्तुमिच्छामि इति अभिप्रेत्य न प्रगृह्या-
दिहेतुकं प्रगृह्यादिहेतुं विनेत्यर्थं पदेषु यत् प्रमन्यान् प्रमन्यो-
जन सन्ध्यभाव इत्यर्थः तत् विसन्धि विसन्ध्याख्यदोष इत्यर्थः
प्रगृह्य नाम सन्धिसूत्रेण यत्र सन्धिर्निषिद्धः । तद् यथा, प्रसी-
ईशा इत्यादि ॥ १५८ ॥

विसन्धिदोषमुदाहरति सन्दानिलेनेति । नभसि आकाशे
चलता सन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले कपोलदेशे अन्ध-
दुष्यपि अन्ध्रावः शरीरेऽपि उद्भेदि घर्माक्षः स्वेदजलं लुप्तम्
अपनीतम् । अत्र चलता इत्याकारस्य अङ्गनैत्यकारेण मह-
दीर्घत्वविधायकसूत्रे सत्यपि सन्धिर्न कृत इति ॥ १६० ॥

प्रगृह्यादिहेतुका दर्शयति मानिष्ये इति । इह हिमच्छतौ
हेमन्ते आसु रात्रिषु हेमन्तनिशसु इत्यर्थः प्रिये प्रगृह्येति
स्त्रीणां मानिष्ये मानं प्रणयकोपः ईर्ष्या नायिकान्तरामङ्ग-
नितः कोपविशेषश्च शीर्यते शीर्णं भवत नश्यत इत्यर्थः ।
इत्यत्र ईदृशं व्यस्तं सन्ध्यभावः प्राज्ञैः जगद्भिः परिज्ञे-
याज्ञातं वदितम् । तथाह, मानिष्ये इत्येति व्यहोमौयुं इति
सूत्रे हिमन्तनिष्यदस्य एकारस्य सन्धिर्निषिद्धः । तथा हिम-
च्छतौ इत्यत्र च्छगिति सूत्रेण च्छकारे परे अकारस्य द्वि-
त्येन सन्धिर्निषिद्ध इति बोध्यम् ॥ १६१ ॥

॥ १६१ ॥ अत्र नराद्यादिः कालोरातिन्टिवर्त्तवः ।

नृत्तगोतप्रभृतयः कला कामार्थमंश्रयाः ॥ १६२ ॥

नृत्तगोतगणां भूतानां प्रवृत्तिलोकसंज्ञिता ।

हेतुविद्यात्मको न्यायः सम्प्रतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वपि रुद्धं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।

कालो कामाद्यादिः शास्त्रविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

कर्पूपादपामर्गमुरभिर्मलयानिलः ।

अथ दशादीन् निरूप्य तद्विरोधं निर्दिशति देश इति ।
यदि पतेत तत्र राट् राज्यम् इत्येवमादिर्देशः, रात्रिर्दिवा
एतत्तत्र कालः रात्रौ रात्रौ मासवत्सरादीनां ग्रहणम् । का-
मार्थमंश्रया कामस्य अंश्रयः तो सश्रयी येषां तथोक्ताः काम-
साधका अर्थसाधकाश्च नृत्यगोतप्रभृतयः प्रवृत्तिशब्देन वादि-
त्यादि परिपुष्टः चतुषष्टिप्रकारा तन्वोक्ताः कलाः ॥ १६२ ॥

चरानचराणां जलमस्थायराणां भूतानां प्रवृत्तिः वार्त्ता
लोकासंज्ञिता लोक इति सज्ञा जाता अस्या इति अस्य जातार्थे
इत्यप्रत्ययः । लोकशब्दप्रतिपाद्या, न्यायः हेतुविद्यात्मकः
हेतुः कारण तद्विदिता या विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थः
नृत्तगोतः तन्मय इत्यर्थः तथा सम्प्रतिः स्मृतिः वेदार्थस्मरण-
जन्यमस्मृतिरापि तत्संज्ञिता मन्वादिमहितामहिता इत्यर्थः
अत्रादि आगम आगमशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

तेषु तेषु तेषु देशादिषु अयथाशक्तम् अप्रसिद्ध किञ्चित्
वर्त्तते तेषु प्रसिद्धात् अनवधानात् प्रवर्त्तते उपन्यस्यते तदा
एतन् देशादिविरोधि तदाप्यदोषप्रदित्यर्थः इति उच्यते ॥ १६४ ॥

कलिङ्गवनसम्भूता सृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः ।

इति देशविरोधिन्या वाच प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यङ्गि कुमुदती ।

मधुसूतफुल्लनिचुलो निदावो मेघदुर्दिनः ॥ १६७ ॥

देशविरोधमुदाहरति कर्पूरेति । मलयानिल कर्पूर-
पादपानाम् आमर्शेन सन्त्यक्तेषु सुरभि सुगन्धि . तथा कलिङ्ग-
वनसम्भूता मतङ्गजा हस्तिनः सृगप्राया सृगवत् प्रतिमुद्रा
इत्यर्थः अत्र मलयादौ कर्पूरपादपाना नोत्पत्ति . चीनादिदेशे
एव तदुत्पत्तिरिति तथा कलिङ्गवने मतङ्गजाना सम्भवो न
प्रसिद्ध इत्युभयत्र मलयपर्वतः तथा कलिङ्गवनरूपो देशविरोध
॥ १६५ ॥

चोला इति । चोलाः कर्णाटान्तर्गतदेशभेदाः काला-
गुरुभिः श्यामाः कावेरीनद्याः तीरभूमय येषु तद्योक्ताः । अत्र
कावेरीतीरे कालागुरुवो न जायन्ते इति राष्ट्ररूपो देशविरोधः ।
देशविरोधिन्याः वाचः इति ईदृशम् उक्तं रूपं प्रस्थानं नियम
इत्यर्थः ॥ १६६ ॥

कालविरोधं दर्शयति । पद्मिनी नक्तं रात्रौ चन्द्रिद्रा विक-
सिता इति दिवस एव पद्मिन्या विकासस्य प्रसिद्धे रात्राविति
कालविरोधः । कुमुदती अङ्गि स्फुटति इति रात्राविव हुमु-
दिन्या विकासस्य प्रसिद्धे अङ्गि इति कालविरोधः । मधु-
वसन्तः उत्फुल्लः निचुला यत्र तद्योक्तं अत्र निचुलानां
प्रावृष्येव विकासस्य प्रसिद्धे मधुरिति कालविरोधः निदावः
शीघ्रं मेघेन दुर्दिनं यत्र तद्योक्तं अत्र वर्षास्त्रेव दुर्दिनत्व-

तन्मसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्हिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गे कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पुर्णमप्रसारः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

शिशिरः निदाग इति कालविरोधः । निदावेऽपि कदाचित्
दर्शितं मभूति वर्णितञ्च अकालदुर्दिनं मृच्छकटिकादौ
इति गोपेक्षितं चिन्त्यम् ॥ १६७ ॥

वर्षा अत्रा जमाना गिरः यासु ताः, अत्र शरत्स्वेव
जमाना मधुनादस्य प्रसिद्धेः वर्षा इति कालविरोधः । शरदः
मना वर्हिणः यासु ताः अत्र वर्षास्वेव मयूराणां मत्ततायाः
प्रसिद्धेः शरद इति कालविरोधः । हेमन्तः निर्मलः आदित्यो
यत्र तत्राभूतः, अत्र हेमन्ते आदित्यस्य हिमावृतत्वात् निर्मल-
त्वमप्रसिद्धम् इति कालविरोधः, तथा शिशिरः शीतर्तुः
अत्र आदरणीय चन्दन यस्मिन् सः अत्र चन्दनस्य शैत्यात्
शिशिरः तस्य श्लाघ्यम् अप्रसिद्धम् इति च कालविरोधः ॥
१६८ । १६९ ॥

कालविरोधमुपसङ्ख्य कलाविरोधं दर्शयितुमाह इतीति ।
दर्शिता उक्तप्रकारा कालविरोधस्य गतिः नियमः दर्शिता,
अत्र विरोधस्य मार्गः नियमः मनाक् अल्प यथा तथा
प्रदर्शयति इति उदाहरणार्थम् ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयो रमयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ
वीरशृङ्गारविति शेषः तथाहि वीरे उत्साहः, शृङ्गारे रतिः

इत्वं कलाचतुषष्टिविरोधः नाधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

स्यायिभावत्वेन कथ्यते. क्रोध रौद्रगम्य विस्मय अद्भुतरम्य
स्यायित्वेन निर्दिष्टौ तदेव स्थिते तद्विरोधी दोष एवेति भावः ।
स्यायिभावश्च दर्पणकारेणोक्तः. यथा. अविरद्या विरडा वा
यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादहुरकन्दोऽमी भाव ग्रायोति
कीर्त्यते इति रमावस्य पर भाव स्यायितां प्रतिपद्यते इति
च । क्रोधविस्मयौ च तेनैवोक्तौ यथा प्रतिकूलेषु तैस्सम्यक् प्र-
बोधः क्रोध इष्यते । तथा विविधेषु पदार्थेषु लोचनीमाति-
वर्तिषु । विस्फारहेतसो यस्तु न विस्मय उदाहृत इति. रम-
विवेकस्य भरतादिभि नाद्यशास्त्र एव हतत्वात् नाद्यरूप-
कलाविरोधोऽयम् इति बोध्यम् । गीतरूपकलाविरोधमाह
पूर्णेति पूर्णं सम्यक् प्रयुक्ता नमस्वरा निपादादयः यत्र तयोक्त-
सङ्गीतविधिरिति शेष निपादार्धभगान्धार षड्जमध्यमधैवता ।
पञ्चमहेतुमी नम तन्लीकणोत्थिता इत्यमरः । भिन्नमार्ग
भिन्न. तत्तत्कालनिषिद्धस्वरासम्बलित मार्ग प्रयोगनियम
यस्य तादृश नन् प्रवर्तते प्रचलति अतस्तद्वैपरीत्य दोष एवेति
फलितार्थ उक्तश्च भरतेन प्रभाते सुरतो निन्द्य ऋषभ पञ्चमो-
ऽपि च । पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथित पूर्वस्मिन् । प्रगे
प्रगीतो जनयेद्दर्शनस्य विपर्ययम् इति । १७० ।

इत्यमिति । इत्थन् अनेन प्रकारेण कलानां चतुषष्टि
तस्या विरोध नाधु यथा तथा नीयता यथा नाद्यगीतरूपयो
कलयोर्विरोध प्रदर्शित तथा तत्तदुदाहरणेषु अन्यानामपि
कलानां विरोध दृश्यतामित्यर्थः कलापरिच्छेदे तदास्यग्रन्थे
तस्याः कलायाः रूपम् आविर्भविष्यति प्रकटिष्यति. अनन्तरं

आधूतकेगगे हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुमारोऽयमेवगण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

मलमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।

तत्राह मा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि १७४

कथापरिच्छेद नाम ग्रन्थं अरिष्यामि तत्रैव तासां विरोधो
दृश्य इति भावः ॥ १७१ ॥

लौकिकरुद्धता दर्शयति आधूतेति । अयं हस्ती आधूताः
केगगा जटा यस्य तथोक्तः, तुरङ्गमः अश्वः तीक्ष्णं शृङ्गे यस्य
ताडनं, एवगण्डः तदाग्न्यवृद्धः गुरुः सारो यस्य तथाभूतः,
खदिरद्रुमः नास्ति मारो यस्य ताडकः हस्तिनः सकेशरत्नं
तुरङ्गमस्य तीक्ष्णशृङ्गत्वम् एवगण्डस्य सारवत्त्वं तथा खदिरतरोः
निःसारत्वं लोकविरुद्धम् । अत्र पूर्वार्धे चरयोरुत्तरार्धे अच-
रयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ १७२ ॥

इतीति । इति उक्तरूपः लौकिकः लोकप्रसिद्ध एव अयं
विरोधः सर्वं विद्वद्भिः गर्हितः निन्दितः, तथा च देशादि-
विरोधापेक्षया लोकविरुद्धोपन्यासः प्रयोक्तुर्नितरां हास्यायेति
भावः । सम्यग्नि न्यायाख्याषु न्यायनाम्नीषु हेतुविद्यासु विरोधः
निदर्श्यते उदाहर्यते ॥ १७३ ॥

संशतदर्शनरूपन्यायविरोधः दर्शयति । मलमिति सुगतः
संस्कारान् ज्ञानविशेषान् अविनश्वरान् चिरस्थायिनः
इत्येव अहं, तथाहि तमेवार्थं जानीहि मा पूर्वानुभूता

कापिले रमदुद्भृतिः स्यान् एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुज्जवाः ॥ १७५ ॥

गतिन्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

अनाहितात्मनोऽप्येते जातपुच्छा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरौ मिष्टिमल्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

चवोराक्षी अद्यापि मे हृदि स्थितेव. स्मरणविषयी भवती-
त्यर्थः. श्रुति प्रति सस्कारस्य हेतुत्वात् तस्य चाविनश्यत्वात्
चेति भावः । पदार्थमात्रस्य क्षणभङ्गुरत्वमिति वादिनान्नु
तेषां सौगतानां मतविरहमेतदिति हेतुविद्याविरोधः ॥ १७४ ॥

साख्यदर्शनरूपन्यायविरोधं दर्शयति कापिलैरिति । कापिलै-
कपिलमतानुसारिभिः साख्यविद्भिः असदुद्भृतिः असताम-
नित्यानां दुष्टानाञ्च. उद्भृतिः उज्ज्वल स्यान् एव युक्तमेव उप-
वर्ण्यते, यस्मात् अस्माभिः असतामेव दुष्टानामेव उज्ज्वा दृश्यन्ते
प्रायेण दुर्जना एव जायन्ते न तु साधव इति भावः । अयं
भावः कापिलानुसारिणः सतः सदेव जायते नत्वमदिति
मन्यन्ते तथाचोक्तम् असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वमम्भवा-
भावात् । शक्तस्य शक्यत्वात् कारणभावाच्च नत्वार्थमिति
तस्मादत्र असदुद्भृतिदर्शनं साख्यविरडमिति निश्चयः ॥ १७५ ॥

न्यायविरोधमुपसहरति गतीति । ना एषा एवंप्रकारा
न्यायविरोधस्य गतिः सर्वत्र वैशेषिकादिष्वपि दृश्यते अथ
इदानीन् प्रागमविरोधस्य प्रस्थानं गति उपदिश्यते ॥ १७६ ॥

श्रुतिविरोधं दर्शयति । अनेति । एते अहिष्टाचारभूषणाः.

तस्मात्तु योऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशूनः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

पाट्टांगकप्रतालानामाम्पद् सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

यत्तुणागतीतारममनिताः जातपुत्राः विप्राः अनाहिताग्नयः

यत्तुणागतीतारममनिता अपि वेश्वानरोम् इष्टिं यागं धितन्वते

इति । अत्र न श्रुतौ कृताग्न्याधानादेरेव वेश्वानरेष्वधि-

कार्प्यातिपादनात् अनाहिताग्नीना तद्वर्गेन श्रुतिविरुद्धम् ॥ १७७ ॥

अनिर्दिष्टं दर्शयति अभाविति । अमौ जनः अनुपनीतः

अन्तर्गमनमसंस्कार अपि गुरोः सकाशात् वेदान् अधिजगे

अनितमान । तत्राहि स्वभावेन प्रकृत्या एव शुद्धः निर्मलः

स्फटिक संस्कार शून्यो न अपेक्षते । अत्र अनुपनीतस्य वेदा-

व्ययन स्मृतिविरुद्धम् उक्तञ्च मनुना नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म

स्य शान्तिमनादृतं शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् वेदे न जायते

इति । १७८ ॥

उक्तदोषस्य कदाचिद् गुणत्वमप्याह विरोध इति । एषः

उक्तस्य सकल समग्रः अपि विरोधः कवेः कौशलात् वर्ण-

नाद्वान्तर्गम कदाचित् दोषगणनाम् उत्क्रम्य विहाय गुण-

वेदी गुणव्यंगी विगाहते गुणत्वेन गणनीयो भवतीत्यर्थः

१७९

अत्र देशविरोधस्य गुणत्व दर्शयति तस्येति । तस्य राज्ञः

